

Cultuurhistorisch onderzoek van Gebouw K

(voorm. ministerie van Koloniën)

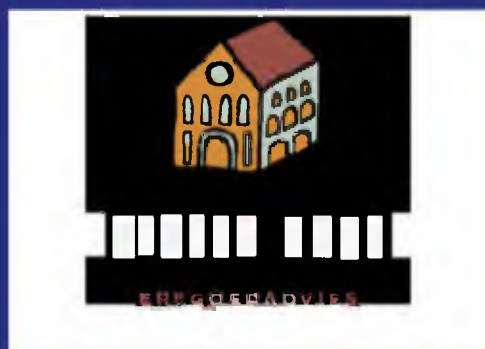
Plein 1, Den Haag

27 okt. 2021

Bureau Bouwtijd

i.s.m.

10.2.e Wob

www.bureaubouwtijd.nl

10.2.e Wob

Bouwhistorisch Onderzoek & Monumentenadvies

Colofon

Gebouw:	Voormalig Ministerie van Koloniën, onderdeel van het Binnenhofcomplex, Tweede Kamer der Staten-Generaal
Adres:	Plein 1 / 2511 CR / Den Haag
Kadastraal:	Gemeente Den Haag / Sectie F / Kadastraal nummer 1988
Status:	Rijksmonument, nummer 17880
Eigenaar:	Rijksvastgoedbedrijf (RVB)
Opdrachtgever:	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 10.2.e Wob
Contactpersonen:	Korte Voorhout 7 / 2500 EZ Den Haag / Postbus 20952 10.2.e Wob / Adviseur Monumenten RVB / 10.2.e Wob rijksoverheid.nl 10.2.e Wob / Adviseur Monumenten RVB / 10.2.e Wob @rijksoverheid.nl 10.2.e Wob / Atelier Rijksbouwmeester / 10.2.e Wob @rijksoverheid.nl
Doel:	Cultuurhistorisch totaalonderzoek t.b.v. beheer en renovatie
Auteurs:	Bureau Bouwtijd 10.2.e Wob bouwhistorica 10.2.e Wob K.v.K. 67341195 i.s.m. Natasja Hogen Erfgoedadvies 10.2.e 10.2.e Wob architectuurhistorica 10.2.e Wob K.v.K. 51787032
Datum:	27 okt. 2021
Richtlijnen:	Dit rapport is samengesteld volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (RCE e.a. 2009)
Bronvermelding:	Afbeeldingen én visuele aanduidingen op afbeeldingen (zoals kleuren, pijlen, teksten etc.) zonder bronvermelding zijn gemaakt door de auteurs in feb-juni 2021. Uitzondering hierop zijn de oorspronkelijke bestektekeningen, waar i.v.m. herhaling soms de bron niet expliciet wordt vermeld. Hierbij kan men steeds uitgaan van NA, 4.RGD, inv.nr. 530. Overige bronnen zijn telkens onder de afbeeldingen. I.v.m. de privacy van de gebruikers van het pand zijn evt. persoonlijke eigendommen die op de foto's staan met vlakken afgedekt.

Copyright: Vermenigvuldiging en verspreiding van de rapportage alsmede het publiceren van (delen van) de resultaten van de werkzaamheden is alleen toegestaan na uitdrukkelijke schriftelijke toestemming van Bureau Bouwtijd c.s. Bij gebruik en doorzenden van rapportages geldt dat deze nooit in delen mogen worden geknipt, maar altijd compleet, incl. de bijlagen gebruikt moeten worden. Het citeren van tekst uit de rapportage van Bureau Bouwtijd is toegestaan, mits de bron en auteur op duidelijke wijze worden vermeld. Voor het gebruik van beeldmateriaal en tekeningen is schriftelijke toestemming van Bureau Bouwtijd vereist. Bij toestemming van Bureau Bouwtijd voor het gebruik van beeldmateriaal en tekeningen is bron- en auteursvermelding op duidelijke wijze eveneens verplicht. Alle intellectuele eigendomsrechten op de rapportage, waaronder ook tekeningen en foto's, blijven eigendom van Bureau Bouwtijd c.s.

Inleiding

Aanleiding

Het gebouw betreft een rijksmonument en vormt onderdeel van het Binnenhofcomplex, Tweede Kamer der Staten-Generaal. Om in de toekomst een goed onderkomen te blijven bieden aan de Tweede Kamer zal het gebouw, samen met de rest van het Binnenhof, worden gerenoveerd.

In het verleden zijn al diverse bouw-/cultuurhistorische onderzoeken aan het gebouw uitgevoerd, maar de diepgang hiervan was beperkt. Ook focusten sommige onderzoeken zich slechts op enkele onderdelen ('hotspots') en niet het gehele gebouw. De voorgaande onderzoeken boden de architect (10.2.e Wob van Wessel de Jonge Architecten) dan ook niet voldoende inzicht in de monumentale waarden van het gebouw voor de planvorming van de renovatie. Daarom is door 10.2.e Wob van het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) aan 10.2.e Wob van Bureau Bouwtijd gevraagd om een cultuurhistorisch totaalonderzoek van het gebouw te maken. Tevens is dit cultuurhistorisch totaalonderzoek bedoeld om in de toekomst het gebouw goed te kunnen begrijpen en beheren.

Afbakening

Het totaalonderzoek omvat het oorspronkelijke gebouw uit 1859 en de uitbreidingen uit 1883 resp. 1895. De uitbreiding van het ministerie van Koloniën in 1917 betrof een (bijna) separaat gebouw en viel niet onder deze onderzoeksopdracht.

Doel en specifieke onderzoeksvragen

Het doel van dit totaalonderzoek is:

1. Een compleet beeld te krijgen van de ontwikkeling van het gebouw vanaf de bouwtijd tot nu
2. Meer te weten te komen over de historische interieurafwerking
3. Meer te weten te komen over de oorspronkelijke klimaatinstallatie
4. Een helder overzicht te krijgen van de monumentale waarden van het gebouw en de daarin nog aanwezige historische onderdelen.

De architect kan vervolgens rekening houden met deze punten in zijn renovatieplannen, vergunningsverlenende instanties kunnen ze gebruiken als toetsings-

kader voor vergunningsaanvragen en het RVB kan er rekening mee houden in het toekomstig beheer van het gebouw.

Projectteam

Het projectteam bestond uit ir. 10.2.e Wob van Bureau Bouwtijd (hoofdaannemer) en 10.2.e Wob van Natasja Hogen Erfgoedadvies (onderaannemer).

De onderzoeksvragen betreffende het verkrijgen van een totaalbeeld van de bouw- en verbouwingsgeschiedenis van het gebouw, de historische interieurafwerking en de monumentale waarden zijn uitgezocht door 10.2.e Wob

De onderzoeksvraag met betrekking tot de oorspronkelijke klimaatinstallatie is, op verzoek van 10.2.e Wob uitgevoerd door 10.2.e Wob vanwege haar unieke expertise op het gebied van 19e eeuwse klimaatinstallaties. Behalve een analyse van de werking én de reden voor het falen van het systeem, heeft zij het systeem ook weten te plaatsen in de ontwikkeling van klimaatsystemen in die tijd.

Nieuwe invalshoeken en bronnen

Voor het onderzoek zijn drie nieuwe invalshoeken en/of bronnen onderzocht, die allen veel nuttige informatie hebben opgeleverd.

Ten eerste is vanuit een *ander onderzoeksperspectief* en in *andere archieven* naar historische foto's gezocht dan in voorgaand onderzoek is gebeurd, omdat dat zoekwerk qua interieurinformatie helaas niet zo veel had opgeleverd. De nieuwe insteek was te zoeken naar foto's van ministers, sg's en eventuele andere ambtenaren van Koloniën sinds 1859. Hoge ambtslieden werden namelijk vaak gefotografeerd in hun werkkamer, wat dus inzicht kan geven in de historische interieurafwerking aldaar. Deze nieuwe onderzoeksbepanning heeft inderdaad vele, tot nu toe onbekende, historische interieur- en exterieurfoto's opgeleverd.

Ten tweede is als nieuwe invalshoek onderzoek gedaan naar oude krantenartikelen waarin het gebouw beschreven werd of zelfs werd afgebeeld (een ministeriegebouw staat nl. best vaak in de spotlights!). Ook deze nieuwe onderzoeksbron bleek zeer nuttige en tot nu toe onbekende informatie te verschaffen over

de (verbouwings)geschiedenis van het gebouw, waaronder enkele historische interieurfoto's en een verslag van een tot nu toe volledig onbekende verbouwing van de Regentenzaal (toen 'grote Commissiekamer') in 1898.

Ten derde is een zeer belangrijke en tot dusver onderbelichte bron onderzocht, nl. het oorspronkelijke bestek uit 1859. Door de vermelding van enkele pagina's ervan in het vensteronderzoek van Kamphuis en Vlaardingebroek (1996) was bekend dat dit bestek in het Nationaal Archief aanwezig moest zijn. Maar in het voor de hand liggende archief (nl. dat van de Rijksgebouwendienst, waar zich wel de tekeningen van het bestek bevonden), bleek het niet aanwezig te zijn. **10.2.e Wob** heeft het bestek alsnog weten te vinden, in het archief van de familie Van Tets van Goudriaan en aanverwante geslachten, 1547-1889, inv.nr. 2.21.158 (J.G.H. van Tets was minister van Binnenlandse Zaken op het moment van de aanbesteding). Vervolgens heeft **10.2.e Wob** het bestek van de uitbreiding uit 1883 gevonden (alook dat van de uitbreiding uit 1916, maar dat viel buiten dit onderzoek). Dit bleek zich te bevinden in het archief van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid (waar in die tijd de Dienst Landsgebouwen onder viel).¹ Het analyseren van deze historische bestekken door beide onderzoeksters heeft een schat aan nieuwe informatie opgeleverd, met name over de historische interieurafwerking en de oorspronkelijke klimaatinstallatie van Rose.

Ten slotte heeft het zeer grondige veldonderzoek veel opgeleverd. In alle ruimtes waar dat mogelijk was is gezocht naar eventuele historische afwerkingen die zich boven systeemplafonds, achter kooflijsten en achter voorzetwanden bevonden. Zelfs de (niet gemakkelijk toegankelijke) ruimtes boven de moderne toiletblokken zijn onderzocht, met resultaat!

1 Overigens is het bestek uit 1883 ook al eens geraadpleegd door Joh. P.M. Goudeau, hoofdarchitect en architectuurhistoricus bij de Rijksgebouwendienst, i.v.m. zijn restauratie van het gebouw en specifiek de Regentenkamer in de jaren '80 van de 20e eeuw. Het exemplaar dat hij onderzocht bevond zich in het Haags Gemeentearchief. Ten tijde van het cultuurhistorisch onderzoek in 2021 was dat stuk echter niet te raadplegen vanwege de sluiting van de archieven i.v.m. een lockdown tijdens Covid-19 gebouwemie. Gelukkig bleek er zich ook een exemplaar in het Nationaal Archief te bevinden.

Onderzoeksbependingen

Elk onderzoek kent beperkingen, waarvan sommige vrij gebruikelijk zijn, zoals ruimtes die tijdens het veldonderzoek niet toegankelijk zijn. In de meeste gevallen kon de desbetreffende ruimte op een later moment alsnog onderzocht worden, maar sommige daadwerkelijk dichtgezette (technische) ruimtes konden niet worden onderzocht.

Daarnaast is het ook zeer lastig gebleken om, zoals was gevraagd, ter plaatse steekproefgewijs onder het tapijt te zoeken naar historische afwerkvloeren. Doordat het (moderne) tapijt bijna overal uitzonderlijk goed is vastgelijmd, en bovendien ook nog op een (eveneens moderne) plaat vastgemaakt blijkt te zijn, kon slechts op uitzonderlijke plekken een oude vloerafwerking worden bekeken. Zie voor tijdens de ontmanteling de aanbevelingen hieromtrent voor (licht) destructief onderzoek (§ 6.7).

Daarnaast speelden de maatregelen rondom het indammen van de CoVid-19 gebouwemie een beperkende rol. Zo waren archiefgebouwen niet toegankelijk als gevolg van de lockdown van december t/m mei 2021. Als gevolg hiervan konden de onderzoekers niet zelf in de papieren archieven onderzoek uitvoeren, en heeft het archiefonderzoek daarom alleen online plaats kunnen vinden. Op verzoek van de onderzoekers zijn nog wel door sommige archiefinstanties stukken ingescand die uit hun beschrijving interessante informatie leken te bevatten. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is natuurlijk het oorspronkelijke bestek uit 1859. Aangezien een dergelijk scanverzoek een wekenlange wachttijd heeft (en elk verzoek kosten met zich meebrengt, wat dwingt selectiever te werk te gaan dat wanneer men ter plekke zonder kosten alles kan inzien wat mogelijk interessant is), heeft dit voor vertraging gezorgd, alook voor een noodzakelijke beperking van het aantal onderzochte stukken. Met name op het gebied van de oorspronkelijke klimaatinstallatie bestaan er nog archiefstukken, zoals Rose's eigen correspondentie omtrent het systeem, die mogelijk de moeite waard zijn om alsnog te onderzoeken.

Rapport

Het eindproduct van dit totaalonderzoek is een cultuurhistorisch opnamerapport volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (RCE e.a. 2009). Hierin komen aan bod in:

- Hfd. 1. De samenvatting
- Hfd. 2. Het geschiedenisoverzicht (met daarin beknopt de gebruikersgeschiedenis, stedenbouwkundige en architectuurgeschiedenis en, wat uitgebreider, de bouw en verbouwingsgeschiedenis van het gebouw)
- Hfd. 3: De beschrijving en analyse van de diverse bouwonderdelen. Hierin wordt ook het aandachtspunt van het historisch interieur behandeld.
- Hfd. 4: De oorspronkelijke klimaatinstallatie
- Hfd. 5: De waardenstelling. Hierin worden de monumentale waarden van het gebouw beschreven in tekst en in waardentekeningen. Belangrijk om te vermelden is dat de tekst en tekeningen van de waardenstelling niet los van elkaar gezien kunnen worden.
- Hfd. 6: De adviezen voor nader onderzoek
- De bronnen

Dankwoord

Dank is verschuldigd aan:

- **10.2.e Wob** de medewerkers van Facilitaire Dienst en de beveiliging van de Tweede Kamer, voor de toegangsverlening en hun immer vriendelijke assistentie bij de veldwerkzaamheden;
- **10.2.e Wob** voor het telkens onvermoeid blijven regelen van de toegang tot het gebouw;
- **10.2.e Wob**, die zich nog enkele mogelijke aanknopingspunten wist te herinneren van het onderzoek dat hij in 1991 samen met ^{10.2.e Wo} verrichtte naar het tweede leven van de klimaatinstallatie van het Departement van Koloniën in het Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen 'Bronbeek'.
- **10.2.e Wob**, conservator bij het Nederlands Tegelmuseum te Otterlo, voor zijn feedback over de aanwezige tegels;
- **10.2.e Wob**, voor zijn feedback over de gevonden historische behangsels;
- **10.2.e Wob** conservator van de Trésor collectie van de Universiteitsbibliotheek van de TU Delft, voor het inscannen en toesturen van de afbeeldingen uit Rose's 'De leer van het ornament' uit 1863, omdat een bezoek aan de Trésor niet mogelijk was als gevolg van de lockdown.

Inhoudsopgave

Colofon	2
Aanleiding	3
Afbakening	3
Doel en specifieke onderzoeksvragen	3
Projectteam	3
Nieuwe invalshoeken en bronnen	3
Onderzoeksbependingen	4
Rapport	5
Dankwoord	5
Hfd. 1 Samenvatting	11
Hfd. 2 Geschiedenisoverzicht	12
2.1 Gebruiksgeschiedenis	12
2.1.1 Gebruikers	12
2.1.2 What's in a name?	14
2.2 Stedenbouwkundige geschiedenis	18
2.2.1 Afbakening stedenbouwkundige context	18
2.2.2 Laat-middeleeuwse kooltuin en akkerland	18
2.2.3 Twee 17e-eeuwse woningen aan het Plein	18
2.2.4 Samenvoeging Maurits- en Huygenstuin: 1827	20
2.2.5 Staat koopt Huygenhuis met grote tuin: 1829	20
2.2.6 Mislukte verkoopopgoging tuindeel: 1854	21
2.2.7 Plannen voor het Nieuwe Koloniën	21
2.2.8 Indeling matchte met stedenbouwkundige context	22
2.2.9 De bouwvoorbereidingen: 1858-1859	22
2.2.10. De bouw: 1859-1861	22
2.2.11. Afsluiting open binnenplaats: 1883	22
2.2.12. Uitbreiding van ca. 1895 en daarna sloop van gebouwen erachter	24
2.2.13. Uitbreiding in vorm van nieuw gebouw: 1916	24
2.2.14 Parkeergarage onder het Plein: 1980	25
2.2.15 Ingang verlegd naar achteren: 1991	25

2.3 Architectuurgeschiedenis	26
2.3.1 De architect W.N. Rose	26
2.3.1.1. <i>Carrière</i>	26
2.3.1.2. <i>Betekenisvolle vormgeving van ornamenten</i>	27
2.3.1.3. <i>Bouwkundig pionier</i>	27
2.3.2 Invloeden op het ontwerp	28
2.3.2.1. <i>Craners ontwerp uit 1848</i>	28
2.3.2.2. <i>Het 'Oude Koloniën', oftewel: het voormalige Huygenshuis uit 1637</i>	29
2.3.2.3. <i>Schinkels Bauakademie uit 1836</i>	31
2.3.2.4. <i>Rose's niet-gerealiseerde Syfilisziekenhuis uit 1858</i>	32
2.3.2.5. <i>De eisen van de klimaatinstallatie</i>	32
2.3.2.6. <i>Bezuinigingen en groeiende ruimtebehoefte</i>	33
2.3.3. De vooruitstrevendheid van het ontwerp	34
2.3.3.1. <i>Nieuw gebouwtype: ministerie</i>	34
2.3.3.2. <i>Moderne ruimtelijke indeling</i>	34
2.3.3.3. <i>Gevel met vele grote ramen i.v.m. daglicht in de werkvertrekken</i>	34
2.3.3.4. <i>Nieuw raamsysteem</i>	34
2.3.3.5. <i>Nieuwe bouwmaterialen</i>	34
2.3.3.6. <i>Spouwmuren</i>	35
2.3.3.7. <i>Nieuw klimaatsysteem: Van Hecke</i>	35
2.3.4. De kritiek op het ontwerp	36
2.4 Bouw- en verbouwingsgeschiedenis	38
2.4.1 Bouwfase 1: De bouw 1859-1861	38
2.4.1.1. <i>Een slordig en ouderwets bestek</i>	38
2.4.1.2. <i>De bouw</i>	39
2.4.1.3. <i>Hierarchie tussen de verdiepingen</i>	39
2.4.1.4. <i>Hierarchie per verdieping</i>	40
2.4.1.5. <i>De indeling van de begane grond</i>	44
2.4.1.6. <i>De indeling van de 1e verdieping</i>	50
2.4.1.7. <i>De indeling van de 2e en 3e verdieping</i>	54
2.4.1.8. <i>De zolderverdieping</i>	60
2.4.2. Bouwfase 2: De eerste aanpassingen	62
2.4.2.1. <i>Toevoeging kachels en schoorstenen: 1861</i>	62
2.4.2.2. <i>Vervanging gietijzeren ramen: 1873</i>	62
2.4.2.3. <i>Bliksemafleider: 1877</i>	63
2.4.2.4. <i>Aangebouwde vuurkeuken en een brand-stcffenloods vóór 1883</i>	63

2.4.3. Bouwfase 3: De uitbreiding van 1883	64
2.4.3.1. De ontwerper	64
2.4.3.2. Het ontwerp	64
2.4.3.3. De indeling	67
2.4.3.4. De voormalige buitenvensters	67
2.4.3.5. Voorzetboekenkasten	68
2.4.3.6. Deels verwijderde cordonlijsten	68
2.4.3.7. Boekenliftje	68
2.4.4. Bouwfase 4: De uitbreiding van ca. 1895	72
2.4.4.1. De noodzaak van een nieuwe uitbreiding	72
2.4.4.2. De 'stijlquaestie' in de Tweede Kamer	72
2.4.4.3. Het bouwvolume	74
2.4.4.4. De indeling	75
2.4.4.5. Het interieur	76
2.4.5. Bouwfase 5: Renovatie Commissiekamer 1898	77
2.4.6. Bouwfase 6: Ingrepen i.v.m. de uitbreiding van ca. 1916 en kort daarna	82
2.4.6.1. Eindelijk toch een uitbreiding in een andere stijl en een 'ander' gebouw	82
2.4.6.2. Ingrepen in K tijdens en na de aansluiting	83
2.4.7. Bouwfase 7: Wijziging entree en trappenhuis en reproductie portretten g-g's in 1931-1932	84
2.4.7.1. Voordeuren vervangen	84
2.4.7.2. Tochtportalen vervangen	84
2.4.7.3. Vestibule en trappenhuis gewijzigd	86
2.4.7.4. Vermoedelijke wijzigingen perklijsten op met name de 3e verdieping	87
2.4.7.5. Reproductie van de portretten van de g-g's inclusief de vier grote lijsten in 1932	88
2.4.8. Bouwfase 8: Wijzigingen rond WOII	90
2.4.9. Bouwfase 9: Jaren '50 - jaren '70	93
2.4.9.1. Aanpassing ketelinstallatie	93
2.4.9.2. Aanpassing centrale lift en liftopeningen	93
2.4.9.3. Plannen voor werkruimtes en bodeloges	94
2.4.9.4. Verbetering typekamers en toevoeging toilet	94
2.4.9.5. Verhoging vloer in voormalige vestibule aan achterzijde i v m. bouw technische ruimtes	95
2.4.9.6. Vervanging houten buitenramen door stalen buitenramen	96
2.4.9.7. Deur i v m. toegang hoogspanningsruimte	97
2.4.9.8. Funderingsverbetering ketelhuis i v m. verzakkingen	97
2.4.9.9. Verbouwing ketelhuis	97
2.4.9.11. Noodtrappenhuis aan achterzijde	97
2.4.10. Bouwfase 10: Renovatie / restauratie door Cees Dam resp. Joh. Goudeau 1979-1981	98
2.4.11. Bouwfase 11: Moderne toevoegingen 1988-1992 Architecten Cie	100
2.4.12. Bouwfase 12: Renovatie door Pi de Bruijn en Askon Eden 1997	101
2.4.12. Bouwfase 13: Renovatie plafond Regentenkamer en plafonds 3e verdieping: 2007	103

Hfd. 3 Analyse specifieke onderdelen	104
3.1 Exterieur	104
3.1.1. De vensters	104
3.1.1.1. Venstertypen	104
3.1.1.2. Aanpassingen aan de vensters na 1859	107
3.2 Interieur	117
3.2.1 Kapconstructies	117
3.2.2. Plafonds	120
3.2.2.1. Constructie	120
3.2.2.2. Hiërarchie tussen de verdiepingen	120
3.2.2.3. Hiërarchie per verdieping	124
3.2.2.4. Plafonds van de Begane Grond	124
3.2.2.5. Plafonds van de eerste verdieping	131
3.2.3. De wand- en vloerafwerking van de vestibule uit 1931	151
3.2.4. De wand- en vloerafwerking van het hoofdtrappenhuis uit 1931	156
3.2.5. Wandafwerking van de werkvertrekken	158
3.2.5.1. Gestucte vs. behangen wanden	158
3.2.5.2. Lambriseringen	158
3.2.5.3. Behang	169
3.2.5.4. Hoekpalmetten	172
3.2.5.5. Geveefd houtwerk	173
3.2.6. Vloeren	176
3.2.6.1. Vloeren in het bouwdeel uit 1861	176
3.2.6.2. Vloer van de vestibule in het bouwdeel uit 1883	179
3.2.7. IJzerwerk: roosters, balken en rozetten	180
3.2.8. Verlichting (foto-inventarisatie)	181
3.2.9. Raam- en deurbeslag (foto-inventarisatie)	182
3.2.10. Schouwen (foto-inventarisatie)	184
3.2.11. Tegels	190
3.2.12. De collectie van de Boekerij	208

Hfd. 4 Klimaatinstallaties	209
4.1 Algemene context	209
4.2 Het systeem Van Hecke	211
4.3. De oorspronkelijke installaties in het ministerie van Koloniën	213
4.3.1. Aanvoer van warme lucht	215
4.3.2. Afvoer van warme lucht	216
4.3.3. Luchtverversing en aanvoer van koude lucht	216
4.3.4. Overige installaties in het ministerie van Koloniën	229
4.4. Problemen met het systeem Van Hecke in het Ministerie van Koloniën	230
4.5. Overige toepassingen van het systeem Van Hecke door Rose	233
4.7. De waardering van het oorspronkelijke klimaatsysteem in het ministerie van Koloniën	249
Hfd. 5 Waardenstelling	252
5.1. Algemene uitleg van waardenstellingen	252
5.1.1. Waardenstellingen volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek	252
5.1.2. Waardenstellingen zijn veranderlijk	252
5.1.3. De waardenstelling is een toetsingsinstrument	252
5.1.4. Contextuele en interne waardenstelling	252
5.1.4.1. Contextuele waardenstelling: hoe waardevol is dit gebouw ten opzichte van andere gebouwen?	252
5.1.4.2. Interne waardenstelling: hoe waardevol is een onderdeel ten opzichte van een ander onderdeel?	253
5.1.5. Waarderingsklassen	253
5.2. De contextuele waardenstelling van het voormalige ministerie van Koloniën	254
5.2.1. Algemeen historische waarden	254
5.2.2. Ensemblewaarden (samenhang) en stedenbouwkundige waarden	255
5.2.3. Architectuurhistorische waarden	255
5.2.4. Bouwhistorische waarden	256
5.2.5. Waarden vanuit de gebruikshistorie	256
5.3. De interne waardenstelling van het voormalige ministerie van Koloniën	257
5.3.1. Motivering waardering	257
5.3.2. Het oorspronkelijke gebouw vs. de uitbreidingen	257
5.3.3. Overige opmerkingen	257
5.3.4. Waardenkaarten	258
5.3.4.1. Waardenkaarten: Algemeen	260
5.3.4.2. Waardenkaarten: Plafonds	272
5.3.4.3. Waardenkaarten: Wand- en vloerafwerkingen	282

Hfd. 6 Advies voor nader onderzoek	292
6.1 Informatiemanagement	292
6.2 Onderzoek historische behangsels	292
6.3 Onderzoek marmersoorten vestibule	292
6.4 Onderzoek naar stucrozetten die (deels of geheel) afwijken Rose's vormgevingsleer	292
6.5 Kleuronderzoek	292
6.6 Aanvullend archiefonderzoek	292
6.7 (Licht) Destructief onderzoek	293
Bibliografie	302

Hfd. 1 Samenvatting

(ontbreekt)

Hfd. 2 Geschiedenisoverzicht

2.1 Gebruiksgeschiedenis

2.1.1 Gebruikers

Het gebouw aan Plein 1 is tussen 1859-1861 gebouwd als nieuwe huisvesting voor het departement van Koloniën.¹ Dit ministerie was in het begin van de 19e eeuw opgericht² en was verantwoordelijk voor het koloniale bestuur in Nederlands-Indië en 'de West' (Suriname en de Antillen).³ Zo stelde het de begrotingen op voor de overzeese besturen en regelde het de verschepping van militair personeel naar de koloniën. Ook zaken als keuringen, verloven, pensioenen etc. van overzeese ambtenaren vielen onder de taken van dit ministerie. Voor de uitvoering van deze diverse taken was het ministerie verdeeld in verschillende afdelingen en bureaus, met telkens aan het hoofd een referendaris (zie afb. 2.1).

Tot 1940 is het gebouw ononderbroken door het ministerie van Koloniën gebruikt.⁴ Overigens werd soms wel eens een ruimte in het gebouw even gebruikt voor algemene regeringszaken, zoals een ministerraad (afb. 2.2). Mogelijk kwam dit mede door de dubbelfunctie van dr. H. Colijn als minister-president én minister van Koloniën.⁵ Zo maande hij in een toespraak uit augustus 1935, vanuit zijn functie als minister-president, het volk toe kalm te blijven: 'Wacht nu maar rustig af.'. De Polygoonopname hiervan werd echter gemaakt in zijn werkkamer in het ministerie van Koloniën (afb. 2.3).⁶

1 Het Ministerie van Koloniën had op dat moment een onderkomen in het voormalige Huygenshuis, zie § 2.2 Stedenbouwkundige Geschiedenis en § 2.3.2 De inspiratie voor het ontwerp.

2 Tot 1842 was Koloniën (vrijwel) altijd met andere departementen verenigd geweest, pas op dat moment werd het een zelfstandig departement. Bron: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Ministerie_van_Koloni%C3%ABn_\(Nederland\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Ministerie_van_Koloni%C3%ABn_(Nederland)).

3 Tot 1872 ook de Kust van Guinea (Ghana). Bron: https://www.parlement.com/id/vjqpgk32isya/ministerie_van_kolonien

4 <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.02>

5 Deze situatie deed zich voor in 1925 (a.i.) en 1933-1937. (Bron: https://www.parlement.com/id/vg09lkz7mz5/h_hendrik_colijn

6 Deze Polygoonopname is te bekijken op (zie ca. 27 min. 48 sec): <https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608140120060931>, Dit is overigens niet zijn zeer bekend gebleven radiotoespraak van 1936 ('Ga nu maar rustig slapen'), maar de strekking is wel hetzelfde (Bron: https://verloren.nl/boeken/oorlog-en-geweld/tweede-wereldoorlog_2/laat-u-maar-rustig-slapen),

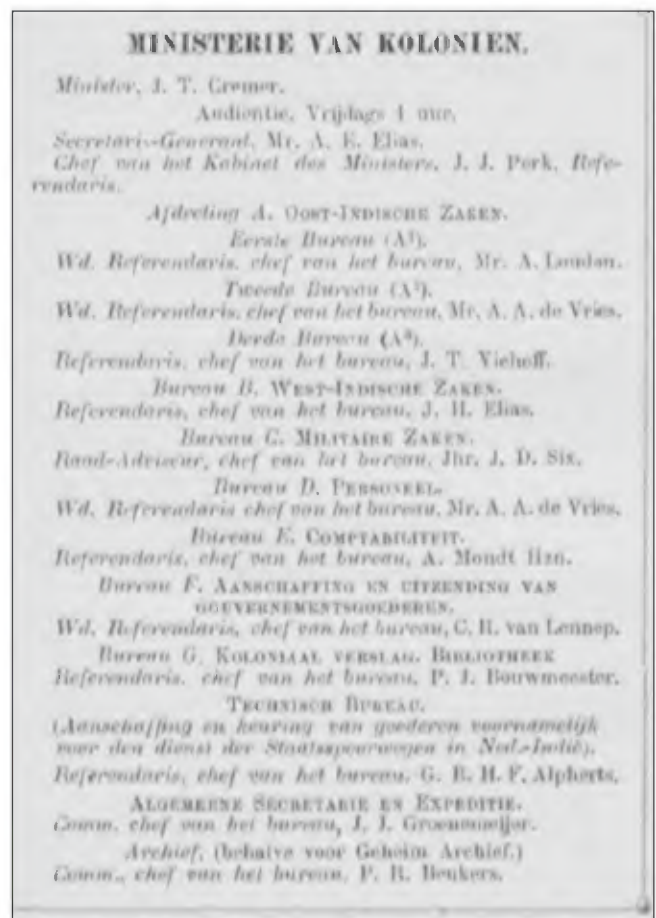
In de Tweede Wereldoorlog is het gebouw aan Plein 1 door de Duitsers bezet, net als veel andere gebouwen op het Binnenhof. De zetel van het Ministerie van Koloniën vertrok eind augustus 1940 naar de Carel van Bylandtlaan 12 in Den Haag (waar het Technisch Bureau van het ministerie toen al gevestigd was). Enkele onderdelen van het ministerie werden ondergebracht in de Van Beverningkstraat 134.⁷ Het gebouw aan Plein 1 werd nu het hoofdkantoor van Hanns Albin Rauter, *Höherer SS- und Polizeiführer* in Nederland.⁸

Na de Tweede Wereldoorlog keerde het ministerie terug in het gebouw (zij het onder een andere naam).⁹ In 1959 werd, als gevolg van de dekolonisatie, het

7 s.n., 'Departement van Koloniën gedeeltelijk verplaatst', *Arnhemse Courant*, 31 aug. 1940.

8 De SS (Schutzstaffel) was verantwoordelijk voor de onderdrukking van het verzet en voor de deportatie van Nederlandse Joden.

9 De diverse namen die dit ministerie heeft gehad zullen hierna besproken worden.

Afb. 2.1. De verschillende afdelingen van het Ministerie van Koloniën in 1899 (Bron: *Servaas van Rooijen (red.), Haagsch jaarboekje, 1899*).

Afb. 2.2. Ministerraad o.l.v. minister-president Colijn in de Commissiekamer (Regentenzaal) van het Ministerie van Koloniën aan Plein 1 (Bron: HGA, Foto E. Salomon, id.nr. 056456, vóór WOII)

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Afb. 2.3. Dr. H. Colijn houdt, als minister-president, een toespraak voor het Polygoonnieuws in zijn werkkamer in het ministerie van Koloniën (Bron: Spaarnestad, onb., SFA001008050, 1 aug. 1935)

Afb. 2.4. In WOII is de voorgevel van het door de Duitsers bezette gebouw aan Plein 1 voorzien van vlaggen met swastika's. (Bron: HGA, fotograaf onbekend, id.nr. 0.56475, foto ca. 1943)

ministerie als zelfstandig departement opgeheven. Het gebouw werd vervolgens in gebruik genomen door het Minister van Binnenlandse Zaken. Sinds 1978 vormt het gebouw onderdeel van het complex van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en biedt het huisvesting aan diverse politieke partijen (afb. 2.5). Het de komende jaren worden gerenoveerd in de groot-scheepse renovatiecampagne van het Binnenhof. Deze renovatie is noodzakelijk voor meer veiligheid en betere (werk)omstandigheden voor gebruikers en bezoekers. Tevens is de renovatie nodig om dit cultureel erfgoed voor de lange termijn te behouden.

Afb. 2.5. Het wapen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Bron: nl.wikipedia.org/wiki/Tweede_Kamer_der_Staten-Generaal, CC BY-SA 3.0T)

Afb. 2.6. Detail van een krantenartikel over het 100-jarig bestaan van het gebouw aan Plein 1 met daarin een grapje over de verloedering van het gebouw. (Bron: Van 't Veer, '100 jaar PLEIN één', Vrij (Bijlage van Het Vrije Volk), 27 aug. 1960.)

2.1.2 What's in a name?¹⁰

Het ministerie van Koloniën, opgericht in het begin van de 19e eeuw, heeft door de jaren heen diverse namen gehad. De eerste naamswijzigingen kwamen door het samenvoegen met andere ministeries (of juist het afscheiden hiervan). Zo was de naam van het ministerie van Koloniën tot 1842 afwisselend verbonden met o.a. die van 'Koophandel', 'Nationale Nijverheid' of de Marine. Vanaf 1842 werd 'Koloniën' een zelfstandig ministerie.¹¹

De tweede groep van naamswijzigingen heeft een hele andere oorzaak, namelijk de veranderde kijk op koloniaal bezit én de op gang gekomen dekolonisatie. Na in WOII zelf bezet te zijn geweest door een buitenlandse macht, begon men zich in Nederland toch wel wat ongemakkelijk te voelen tegenover de eigen koloniën. Bovendien kwam er vanuit de koloniën steeds meer protest tegen het koloniale bestuur. Nog tijdens WOII werd daarom al het voornemen uitgesproken om de verhouding van het Vaderland met Nederlands-Indië en 'de West' te wijzigen. De naam 'Koloniën', die associaties oproep met bezetting en onderdrukking, viel vanaf nu uit de gratie. De nieuwe naam van het ministerie werd het meer neutraal klinkende 'Overzeese Gebiedsdelen'. Na de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië, in 1949, werd de naam van het ministerie alweer veranderd, nu in 'Uniezaken en Overzeese Rijksdelen'.

Afb. 2.7. Na de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië kreeg het ministerie een nieuwe naam, die 'was aangepast aan de nieuwe verhoudingen'. (Bron: Von Balluseck (hoofdred.), *Algemeen Handelsblad*, fotograaf onbekend, 30 dec. 1949).

¹⁰ Bekend citaat uit Shakespeare's 'Romeo and Juliet', waarmee wordt bedoeld: 'Het gaat niet om de naam, maar om de inhoud....'

¹¹ Bron: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Ministerie_van_Koloni%C3%ABn_\(Nederland\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Ministerie_van_Koloni%C3%ABn_(Nederland))

Ook in de tien volgende jaren, tot de opheffing van het ministerie als zelfstandig departement, werd de naam vaak aangepast (afb. 2.7), wat illustratief is voor het ongemak waar Nederland mee worstelde (en worstelt) t.o.v. haar koloniaal verleden (afb. 2.8).

Afb. 2.8 Detail van een krantenartikel over het 100-jarig bestaan van het gebouw aan Plein 1. Hierin komt het ongemak omtrent het koloniale verleden ter sprake. Dit ongemak komt duidelijk tot uiting in de vele naamswisselingen van het ministerie tijdens de laatste jaren van haar bestaan (Bron: Van 't Veer, '100 jaar PLEIN één', *Vrij (Bijlage van Het Vrije Volk)*, 27 aug. 1960).

Periode	Naam v.h. ministerie / gebruik van gebouw K	Bouwfase
	<i>Niet in gebouw K</i>	
1806	Ministerie van Koophandel en Koloniën	nvt.
1808	Ministerie van Marine en Koloniën	nvt.
1814	Departement voor de Zaken van Koophandel en Koloniën	nvt.
1818	Departement voor Onderwijs, Nationale nijverheid en Koloniën	nvt.
1824	Departement voor Nationale nijverheid en Koloniën	nvt.
1825	Departement voor Marine en Koloniën	nvt.
1830	Departement voor Waterstaat, Nationale nijverheid en Koloniën	nvt.
1831	Departement voor Nationale nijverheid en Koloniën	nvt.
1834	Departement van Koloniën	nvt.
1840	Departement van Marine en Koloniën	nvt.
1842	Departement van Koloniën (vanaf dit moment zelfstandig departement)	nvt.
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>		
	<i>Wel in gebouw K</i>	
1859 - 1940	Departement van Koloniën	1 - 8
1940 - 1945	Hoofdkantoor Rauter (SS) in WO II	8
1945 - 1949	Ministerie van: Overzeese Gebiedsdelen	8 - 9
1949 - 1953	Uniezaken	
1953 - 1957	Overzeese Rijksdelen	
1957 - 1959	Zaken Overzee	
1959 - 1978	Ministerie van Binnenlandse Zaken	9
1979 - 1980	(Niet in gebruik i.v.m. restauratie)	10
1980 - 2021	Deel van het complex van de Tweede Kamer der Staten-Generaal	10 - 12
2021 - xxxx	(Niet in gebruik i.v.m. de renovatie van het Binnenhof)	(13)

Tabel 2.1: De namen van het ministerie van Koloniën en het gebruik van gebouw K door de tijd heen.

Afb. 2.9. Vóór WOII was men er trots op koloniën te hebben... Het onderschrift van deze foto in de Regentenkamer van het ministerie met D. Fock (gouv.-gen. Oost-Indië), S. de Graaf (min. van Koloniën) en Baron Heemstra (gouv. West-Indië), luidde 'DE REGEERDERS VAN ONZE KOLONIËN - EEN ZELDZAME BIJEENKOMST.' (Bron: De Katholieke Illustratie, fotograaf onbekend, 9 febr. 1921, p. 232).

Afb. 2.10. Mevr. Simons, geboren in Suriname en afstammeling van de koloniale geschiedenis, zetelt nu als fractievoorzitter in het voormalige ministerie van Koloniën (Foto genomen in plenaire zaal v.d. Tweede Kamer, voorjaar 2021, Bron: <http://www.dwtonline.com/laatste-nieuws/2021/04/01/ramdin-surinamers-in-tweede-kamer-kunnen-landenrelatie-helpen-versterken/>, verwijzend naar Twitter).

Kenmerkend voor de huidige kijk op het koloniale verleden is het bezoek van mevr. S. Simons, partijleider van Bij1 aan de Regentenkamer. Na de verkiezingen van maart 2021 maakte Bij1, een partij die (culturele) ongelijkheid bestrijdt, zijn entree in de Tweede Kamer en kreeg in gebouw K huisvesting aangeboden. De ironie hiervan ontging columnist Ariejan Korteweg van De Volkskrant niet: 'Bij1 heeft (...) een nieuwe werkplek (...): twee kamers (...) in het voormalige ministerie van Koloniën, een van de gebouwen van het Binnenhofcomplex. Alsof het zo moest zijn: een zeldzaam bondige geschiedenisles.' Hij vervolgt ermee dat (de in de voormalige Nederlandse kolonie Suriname geboren) Simons 'al even in de Regentenkamer even verderop [is] gaan kijken, waar portretten van de 66 gouverneurs-generaal van Nederlands Indië aan de wanden gingen. "Ik dacht: oja, kijk die bastards, haha. Het zegt zo veel dat dit kind van de koloniën nu hier zit. De cirkel is rond.'¹²

¹² 'A. Korteweg, 'Sylvana Simons zetels in het voormalige ministerie van koloniën; een zeldzaam bondige geschiedenisles', De Volkskrant 14 apr. 2021

2.2 Stedenbouwkundige geschiedenis

2.2.1 Afbakening stedenbouwkundige context

Het ligt buiten het doel van dit onderzoek om uitgebreid in te gaan op de oorsprong van het Binnenhof als 13e-eeuwse grafelijk slot van Willem II. Ook de ontwikkeling van dit hof tot het politieke centrum van ons land vormt geen deel van dit onderzoek. De hierna volgende paragrafen zullen enkel ingaan op de directe contextuele geschiedenis van de plek van het gebouw aan het huidige Plein 1, oftewel de historisch stedenbouwkundige ontwikkeling van de locatie. Met name omgevingsfactoren die van invloed zijn geweest op dit uiteindelijke gebouw zullen aan bod komen. De locatie van het latere 'gebouw K' wordt telkens met een rode stip in de afbeeldingen aangegeven.

2.2.2 Laat-middeleeuwse kooltuin en akerland

In de late Middeleeuwen bevond zich ten oosten van het hof, op de plek waar nu het Plein is, de moestuin van de graven van Holland. Deze werd ook wel aangeduid als de kooltuin, wat een verwijzing zal zijn naar de groente die daar het meest verbouwd werd (kool) (afb. 2.11).

Tussen het hof en de kooltuin bevond zich een, door twee grachten omsloten, stuk land dat later werd aangeduid als het 'akerland'. Deze naam was afkomstig van het gebruik van de grond als kweekgrond voor eiken (akers).¹³ Ook duidt de naam 'reigersbosch' op, omdat hier een kolonie reigers zat. De gracht die het akerland afscheidde van het Binnenhof werd de 'binnengracht' genoemd; de gracht tussen het akerland en de kooltuin de 'buitengracht'.

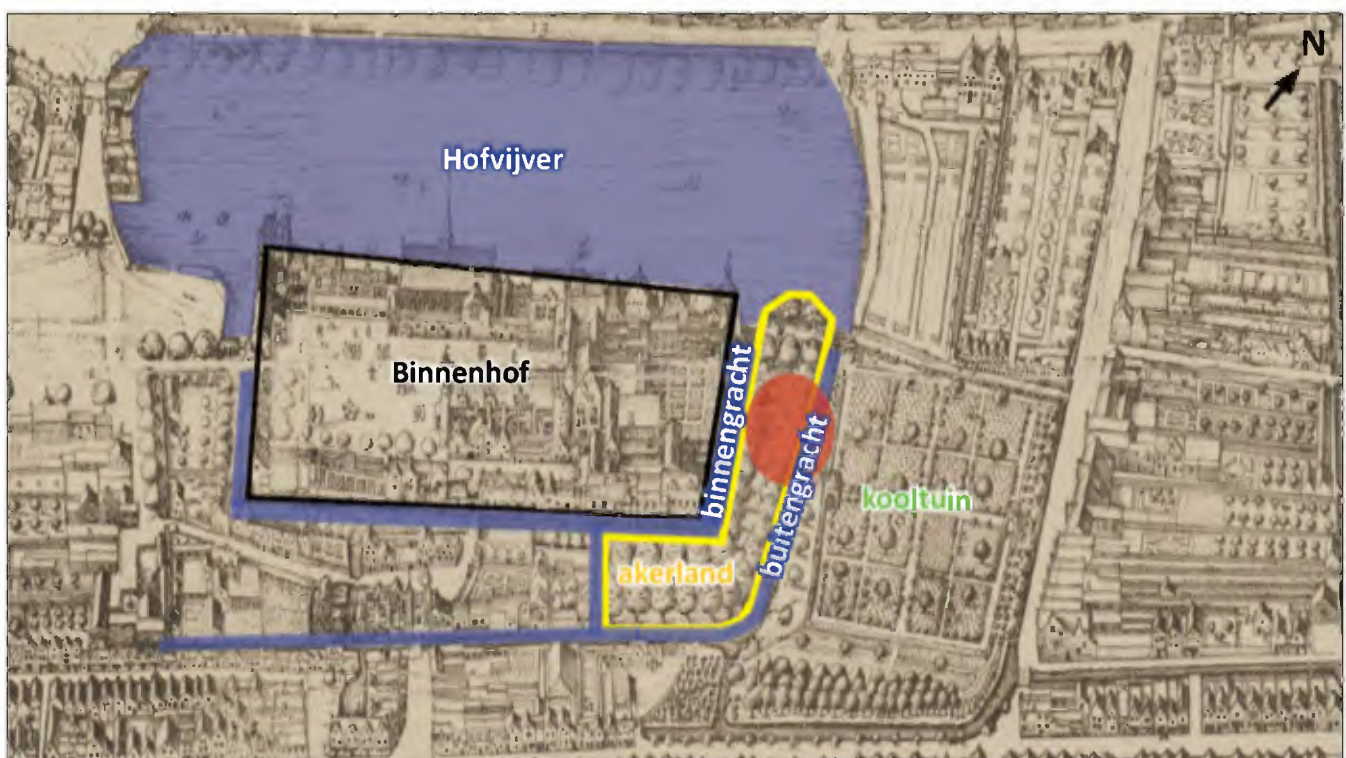
2.2.3 Twee 17e-eeuwse woningen aan het Plein

In 1631 vatte de Grafelijkheids Rekenkamer het plan op om de in onbruik geraakte kooltuin te verkopen als bouwgrond. Deze plannen werden echter door stadhouder Frederik Hendrik, bewoner van het westelijk deel van het Binnenhof, verijdeld: De voormalige kooltuin bleef onbebouwd en werd het Plein. Wel werden stukken grond beschikbaar gesteld aan twee van zijn naasten: zijn achterneef Johan Maurits van Nassau-Siegen, en zijn privé-secretaris Constant Huijgens.¹⁴

¹³ De Fabryck (2012a), p.25, verwijzend naar Smit (2004), p. 109-110.

¹⁴ De Fabryck (2012a), p. 25, verwijzend naar Van der Haagen (1928-1929), p. 14-24.

Afb. 2.11. Kaart van het Binnenhof en omgeving. (Bron: HGA, ca. 1631)

De eerste bouwde in 1664, aan de noord-zijde van het voormalige akerveld, een woning, die wij nu kennen als het bekende museum het 'Mauritshuis' (zie 'M' op afb. 2.12 t/m 2.14). Een deel van het akerveld werd de riante voortuin van deze woning. In afb. 2.14 is een tekening te zien van de vernieuwde tuininrichting uit 1668. De tuin was streng formeel ingericht en bevatte spelonken, diverse bouwwerkjes en beelden.¹⁵

De tweede, Constantijn Huygens, kreeg grond ter beschikking aan de zuid-oostelijke kant van het Plein. Hij bouwde hier in 1637 zijn woning, het 'Huygenhuis' (zie 'H' op afb. 2.12 t/m 2.14). Huygens kreeg ook een stukje van het akerveld ter beschikking, om daar een tuin en stallen te maken.¹⁶

De buitengracht rondom het akerveld werd gedempt, vermoedelijk in verband met de aanleg van de twee tuinen (afb. 2.12).¹⁷ Het lijkt er echter wel op dat deze gedempte buitengracht wel een grote rol heeft gespeeld in de verdeling van de grond tussen de twee tuinen (zie afb. 2.13). De Mauritsstuin lag namelijk op de grond ten westen van de gedempte buitengracht (dus op het voormalige akerveld) en de Huygenstuin op de grond ten oosten ervan (dus op de - rand van de - voormalige kooltuin).

15 Het tuinplan uit 1668 verving het tuinplan uit 1636. Hennis (1987), p. 4.

16 Peters (1891), p. 124-126.

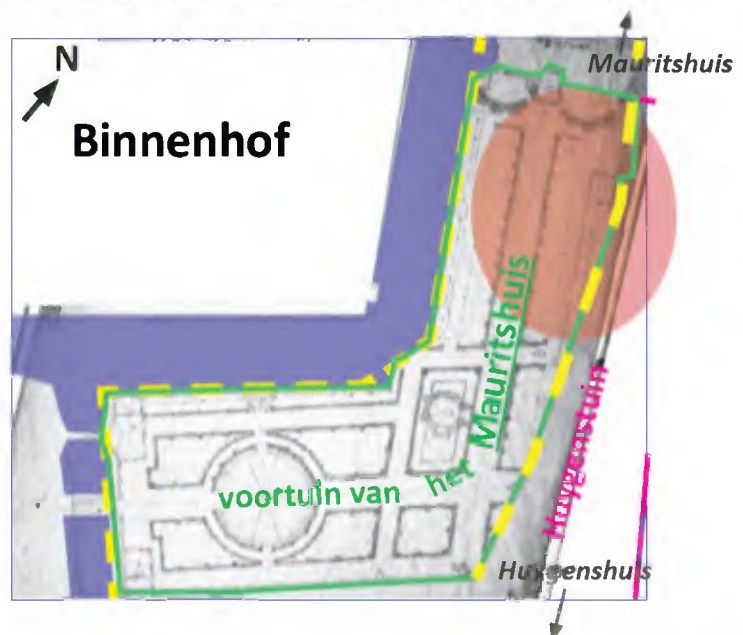
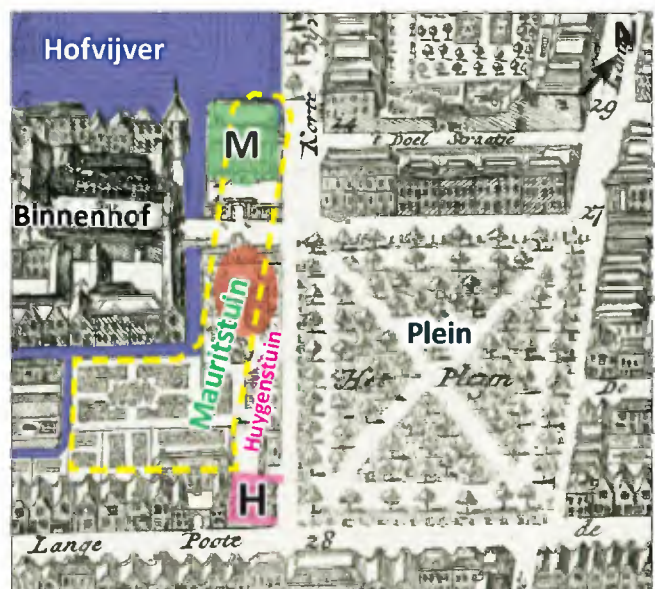
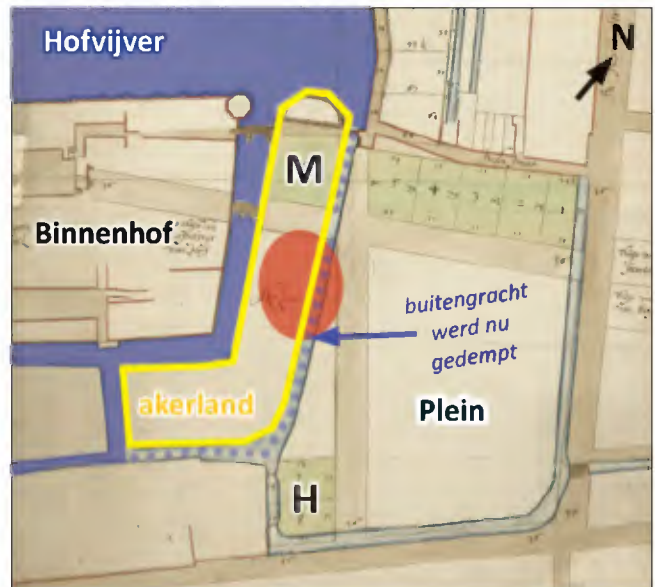
17 Het valt buiten het bestek van dit bouwhistorische onderzoek om de redenen van het dempen van de vroegere grachten te onderzoeken. Volstaan wordt met de vermelding van het feit van de demping en met de datering ervan.

NB Bij alle historische kaarten is de locatie van het latere 'gebouw K' met een lichtrode ovaal aangegeven.

(Rechtsboven) Afb. 2.12. Ontwerptekening van het stuk grond ten oosten van het Binnenhof. (Bron: NA, ca. 1633)

(Rechtsmidden) Afb. 2.13. De loop van de inmiddels gedempte buitengracht heeft mogelijk invloed gehad op de verdeling van de grond voor de tuinen van het Maurits- resp. het Huygenhuis. Op deze kaart uit 1747 is deze stedenbouwkundige historie echter moeilijk te zien, i.v.m. de wat gekunsteld strenge orthogonale tekenwijze (Bron: HGA, 1747). Voor een betere tekening van hoe de percelen liepen, zie afb. xx.

(Rechtsonder) Afb. 2.14. Ontwerp van de voortuin van het Mauritshuis uit 1668. (Bron: RCE 18.125 (reprofoto 1938)).

2.2.4 Samenvoeging Maurits- en Huygenstuin: 1827

Twee eeuwen later functioneerde het Mauritshuis al lang niet meer als woning. In 1820 was het door de staat gekocht om er een kabinet van oudheden in te huisvesten. In 1827 zette de staat de voortuin van het Mauritshuis te koop (afb. 2.16). Buurman Johannes Goldberg, de toenmalige eigenaar van het Huygenshuys, zag zijn kans schoon en kocht de Mauritsstuin. Gelijk voegde hij zijn nieuwe aanwinst samen met zijn eigen tuin (die van het Huygenshuis dus) en maakte er één grote tuin van in de Engelse landschapstijl van, met een koetshuis en stalling.¹⁸ De landschappelijke inrichting van deze tuin is duidelijk te zien in afb. 2.17.

Door de samenvoeging en uniforme inrichting van de twee voormalige tuinen werd de herkenbaarheid van de historisch stedenbouwkundige context (waarbij een gracht liep tussen het westelijk gelegen akerland en de oostelijk gelegen kooltuin) minder duidelijk.

2.2.5 Staat koopt Huygenhuis met grote tuin: 1829

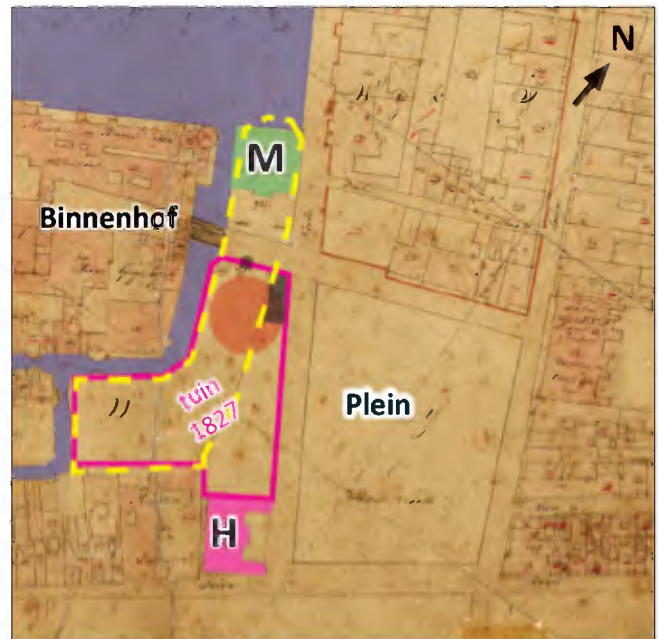
Toen Goldberg twee jaar na het inrichten van zijn grote nieuwe tuin stierf, werd het Huygenhuis met tuin op een veiling gekocht door de staat, i.v.m. het huisvesten van het ministerie van Waterstaat, Nationale Nijverheid en Koloniën. Al na enkele jaren vertrokken de eerste twee afdelingen uit het voormalige Huygenhuis, en kreeg 'Koloniën' het oude gebouw in zijn eentje ter beschikking (afb. 2.15).¹⁹

¹⁸ Hennis (1987), p. 4-5.

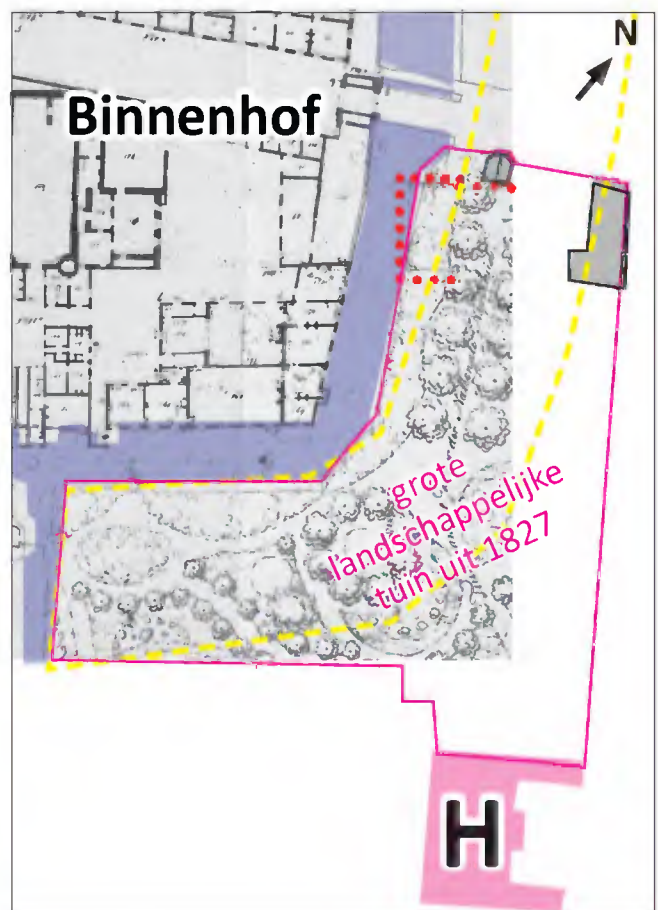
¹⁹ Hennis (1987), p.4-5. Dat het hier een tuinkoepeltje betreft is o.a. goed te zien op een afbeelding in de beeldbank van de RCE. Zie aldaar doc.nr. 18.636

Afb. 2.15. Het voormalige Huygenhuis, ook wel Oud-Koloniën, vlak voor de afbraak in 1876. (Bron: RCE, OF-06728).

Afb. 2.16. Kadastrale Minuut, ca. 1830, waarin de, zojuist in 1827, samengevoegde grote tuin van het Huygenhuis te zien is. (Bron: Beeldbank RCE).

Afb. 2.17. De grote landschappelijke tuin van het voormalige Huygenhuis, datering door het Nationaal Archief op ca. 1850. Maar aangezien in deze tekening al een stukje van de contour van een nieuw te maken gebouw in het noorden van de tuin (oftewel: gebouw K!) te zien is (zie binnen de rode stippellijn), is een iets latere datering (1858) waarschijnlijker. (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 386.3, detail).

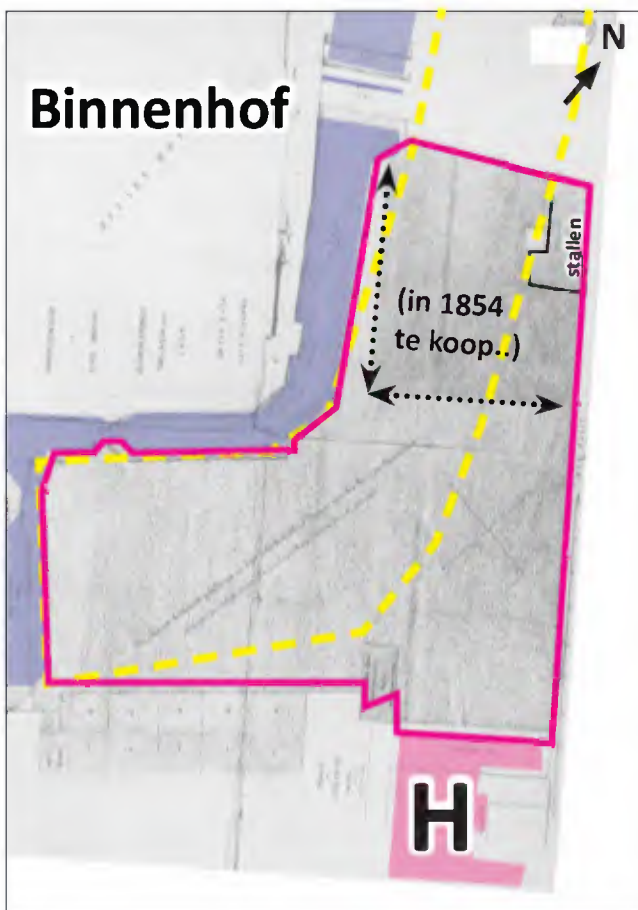
2.2.6 Mislukte verkooppoging tuindeel: 1854

In 1854 deed de Staat een ijdele poging het noordelijke stuk van de grotere landschappelijke tuin te verkopen voor de bouw van een concertzaal: *'Het meer beschaduwde gedeelte van den Tuin is het beschikbare Terrein voor den bouw der Concertzaal'* (afb. 2.18).²⁰ Duidelijk is te zien dat in de noordwestelijke hoek van de tuin nog stallen stonden.²¹

De poging tot verkoop mislukte en de concertzaal kwam er niet, maar zes jaar werd op deze plek wel een ánder gebouw geconstrueerd...(zie hiernaast!).

²⁰ Hennis (1987), p. 5.

²¹ Het kleine tuinkoepeltje helemaal in het noorden van de tuin staat hier niet op aangegeven, vgl. afb. xx.

Afb. 2.18 Situatietekening uit 1854 van de tuin en het terrein dat men (vruchteloos) probeerde te verkopen voor de bouw van een concertzaal. (Bron: Hennis (1987), die deze tekening heeft gevonden in het HGA)

2.2.7 Plannen voor het Nieuwe Koloniën

Ondanks dat het ministerie van Koloniën al snel het voormalige Huygenshuis voor zich alleen had, barstte het hard groeiende ministerie al snel uit zijn voegen. Er werd daarom besloten een nieuw gebouw voor het ministerie te bouwen. Ver van huis zocht men het niet: Het 'Nieuwe Koloniën' zou gebouwd worden in het noorden van de grote landschappelijke tuin van het voormalige Huygenshuis, oftewel van het 'Oude Koloniën'!

Voor het nieuwe ministerie van Koloniën, evenals voor het nieuwe gebouw voor de Hoge Raad en het ministerie van Justitie zijn diverse ontwerpen gemaakt. Het uiteindelijke ontwerp voor het nieuwe Koloniën kwam van het hoofd van de Dienst Landgebouwen, de architect W.N. Rose,²² die overigens nog veel gro-

²² De architect Rose en de keuze rondom het uiteindelijke architectonische ontwerp wordt besproken in § 2.3.

Afb. 2.19. Plan van W.N. Rose uit 1858 voor de afbraak en herbouw van een groot deel van het Binnenhof, waarvan het grootste deel niet uitgevoerd is. Op de plek waar het nieuwe gebouw voor Koloniën gerealiseerd zou worden is door Rose in rechthoek 'a' de E-vormige plattegrond van het gebouw ingeschetst (rood ingekleurd). De vorm van het vroegere akerland is nog goed terug te zien in de perceelsverdeling (gele stippelijjn). De Hofgracht (lichtblauw) werd in 1860-1861 gedempt. (Bron: NA 4.RGD inv.nr. 457.1, detail).

tere plannen voor het Binnenhofcomplex. Zijn idee omvatte een grootscheepse afbraak en herbouw van het eeuwenoude complex. Het moge duidelijk zijn dat dat deel van zijn plan, in tegenstelling tot zijn ontwerp voor het nieuwe Koloniën (en de Hoge Raad), níet is uitgevoerd.

2.2.8 Indeling matchte met stedenbouwkundige context

Rose hield met de interne indeling van het nieuwe gebouw rekening met de stedenbouwkundige context, met name op de begane grond en op de eerste verdieping.

Van de eerste verdieping maakte hij een bel-eta-ge, waardoor de minister c.s. een mooi uitzicht had over het Plein, zonder zelf last van inkijk te hebben. Bovendien had Rose de vertrekken op deze verdieping zo geordend dat de drie werkkamers van resp. de mi-nister, de secretaris-generaal en vermoedelijk nog een hoge ambtenaar, op de beste plekken geplaatst waren, namelijk op de hoeken. Hier kregen ze lichtinval van twee kanten én het mooiste uitzicht op resp. het Plein, het Mauritshuis en het torentje van het Binnenhof (zie de rood gestippelde zichtlijnen in afb. 2.20).²³ Uiteraard kregen deze werkkamers ook een fraaie(re) interieurafwerking (zie § 2.4.1.3. Hierarchie per verdieping en § 3.2. Interieur).

Op de begane grond plaatste Rose de eenvoudige archiefruimtes juist aan de stedenbouwkundig secundaire gevels, namelijk de gevel naast de Hoge Raad en de gevel(s) aan de achterzijde van het gebouw.²⁴ Ook plaatste hij hier de open zijde van de grote binnenplaats, die zo door de armen van de 'E'-vorm afgescheiden werd van het drukke Plein.

23 In 1849 was het torentje door minister van Binnenlandse Zaken Thorbecke, als voorzitter van de ministerraad, in gebruik genomen als werkvertrek (<https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-algemene-zaken/organisatie/gebouwen/binnenhof>)....

24 Alhoewel deze gevels stedenbouwkundig gezien secundair waren, maakte Rose architectonisch niet veel onderscheid in het ontwerp van de verschillende gevels. Zie § 3.1.2. Gevels).

2.2.9 De bouwvoorbereidingen: 1858-1859

In 1858 ving de bouwvoorbereidingen aan. In krantenartikelen valt te lezen dat er putten werden geslagen in de tuin van 'Oud-Koloniën' om de bouwgrond te onderzoeken.²⁵ Vervolgens moest voor het bouwrijp maken van de grond de landschappelijke tuin uit 1827 met bijbehorende gebouwen geruimd worden. Hiervoor werd in 1859 door het departement van Financiën een verkoop bij opbod uitgevaardigd. Deze betrof het rooien van enige bomen en hakhout, en de afbraak van het koetshuis en de stallen, die helemaal aan de noordelijke kant van de tuin stonden, tegenover het Mauritshuis (afb. 2.19). De paarden, rijtuigen, het hooi en allerlei andere toebehoren werden verkocht.²⁶

De achter het gebouw liggende Hofgracht (de vroegere 'binnengracht', zie afb. xx) werd in 1860-1861 gedempt (zie afb. 2.19, 2.22 en 2.23).²⁷ Hiermee verdween het laatste herkenningpunt van de vorm van het middeleeuwse akerveld.

2.2.10. De bouw: 1859-1861

De aanbesteding voor de bouw van het nieuwe ministerie voor Koloniën vond plaats op 1 juni 1859.²⁸ De eerste steen van het gebouw werd gelegd op 19 juli.²⁹ In 1861 werd het ministerie opgeleverd (zie afb. 2.21 en verder §2.4.1 Bouwfase 1: De bouw 1859-1861).

2.2.11. Afsluiting open binnenplaats: 1883

In 1883 kreeg het ministerie een uitbreiding aan de achterzijde van het gebouw (zie § 2.4.2 Bouwfase 2: De uitbreiding van 1883). Hierbij werd de voorheen open binnenplaats (afb. 2.24) afgesloten en in tweeën gedeeld. Aan de voor- en twee zijgevels van het gebouw veranderde echter helemaal niets. Bovendien werd de uitbreiding aan de achterzijde gebouwd in dezelfde stijl en met dezelfde vormgeving als door Rose waren toegepast. De achteloze voorbijganger zal deze uitbreiding daarom vast niet zijn opgevallen.

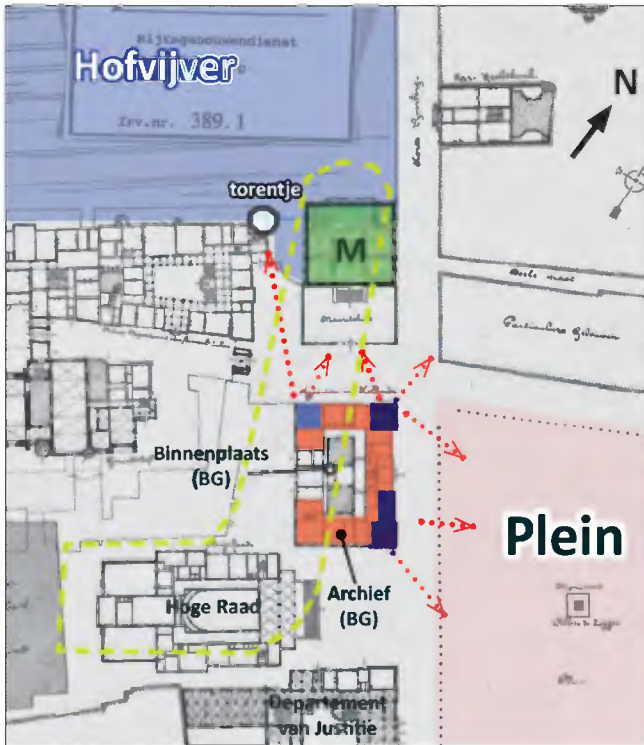
25 Algemeen Handelsblad, 29 juli 1858, p.5.

26 NRC en Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage, beide 31 jan. 1859.

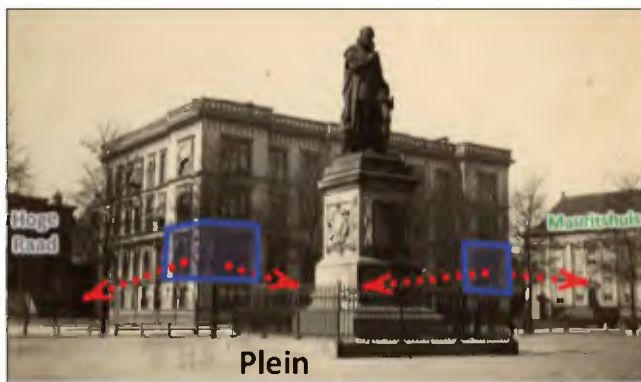
27 <https://www.haagshistorischmuseum.nl/wandelpunt/grenadierspoort>.

28 Nederlandse Staatscourant, 7 mei 1859.

29 Leydse courant, 20 juli 1859, p. 2.

Afb. 2.20. Detail van kaart van het Binnenhof met de situatie van ca 1890. Hierop is goed te zien dat de chique kamers van het 'Nieuwe Koloniën' op de hoeken van de bel-etage fraaie zichtlijnen hadden naar het Plein, het Mauritshuis en het torentje (rode stippelpijlen). Op de begane grond zijn de archieven 'weggestopt' aan de minder prominente zijde van het gebouw (zuid). Aan de achterzijde ligt de open binnenplaats. In deze kaart is al de situatie van ná de uitbreiding van 1883 te zien, waarbij de open binnenplaats is afgesloten en in tweeën is gesplitst. De gele gestippelde lijn geeft de vorm van het voormalige akerland weer, dat door de demping van zowel de buitengracht (ca. 1637) als de binnengracht (ca. 1861) niet meer is te herkennen. Ten zuiden van het Nieuwe Koloniën ligt het - eveneens door Rose ontworpen - gebouw van de Hoge Raad (1862), dat terugligt ten opzichte van het plein. Ten zuiden van dit gebouw ligt het departement van Justitie (1876-1883), op de plek van het voormalige Huygenshuis. Dit was niet door Rose ontworpen, maar door rijksbouwmeester Peters (Bron: NA, 4.RGD, 389.1, ca. 1890)

Afb. 2.21. Een van de oudste foto's van het nieuwe gebouw voor het ministerie van Koloniën aan het Plein. Aangegeven zijn de fraaie zichtlijnen (rode stippelpijlen) vanuit de resp. werkkamers (blauw) van de secretaris-generaal (links) en de minister van Koloniën (rechts). (Bron: HGA, 0,56453, 1864).

Afb. 2.22. Zicht op de landschappelijke tuin van Oud-Koloniën. Aangegeven zijn ook de Hofgracht (gedempt 1861) en de plek waar (de achterkant van) het Nieuwe Koloniën zal komen (1861) (Bron: HHM, J. Bosboom, ca. 1835).

Afb. 2.23. De gebouwen achter het ministerie van Koloniën, vóór de uitbreiding van 1895 (HGA, Foto P. Oosterhuis, 0.10634 ca. 1880).

Afb. 2.24. Op dit detail van een vogelvluchttekening van het Binnenhof is de oorspronkelijke achterzijde te zien, de open kant van de 'E-vorm, voordat deze werd dichtgezet in 1883. (Bron: De Fabryck 2012a, tekening door Ising, 1879-1883).

2.2.12. Uitbreiding van ca. 1895 en daarna sloop van gebouwen erachter

Reeds vóór 1878 was het wapenhuis achter het ministeriegebouw gesloopt, dat aan de andere kant van de Hofgracht had gestaan (op het Binnenhof dus). Rond 1895 kreeg het ministerie van Koloniën een tweede uitbreiding, in de vorm van twee korte vleugels aan de achterzijde (zie § 2.4.4. Bouwfase 4: De uitbreiding van 1895). Pas kort daarna werd het op het Binnenhof gelegen 17^e-eeuwse corps de garde afgebroken (het onderkomen van de grenadiers, de lijfwachten v.d. stadhouder), evenals het naastgelegen houthuis. Ook de gebouwen van de dienst Landsgebouwen (ministerie van Waterstaat) en de afdeling Kunsten en Wetenschappen (ministerie van Binnenlandse Zaken), die gehuisvest waren in het voormalige gebouw van de Hoge Raad uit de 17^e-eeuw, gingen tegen de vlakte.³⁰ Op afb. xx is goed het lege terrein achter het ministerie van Koloniën te zien in die tijd (afb. xx).

2.2.13. Uitbreiding in vorm van nieuw gebouw: 1916

De uitbreiding uit 1916 werd, in tegenstelling tot de twee vorige uitbreidingen, vormgegeven als een afzonderlijk gebouw in een andere bouwstijl en had slechts aan de achterzijde één smalle verbinding het gebouw van Rose (zie zie § 2.4.5. Bouwfase 5: De uitbreiding van 1916).

30 BBA, Stenvert e.a. 2019, p.26 en 40.

Afb. 2.25. Het corps de garde en houthuis werden pas gesloopt nadat het ministerie van Koloniën in 1895 aan de achterzijde werd uitgebreid met twee kort vleugels. (RCE, Foto P. Oosterhuis, 0.10634 ca. 1880).

Afb. 2.26. Na het slopen van het corps de garde en het houthuis blijft het terrein zo'n 20 jaar lang onbebouwd, op een stenen muur na. (Bron: BBA 2019, die verwijzen naar HGA, foto ca. 1910).

Afb. 2.27. In 1916 wordt een uitbreiding van het ministerie gebouwd in een ander gebouw in een andere bouwstijl; zie voor meer afbeeldingen § 2.4.6. 'Bouwfase 6: Ingrepen i.v.m. de uitbreiding van ca. 1916 en kort daarna' (Bron: HGA, 5.12394, ca. 1935).

2.2.14 Parkeergarage onder het Plein: 1980

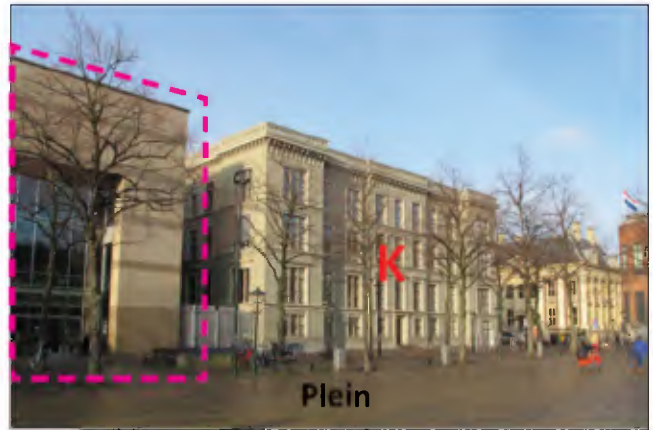
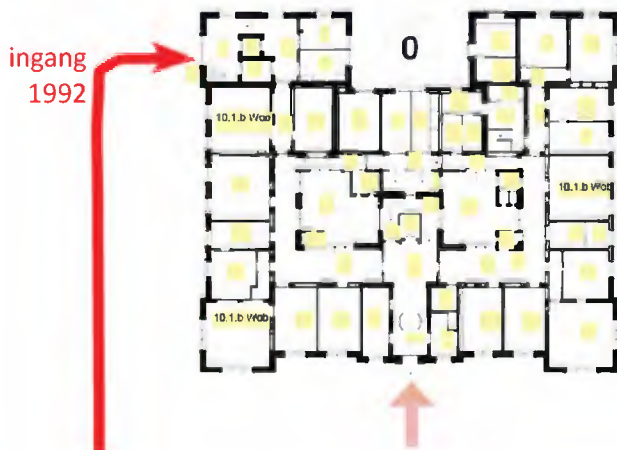
De aanleg van een parkeergarage onder het Plein in 1980 had op zich geen directe invloed op het gebouw.

Afb. 2.28. Foto van de aanleg van een parkeergarage onder het Plein. Bron: NA, H. van Dijk / Anefo, 1980. toeg.nr. 2.24.01.05, bestandnr. 930-9441.

2.2.15 Ingang verlegd naar achteren: 1991

Stedenbouwkundig gezien is er tot het eind van de jaren '80 verder niet veel gebeurd dat directe invloed had op het gebouw. In 1988 werd echter het gebouw van de Hoge Raad, het buurgebouw van gebouw K, gesloopt. Aan deze zijde verscheen in de jaren '90 grote nieuwbouw van De Architecten Cie, met daarin een lange verbindingstraat, die de verscheidene onderdelen van het Binnenhofcomplex met elkaar verbindt. De toegang tot gebouw K werd hierbij verplaatst, van de voorzijde aan het Plein, naar de achter/zijkant aan de zijde van de verbindingstraat. Voortaan kon men het gebouw in dagelijks gebruik alleen nog betreden via deze verbindingstraat en is er dus enkel een kruip-door-sluip-door toegang tot het gebouw. De voordeur is in feite buiten gebruik gesteld.

(Rechtsboven) Afb. 2.29a en (rechtsmidden) afb. 2.29b. Naast gebouw K is in de jaren '90 een nieuw complex gemaakt door de Architecten Cie (paarse streeplijn), met een verbindingstraat tussen de diverse gebouwen van het Binnenhof (Bron afb. 2.29b: De Fabryck 2012a, p. 68).

(Rechtsonder) Afb. 2.31 Plattegrond van een deel van het Binnenhofcomplex, met daarin aangegeven de verbindingstraat uit 1991 en de nieuwe manier van het ontsluiten van gebouw K, namelijk via de linker achterzijde (Bron: Roosmalen, R.M.I.F. van; et al., 2015, p. 102; bewerking Bureau Bouwtijd)

(Links) Afb. 2.30. Plattegrond van gebouw K met aanduiding van de vroegere (zeer lichte rode pijl) en de huidige ingang (rode pijl) tot het gebouw.

2.3 Architectuurgeschiedenis

2.3.1 De architect W.N.Rose

2.3.1.1. Carrière

Willem Nicolaas Rose (1801-1877) heeft een technisch-theoretische opleiding tot genie-ingenieur genoten aan de Artillerie- en Genieschool in Delft (1819-1822). Hier kreeg hij behalve een militaire scholing ook lessen in burgerlijke bouwkunde en classicistische ontwerpvoorstellen, waaronder uiteraard de bekende vijf klassieke Griekse orden.

Na deze opleiding wilde hij door middel van zelfstudie in de bouwkunst zijn militaire loopbaan te verlaten. In 1839 lukte dit definitief en werd hij stadsarchitect in Rotterdam, waar hij in de daaropvolgende decennia in opdracht van het stadsbestuur vele openbare gebouwen en infrastructurele en stedenbouwkundige projecten realiseerde. Het bekendste voorbeeld hiervan is zijn moderne corridorziekenhuis op de Coolsingel.

Na grote successen in zijn werk, kreeg hij in de jaren '50 kritiek te verduren. In 1854 stortte een door hem ontworpen kade zelfs in, waarna zijn positie als Rotterdams stadsarchitect ter discussie werd gesteld. Ondanks deze smet op zijn naam kreeg hij in 1858 de nieuwe positie van 'Bouwmeester der Landsgebouwen' (oftewel Rijksbouwmeester) in Den Haag. Zijn reputatie als ontwerper van grote, modern uitgeruste gebouwen en zijn ervaring op het gebied van stedenbouwkunde en het verbouwen van historische gebouwen maakte dat de baan hem op het lijf geschreven leek. Hij werd in deze positie ingezet om het bijna instortende Binnenhof grondig te verbouwen en te voorzien van diverse nieuwe gebouwen, waaronder een voor het ministerie van Koloniën. Daarnaast bleef hij ook werkzaam als ingenieur-adviseur bij Gemeentewerken Rotterdam; een teken dat het vertrouwen in hem van het Rotterdams stadsbestuur hersteld was.

Niettemin was men juist in Den Haag zeer ontevreden met Rose's ideeën en realisaties voor het Binnenhof, waaronder zijn ministerie van Koloniën aan het Plein (1861). Zowel vanuit esthetisch oogpunt als gebruiksgemak regende het klachten. In 1867 werd Rose hierom eervol ontslagen, na slechts een gedeeltelijke voltooiing van zijn plannen voor het Binnenhof.³¹

Afb. 2.32. Willem Nicolaas Rose
(Bron: Wikipedia CC0, verwijzend naar Rijksmuseum.nl. fotograaf onbekend, datering tussen 1840 en 1877).

Ondanks zijn gevorderde leeftijd ten tijde van de beëindiging van zijn Landsbouwmeesterschap, zette Rose zijn architectonische studies voort en bleef hij werkzaam als adviseur voor de stad Rotterdam. Ook schreef hij in zijn laatste jaren nog tal van bouwkundige artikelen. Na zijn overlijden verscheen in 1878 een uitzonderlijk uitgebreide necrologie van zijn oud-leerling en vriend J.J.C. De Wijs in de *Bouwkundige Bijdragen*, waaruit grote waardering van zekere tijdgenoten voor zijn werk spreekt, ondanks de flinke kritiek die Rose ook heeft moeten verduren.³²

³¹ Als dat niet was gebeurd, had het Binnenhof er nu heel anders uitgezien, want als het aan Rose had gelegen had hij bijna het hele historische Binnenhof vervangen door nieuwbouw (zie afb. 2.33). Zijn radicale idee had de Tweede Kamerleden echter zó geschokt, dat ze van de weeromstuit toch besloten tot een - eerder nog véél te duur geachte - grotendeelse restauratie van het eeuwenoude politieke machtscentrum. Rose bouwde er slechts enkele nieuwe gebouwen: het nieuwe ministerie van Koloniën en de Hoge Raad. Verder renoveerde hij de Grote Zaal van het Binnenhof, waarbij hij alsnog drastisch te werk ging en veel kritiek heeft ontvangen.

³² Berens 2001, p. 11-58.

2.3.1.2. Betekenisvolle vormgeving van ornamenten

Vanaf de jaren '40 van de 19e eeuw besteedde Rose veel tijd aan het schrijven van theoretische handelingen over de schone bouwkunst, waaronder vele artikelen voor het tijdschrift van de Maatschappij ter bevordering de Bouwkunst, de 'Bouwkundige Bijdragen'. In 1863 verscheen zijn bekende boek 'De leer van het ornament', waarin hij zijn architectuuropvattingen uiteen zette. Van het hoogste belang vond Rose dat de vorm van ornamenten afgeleid dienden te worden van hun functie en dus dáár hun betekenis aan ontleenden. Aan de hand van vele voorbeelden met tekeningen besprak hij in 'De leer.' de volgens hem juiste en ónjuiste vormgeving van ornamenten (afb. 2.34). Verderop in dit rapport wordt een aantal ornamenten van gebouw K vergeleken met Rose's strikte architectuuropvattingen. Hieruit worden vervolgens conclusies getrokken omtrent het auteurschap van deze ornamenten. M.a.w.: Er wordt aan de hand van de specifieke vormgevingskenmerken van de ornamenten onderzocht of ze door Rose zijn ontworpen of dat het latere toevoegingen betreffen.³³

2.3.1.3. Bouwkundig pionier

Behalve vanwege zijn publicaties is Rose ook van groot belang geweest voor de 19e-eeuwse architectuur wegens zijn innovaties op het gebied van bouwtechniek (spouwmuuren; aandacht voor licht en lucht), materiaalgebruik (industriële vervaardigde onderdelen, van bijv. gietijzer of terracotta) en typologie (nieuwe gebouwtypes, zoals een corridorziekenhuis en ministeriegebouw),³⁴ waarvan de indeling functioneel was en gebaseerd op een programma van eisen. Zo betrof een van zijn bekendste gebouwen, het Coolsingelziekenhuis in Rotterdam (afb. 2.35), een gebouw met een zeer moderne indeling met corridors en innovatieve bouwmaterialen, zoals ijzer en zink, en dat voorzien was van moderne bouwtechnische installaties voor ventilatie, verwarming en water. Ook in zijn ontwerp voor het nieuwe ministerie van Koloniën zijn

33 NB Rose's 'De leer...' uit 1863 dateert dus van slechts twee jaar na de voltooiing van gebouw K in 1861. De vormgeving van de ornamentiek van dit gebouw zou dus overeen moeten komen met zijn opvattingen uit 'De leer.' Zie hiervoor de blauwe kaders in § 3.2. Interieur.

34 Berens schrijft dat het departement van Koloniën 'een van de eerste, misschien wel het allereerste moderne kantoorgebouw van ons land' betrof. Haar stelling verdient echter enige nuancering. Zie 2.3.3.1. Nieuw gebouwtype: ministerie.

Afb. 2.33. Plan van Rose uit 1858 voor de sloop en herbouw van een groot deel van het Binnenhof. Dit plan viel niet in goede aarde bij de Kamerleden en is daarom grotendeels niet uitgevoerd (Bron: NA 4.RGD inv.nr. 457.1 (detail)).

Afb. 2.34. Voorbeeld van ornamenttekeningen uit Rose's 'De leer van het ornament' uit 1863.

Afb. 2.35. Foto van Rose's Coolsingelziekenhuis (Bron: Gemeentearchief Rotterdam, 4202_XIX-19, fotograaf onbekend, datering foto 1929).

deze typische vooruitstrevende kenmerken van Rose's architectuur aanwezig (zie § 2.3.3 De vooruitstrevendheid van het ontwerp).

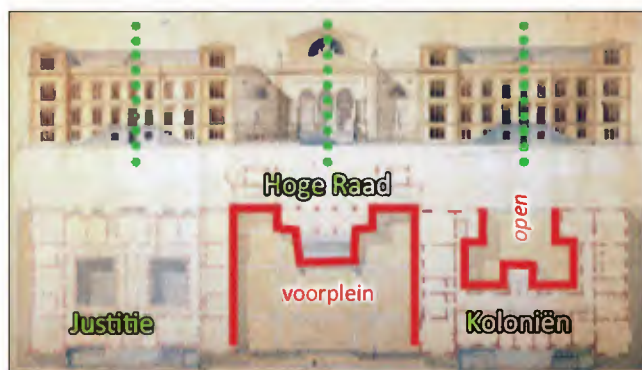
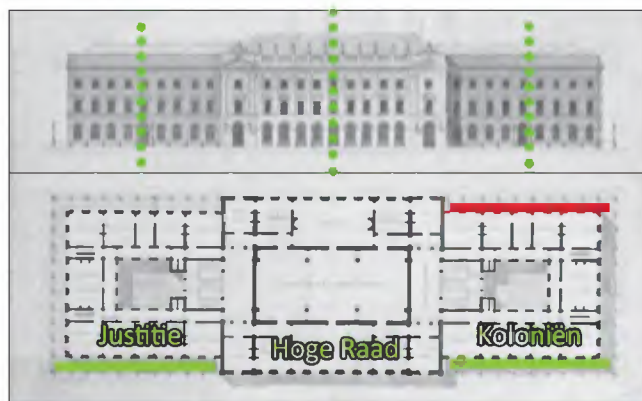
Herhaaldelijk leverde Rose's pioniersmentaliteit hem ook mislukkingen op. Zo was zijn toepassing van gegalvaniseerd ijzer bij het Coolsingelziekenhuis niet succesvol, bleek bij het nieuwe ministerie van Koloniën de klimaatinstallatie totaal niet te voldoen en waren de ijzeren ramen te zwaar voor dagelijks gebruik (zie Hfd. 4 Klimaatinstallaties). En het instorten van een door hem ontworpen kade in Rotterdam 1854 is hierboven ook al genoemd. De kritiek op deze technische mislukkingen was dan ook niet van de lucht. Desondanks heeft zijn lef om nieuwe bouwkundige uitvindingen toe te passen zeer veel betekend voor de bouwtechnische ontwikkeling van de Nederlandse architectuur in de 19e eeuw.

Ten slotte was ook een zeer belangrijke verdienste van Rose dat hij bewust een samenhang probeerde te creëren tussen zijn technische innovaties en de esthetische aspecten van zijn ontwerpen.³⁵ Maar ook hierin werd hij niet door allen begrepen. Zijn felste criticus, ene anonieme 'X' in een artikel over het gebouw uit 1861, vond Rose's bouwtechnisch vooruitstrevende en sober vormgegeven ministerie van Koloniën maar lijken op een fabriek en kon geen waardering opbrengen voor het moderne utilitaire karakter van het gebouw.³⁶

2.3.2 Invloeden op het ontwerp

2.3.2.1. Craners ontwerp uit 1848

Volgens eerder onderzoek is Rose's ontwerp voor het nieuwe Departement van Koloniën geënt op het ontwerp van Johannes Craner, uit 1848.³⁷ Stedenbouwkundig is dit zeker correct. Beide ontwerpen bestaan uit drie symmetrisch vormgegeven en gearrangeerde gebouwen (resp. het departement van Justitie, de Hoge Raad en het departement van Koloniën) aan het Plein (vgl. afb. 2.36 en 2.37). Bij Rose's ontwerp is het gebouw voor de Hoge Raad echter naar achteren geschoven, waardoor er een klein voorplein wordt gecreëerd. Ook is zijn departement voor Koloniën aan de achterzijde niet gesloten, maar bevindt zich daar een naar achteren toe open binnenplaats (afb. 2.37).

(Boven) Afb. 2.36 Ontwerp van Craner (1848) en (onder) afb. 2.37 Schetsontwerp van Rose (1858). De stedenbouwkundige overeenkomsten zijn in groen aangegeven, de verschillen in rood (Bron: NA, 4.RGD_529.1 en Berens 2004, p. 245, verwijzend naar NA, 3488-1; bewerkingen door Bureau Bouwtijd).

³⁷ De Fabryck (2012a), p.32. Dit ontwerp is nooit gerealiseerd omdat in die jaren het financiële tij tegenzat, er kritiek was op Craners architectonische vaardigheden en bovendien omdat de bevoegde bewindslieden te weinig vertrouwen in hem hadden voor een zo complexe opgave als de renovatie van het Binnenhof. Berens 2001, p. 230-231.

³⁵ Berens 2001, p.292

³⁶ X 1861, p. 318. Zie ook 2.3.4 De kritiek op het ontwerp.

2.3.2.2. Het 'Oude Koloniën', oftewel: het voormalige Huygenhuis uit 1637

Terwijl er daarnaast ook architectonische overeenkomsten zijn tussen Craners en Rose's ontwerpen voor het Nieuwe Koloniën, is in dit cultuurhistorisch totaalonderzoek duidelijk geworden, dat Rose's schetsontwerpen uit 1858³⁸ architectonisch gezien veel meer gelijkenissen vertonen met het oude onderkomen van het ministerie van Koloniën, oftewel het 'Huygenhuis'.³⁹ Dit klassieke Huygenhuis (het voormalige woonhuis van Constantijn Huygens) dateerde uit 1637 en lag slechts enkele tientallen meters verderop aan het Plein.⁴⁰

Hieronder zullen de architectonische overeenkomsten tussen het 'Oude Koloniën' en Rose's schetsontwerp voor het 'Nieuwe Koloniën' uiteengezet worden, als ook de verschillen op architectonisch niveau met het ontwerp van Craner.

1. Zelfde gevelindeling met midden- en hoekrisalieten

Het Oude Koloniën en Rose's schetsontwerpen én definitieve ontwerp voor het Nieuwe Koloniën hebben aan de voorzijde hoekrisalieten en een middenrisaliet, terwijl de voorgevel in het ontwerp van Craner ongeleed is (vgl. afb. 2.38 t/m 2.40, waarin de overeenkomsten groen zijn aangegeven en de verschillen rood).

2. Breder traveeën op de hoeken

Rose maakt in het 'Nieuwe Koloniën' de traveeën op de hoek breder dan de overige traveeën, net als het geval is bij het 'Oude Koloniën'. Craners traveeën zijn daarentegen allen even breed.

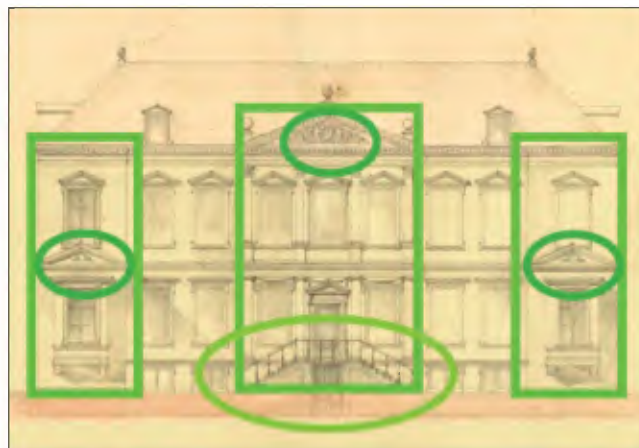
3. Gelijke vensterverdeling over de geveldelen

Rose verdeelt de negen vensters op dezelfde wijze over de risalerende en niet-risalerende bouwdelen als in de voorgevel van het Oude Koloniën (vgl. afb. 2.38

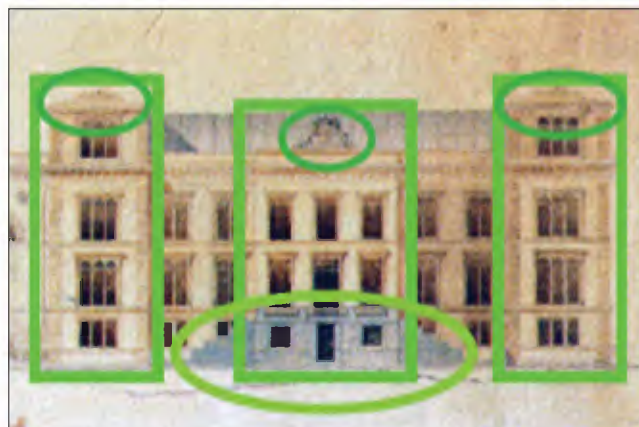
38 Eigenlijk heeft Rose twee schetsontwerpen gemaakt (Berens 2001, p. 2240 en 245). Deze komen qua vormgeving in een klassieke architectonische vormtaal aardig overeen en verschillen op vrijwel dezelfde punten met het definitieve ontwerp. Vgl. afb. 2.

39 Ook Berens zag al overeenkomst tussen het Huygenhuis en het Nieuwe Koloniën qua hoofdvorm en travee-indeling. Berens 2001, p. 257.

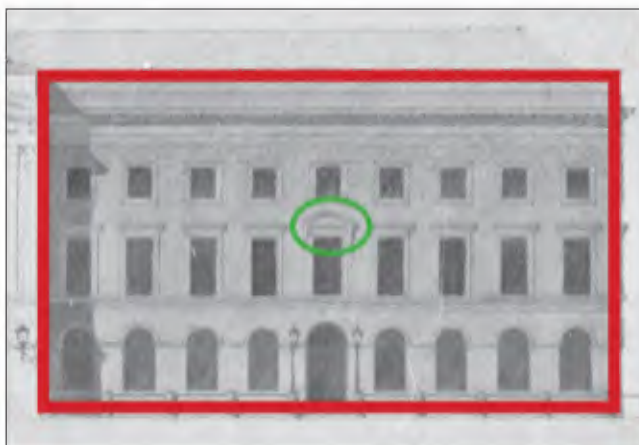
40 Rose zal overigens het 'Oude Koloniën' al langer gekend hebben, want zijn schoonvader, Daniël Francois van Alphen (1774-1840) werkte er.

Afb. 2.38. Het 'Oude Koloniën', oftewel het voormalige Huygenhuis,, bestaande toestand in 1861. Let op de gevelindeling met hoek- en middenrisalieten, de dubbele bordestrap en klassieke vormen als frontons (Bron: NA, 4.WCA, inv.nr. 7806).

Afb. 2.39. Rose's schetsontwerp uit 1858 voor het Nieuwe Koloniën. Let op de (groen aangegeven) overeenkomsten met het Oude Koloniën: de gevelindeling met hoek- en middenrisalieten, de dubbele bordestrap en klassieke vormen als frontons. (Bron: Berens 2004, p. 245, verwijzend naar NA, 3488-1; bewerkingen door Bureau Bouwtijd).

Afb. 2.40 Ontwerp van Craner (1848) voor het Nieuwe Koloniën. (Bron: NA, 4.RGD_529.1)

en 2.39): één venster in de linker hoekrisaliet, twee in het linker teruggelegen gedeelte van de voorgevel, drie in de middenrisaliet, twee in het rechter teruggelegen gedeelte van de voorgevel en weer één in de rechter hoekrisaliet. Craner heeft ook een gevelverdeling met negen vensterassen, maar heeft deze niet specifiek verdeeld over risalerende en niet-risalerende geveldelen, aangezien hij die niet in zijn ontwerp had opgenomen (afb. 2.40).

3. Klassieke vormtaal

Rose's schetsontwerpen uit 1858 vertonen in het exterieur diverse klassieke architectonische vormen, zoals frontons, waar ook het 'Oude Koloniën' mee verfraaid was (vgl. afb. 2.38 en 2.39). Ook in het interieur zijn overeenkomsten te zien, zoals de lambrisering en deuren met panelen, de behangindeling met afgekaderde vlakken boven de deuren, en de inrichting van het symmetrische centrale trappenhuis met versierde kolommen (vgl. afb. 2.44 en 2.45). Van Craners ontwerp zijn geen interieurtekeningen beschikbaar, dus op dat vlak kan het niet met het Oude Koloniën en Rose's schetsontwerp voor het Nieuwe Koloniën vergeleken worden. Maar qua exterieur is het duidelijk dat bij Craners ontwerp de klassieke architectonische vormtaal met duidelijk aanwezige frontons ontbreekt (op één klein onopvallend vensterfronton op de eerste verdieping na, zie afb. 2.40).

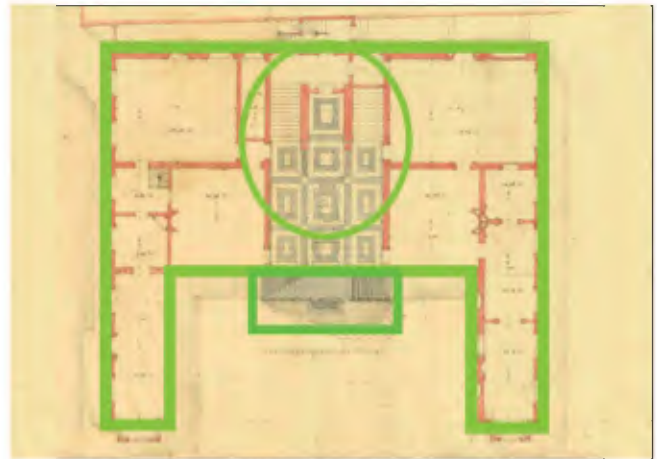
4. De dubbele bordestrap aan de voorzijde

Rose's schetsontwerpen voor het 'Nieuwe Koloniën' bevatten, net zoals bij het 'Oude Koloniën', een statige dubbele bordestrap aan de voorzijde.⁴¹ Het ontwerp van Craner had dit element niet (afb. 2.38 t/m 2.40).

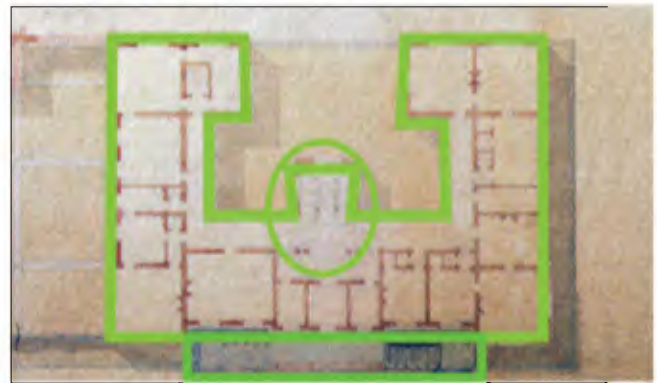
5. De vorm van de plattegrond

Zowel de plattegrond van het 'Oude Koloniën' als van het 'Nieuwe Koloniën' van Rose bestonden uit een lange dwarsgeplaatste rechthoek, met daaraan twee uitstekende 'poten'. Alleen waren bij het 'Oude Koloniën' de 'poten' naar voren gericht (afb. 2.41) en heeft Rose de 'poten' naar achteren gericht (afb. 2.42). Maar dat is zeer begrijpelijk, gezien de steeds stedelijker wordende omgeving van het Plein, die om een gesloten gevelwand vroeg. Verder heeft Rose aan

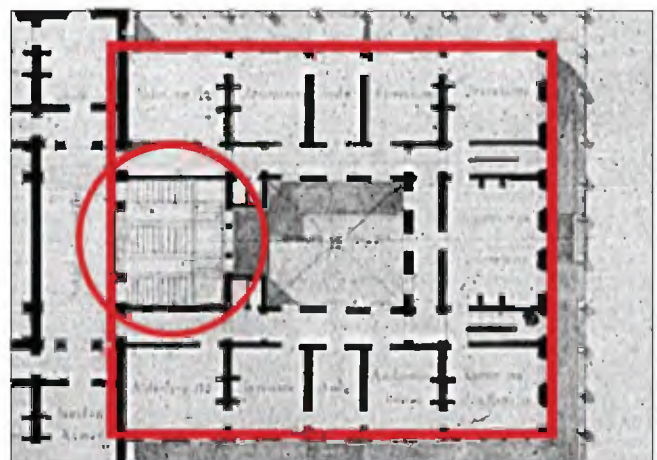
⁴¹ In zijn definitieve ontwerp heeft Rose de bordestrap weg moeten laten ivm bezuinigingen. Zie verderop.

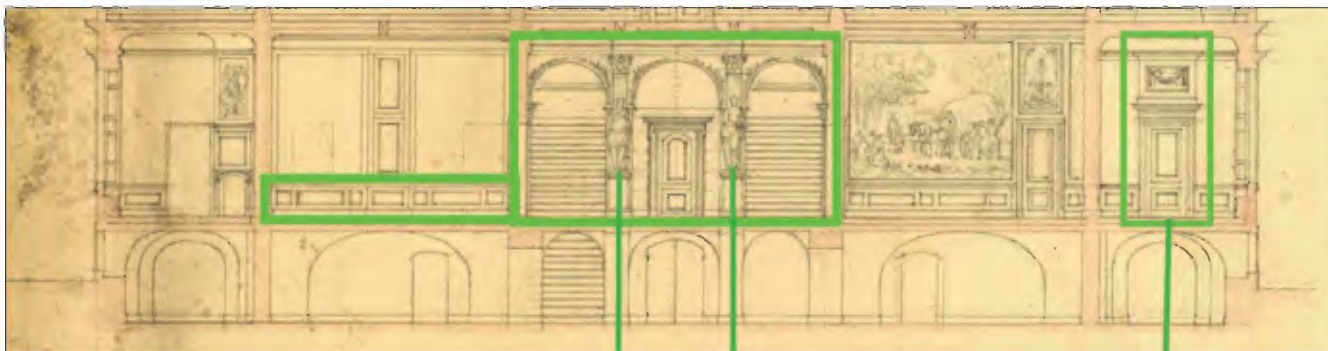
Afb. 2.41. Het 'Oude Koloniën' had een U-vormige plattegrond, met de open zijde naar het Plein. De entree was voorzien van een bordestrap naar de bel-etage en gaf uit een centraal geplaatst trappenhuis (Bron: NA, 4.WCA, inv.nr. 7806).

Afb. 2.42 Rose's schetsontwerp uit 1858 voor het 'Nieuwe Koloniën' had een E-vormige plattegrond, met de open zijde aan de achterkant. Net als bij het Oude Koloniën was in dit ontwerp de entree voorzien van een bordestrap naar de bel-etage, en gaf deze uit op een centraal geplaatst trappenhuis. (Bron: Berens 2004, p.245, verwijzend naar NA, 3488-1).

Afb. 2.43 Craners ontwerp voor het Nieuwe Koloniën uit 1848 had een gesloten vorm (□-vorm, géén bordestrap of bel-etage, en een a-centraal geplaatst trappenhuis (Bron: NA, 4.RGD_529.1).

Afb. 2.44. Langsdoorsnede van het 'Oude Koloniën' over het centraal geplaatste trappenhuis (Bron: NA, 4.WCA, inv.nr. 7306).

Afb. 2.45. Langsdoorsnede van Rose's definitieve ontwerp uit 1859 voor het 'Nieuwe Koloniën' over het centraal geplaatste trappenhuis. (Bron: Berens 2004, p.245, verwijzend naar NA, 3488-1).

de achterzijde van het grote dwarsvolume nog een uitstekend trappenhuis toegevoegd waardoor er een E-vorm ontstond i.p.v. een U-vorm. Maar in grote lijnen is de plattegrond van het 'Nieuwe Koloniën' van Rose hetzelfde als die van het 'Oude Koloniën'. Ook hier is sprake van een centrale hal met kolommen en een trappenhuis in het midden van het dwarsvolume. Deze hal bevindt zich op de beletage en kan men bereiken via de statige bordestrap aan de straatzijde. Bij Craner is dit niet het geval. Zijn plattegrond betreft een gesloten, (bijna) vierkante vorm (□-vorm), waarbij het trappenhuis a-centraal geplaatst is aan de linkerzijde van het gebouw. Aan de straatzijde is wel een entree gemaakt, maar deze bevindt zich gewoon op de begane grond; er is geen statige bordestrap met een bel-etage aanwezig.

2.3.2.3. Schinkels Bauakademie uit 1836

Rose's grote voorbeeld was de architect Karl Friedrich Schinkel. Met name diens Bauakademie in Berlijn uit 1836 wordt gezien als inspiratiebron voor Rose's uiteindelijke ontwerp voor het 'Nieuwe Koloniën.' De overeenkomsten hiermee betreffen o.a. de attiek (waarachter de flauwe daken 'verstopt' zijn, waardoor er een 'plat bouwblok' wordt gesuggereerd) en de sobere gevelornamentiek (met name het ruime overstek van de consoles en de invulling van de borstwering).⁴²

⁴² Berens 2001, p. 257 en Polderman 2018, p. 116.

Afb. 2.46. Rose's 'Nieuwe Koloniën' uit 1861 in Den Haag. (Bron: HGA inv.nr. 056453, fotograaf A. Braun, 1864).

Afb. 2.47. Schinkels Bauakademie uit 1836 in Berlijn. (Bron: Wikipedia, fotograaf R. Schneider, 1888).

2.3.2.4. Rose's niet-gerealiseerde Syfilisziekenhuis uit 1858

Het uiteindelijke, moderne gevelontwerp van het 'Nieuwe Koloniën' vertoont echter de allermee-
te gelijkenis met Rose's eigen, nooit gerealiseerde,
ontwerp voor een Syfilisziekenhuis in Rotterdam
uit 1858.⁴³ De overeenkomsten hiermee zijn zelfs
zó sterk, dat men bij Rose's gevelontwerp voor het
'Nieuw Koloniën' eigenlijk kan spreken van een typisch
geval van 'Copy-Paste', zoals dat in modern taalge-
bruik wordt genoemd! Met name de vensters lijken
bijna één op één te zijn gekopieerd. Ze bestaan, net
als bij het 'Nieuwe Koloniën', uit zijn typische gietij-
zeren twee- en drielichtvensters met rondbogen. De
roedenverdeling is nèt iets anders (twee horizontale
roeden, in plaats van de drie horizontale roeden die
de oorspronkelijke gietijzeren vensters van het 'Nieuw
Koloniën hadden). Maar de beëindiging van de ven-
sters met kroonlijsten en de flankering met gietijze-
ren kolommetjes, inclusief de detaillering hiervan zijn
exact hetzelfde!

43 Berens 2001, 196; Van der Peet en Steenmeijer 1995, 135.

Afb. 2.48. Rose's niet-gerealiseerde ontwerp voor het Syfilis-
ziekenhuis (1858) (Bron: Berens 2001, p.196, die de tekening
gevonden heeft in het Stadsarchief van Rotterdam, PW1677).

Afb. 2.51. Rose's uiteindelijke gevelontwerp voor het 'Nieuwe
Koloniën' (1859) (Bron: NA)

2.3.2.5. De eisen van de klimaatinstallatie

Zonder hier in te gaan op wat nog zeer uitgebreid
besproken zal worden in Hfd. 4 'Klimaatinstallaties',
kan niet onvermeld blijven dat het toepassen van de
klimaatinstallatie een grote invloed heeft gehad op
het ontwerp.

Afb. 2.49. Detail van afb. 2.48
met een drielichtvenster

Afb. 2.50. Detail van afb. 2.48
met een tweelichtvenster.

Afb. 2.52. Detail van afb. 2.51
met een drielichtvenster

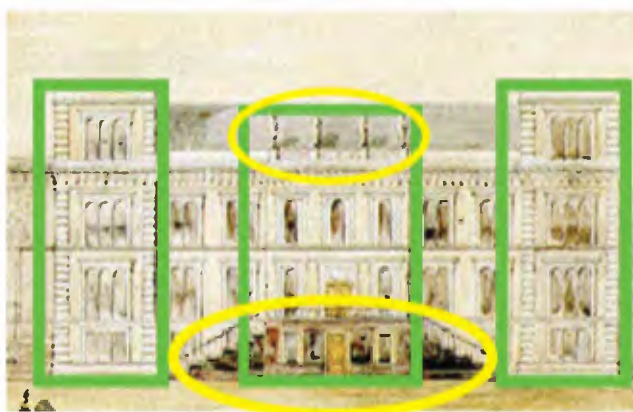
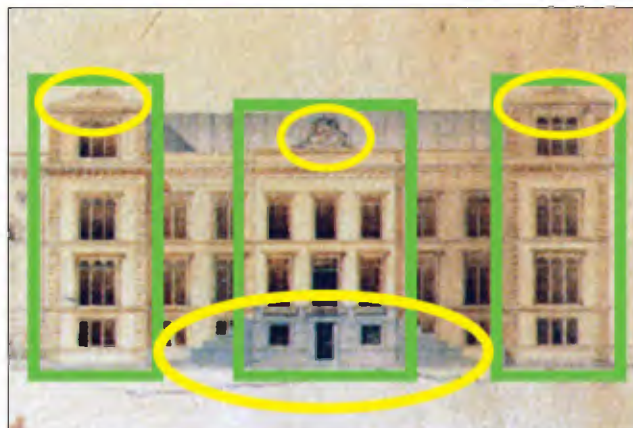

Afb. 2.53. Detail van afb. 2.51
met een tweelichtvenster.

2.3.2.6. Bezuinigingen en groeiende ruimtebehoefte

Na het voltooien van zijn schetsontwerp(en) werd Rose geconfronteerd met enorme bezuinigingen. Op zijn begroting van f 331.000 moest hij maar liefst een ton bezuinigen!⁴⁴ Hierdoor heeft Rose zijn oorspronkelijke ontwerp sterk aan moeten passen, met name op het gebied van de ontsluiting van het gebouw. Zo moest hij de dure dubbele bordestrap weglaten. De werkvertrekken van de minister, sg en andere hoge ambtenaren bleven echter wel op de eerste verdieping, de bel-etage, gesitueerd. Om daar te komen ontwierp Rose nu een steile, rechte trap die ín het gebouw kwam te liggen. Maar voor zo'n steile trap was er eigenlijk te weinig ruimte in het ontwerp (wat Rose verder niet aan wilde passen). Rose probeerde dit ruimtegebrek op te lossen door de trap na het tweede bordes in drieën te splitsen, waarbij één trap rechtdoor liep en aansloot op het centrale trappenhuis, en de twee trappen naar links resp. rechts aansloten op het gangniveau van de bel-etage (afb 2.xxx). Dit zorgde wel voor wat eigenaardige hoogteverschillen op de bel-etage.⁴⁵

Verder was inmiddels de vraag naar ruimte voor het departement toegenomen, waardoor de zolder op de 3^e verdieping plaats moest maken voor een volwaardige bouwlaag, met daarboven een grotendeels aan het oog onttrokken samengesteld zadeldak. Hierbij gingen de frontons en beelden, onderdeel van zijn oorspronkelijk rijkere klassieke architectonische vormtaal, op de schop.

(Boven) Afb. 2.39 en (midden) 2.40. Rose's schetsontwerpen uit 1858 voor het Nieuwe Koloniën. De gevelindeling met hoek- en middenrisalieten is gebleven in het definitieve ontwerp (afb. 2.41), maar de dubbele bordestrap en klassieke vormen als frontons (afb. 2.39) en beelden (afb. 2.40) (geel aangegeven) zijn niet in het definitieve ontwerp terecht gekomen. (Bron: Berens 2004, p. 245, verwijzend naar NA, 3488-1; bewerkingen door Bureau Bouwtijd).

Afb. 2.41. Rose's definitieve gevelontwerp voor het 'Nieuwe Koloniën' (1859) vertoont nog steeds de gevelindeling met midden- en hoekrisalieten (groen aangegeven). De dubbele bordestrap, frontons en beelden zijn echter verdwenen. Verder is er een volwaardige 3e verdieping toegevoegd, en zijn de lage daken verstoep achter een hoge attiek. (Bron: NA, 781)

44 Berens 2001, p. 249.

45 Zie ook 'X' die zich hierover beklagt in zijn artikel in De Nederlandschen Spectator in 1861, p.319.

2.3.3. De vooruitstrevendheid van het ontwerp

Rose heeft van het nieuwe gebouw voor het ministerie van Koloniën een voor die tijd zeer vooruitstrevend ontwerp gemaakt, met nieuwe bouwmaterialen, een moderne indeling, een klimaatsysteem en een architectonische verschijningsvorm met een veel groter glasoppervlak en meer ijzer dan men gewend was.⁴⁶ Een aantal van deze innovaties kwam hem op felle kritiek te staan, maar hieronder zullen eerst de innovaties zelf besproken worden.

2.3.3.1. Nieuw gebouwtype: ministerie

Berens schrijft dat het departement van Koloniën 'een van de eerste, misschien wel het allereerste moderne kantoorgebouw van ons land' betrof.⁴⁷ Deze stelling dient wat genuanceerd te worden. Alhoewel kantoorgebouwen zeker nog geen wijdverspreid type gebouw was in die tijd, was het niet volledig nieuw. Zo was in 1778 op het Binnenhof al een kantoor gebouwd: een nieuw Comptoir-Generaal of 'Geldkantoor' voor de Thesaurie en de Algemene Rekenkamer van Holland.⁴⁸ De eer die gebouw K (1861) echter wél ten eer valt, is dat het het eerste gebouw in Nederland is dat speciaal als kantoorgebouw voor de huisvesting van een ministerie is ontworpen. 'De bouw van het eerste als zodanig ontworpen ministerie was vanzelfsprekend een belangrijk moment in deze geschiedenis [van ministeriegebouwen, red.], maar ook in de Nederlandse architectuurgeschiedenis in het algemeen.'⁴⁹

2.3.3.2. Moderne ruimtelijke indeling

Hoewel het gebouw, net als traditioneel klassieke gebouwen, symmetrisch werd ontworpen, was de ruimtelijke indeling moderner. Zo was de entreerimte klein gehouden (weliswaar mede als gevolg van de bezuinigingen die Rose gedwongen werd door te voeren) en in plaats daarvan was er meer ruimte gemaakt voor werkvertrekken. Daarnaast verschaften natuurlijk de lange gang achter de werkvertrekken een veel betere ontsluiting dan in klassieke gebouwen, waar men dikwijls alleen via andere kamers een bepaalde

ruimte kon betreden. Tenslotte wordt Rose's moderne indeling gekenmerkt door de ruimtelijke flexibiliteit die hij in het ontwerp stopte door diverse spaarbogen in de binnenmuren te maken (met name op de begane grond). Door de spaarbogen konden deze muren naar believen open of dicht gemaakt worden, afhankelijk van of men bij toekomstig grote geschakelde ruimtes of juist kleine aparte ruimtes verlangde.⁵⁰

2.3.3.3. Gevel met vele grote ramen i.v.m. daglicht in de werkvertrekken

Door de situering van alle werkvertrekken aan de buitenzijde van het gebouw konden deze uitstekend van daglicht worden voorzien. Om de daglichtvoorziening van de vertrekken te maximaliseren, plaatste Rose vele, hoge ramen in de gevels. Het effect hiervan in het interieur, waar de wanden van de meeste kantoorvertrekken wit waren geschilderd, was dat er een zee van licht viel in de werkvertrekken. Volgens Berens was dit een duidelijke vernieuwing ten opzichte van het donkere woonhuis (het voormalige Huygenshuis) waarin het departement tot dan toe was gevestigd.⁵¹ Hoewel direct na de bouw niet iedereen deze moderne gevel met veel glas en de kantoorvertrekken met veel licht (afb. 2.43) kon waarderen, zouden we een architect als Rose, die zó gericht was op de verbetering van werkomstandigheden 'nu eerder prijzen om dergelijke lichte vertrekken'!⁵²

2.3.3.4 Nieuw raamsysteem

Rose ontwierp een heel nieuw systeem, namelijk dubbele ramen, waarvan het buitenste een draairaam was en het binnenste een schuifraam.⁵³

2.3.3.5 Nieuwe bouwmaterialen

Rose paste voor die tijd nieuwe bouwmaterialen toe. Zo koos hij zink als dakbedekking, waardoor hij het dak vlakker uit kon voeren. Verder gebruikte hij smeedij-

46 Zie ook Hfd. 5 Waardenstelling. Deze innovatieve toepassingen vertegenwoordigen een belangrijk onderdeel in de monumentale waardenstelling van dit gebouw.

47 Berens 2001, p. 256.

48 Roosmalen, R.M.I.F. van; et al., 2015, p. 49

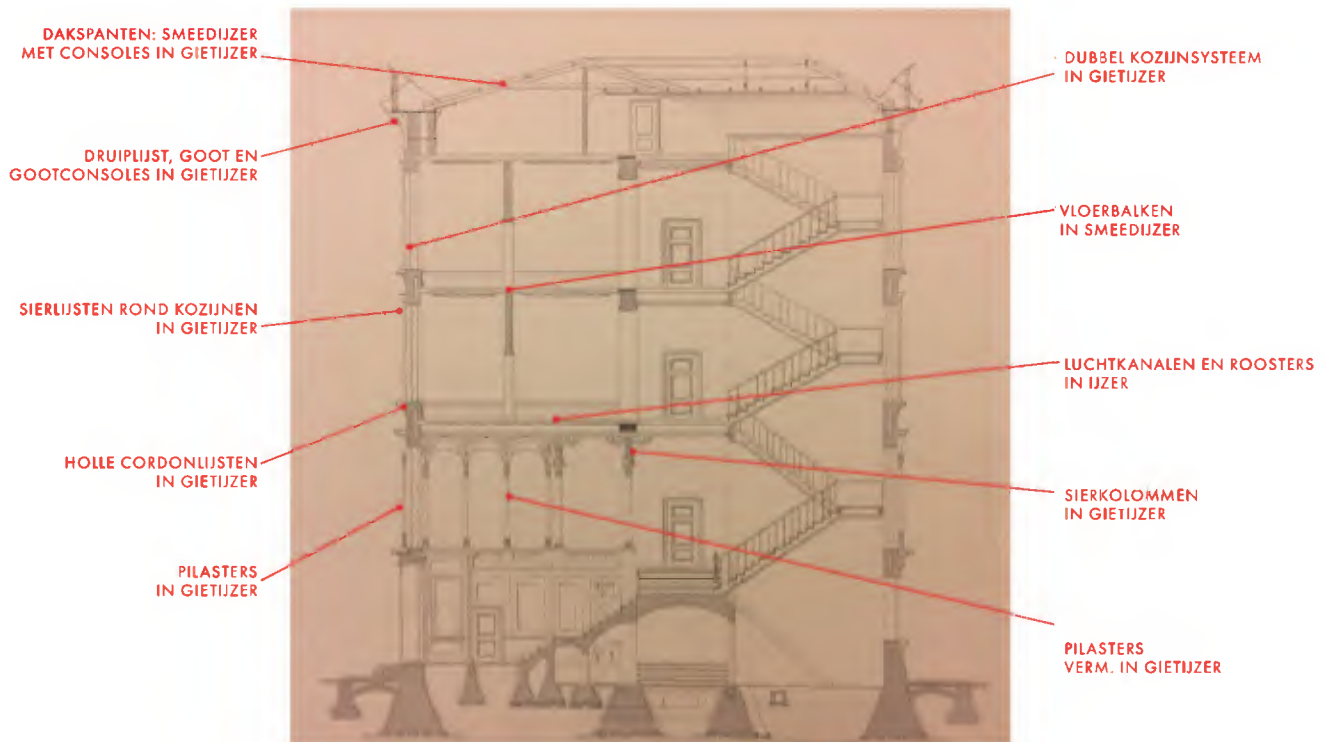
49 Van Venetië 1993, p. 21.

50 Berens 2001, p.257-258. Inderdaad zijn in 1919 vele spaarbogen op de begane grond dichtgezet om van de grote geschakelde archiefruimte meerdere kleine kantoorruimtes te maken. Zie §2.4.6. Bouwfase 6.

51 Berens 2001, p.254. Ook de andere ministeries waren gevestigd in (donkere) panden die niet speciaal voor een kantoorfunctie ontworpen waren.

52 s.n. Haagsche Courant, 28 jan. 1985.

53 Zie verder § 3.1.2. De vensters. Overigens was bij zijn (helaas weggegooid) tekeningenlijst voor het Coolsingelziekenhuis ook sprake van dubbele ijzeren ramen. Berens 2001, p. 251 en 317.

Afb. 2.42. Doorsnede uit 1861, met daarin aangegeven de diverse toepassingen van smeed- en gietijzer in het gebouw (Bron NA, aanduidingen door 10.2.e Wob van WDJA).

zer voor vloer- en dakbalken, waardoor de vloerpakketten relatief dun uitgevoerd konden worden. Een ander bouw materiaal dat destijds nog maar weinig in de bouw werd gebruikt, maar door Rose werd toegepast was gietijzer.⁵⁴ Hij construeerde er o.a. de kapconstructie, cordonlijsten, consoles, goten en ramen van (afb. 2.42), vanwege de duurzaamheid en brandwerendheid ervan in vergelijking met hout. Voor zover bekend waren Roses schuiframen van gietijzer een novum.⁵⁵ Helaas was de keuze voor een gietijzeren materialisering van de ramen geen succes: het krimpen en uitzetten van het materiaal deed de ruiten springen en tevens bleken de gietijzeren ramen véél te zwaar voor dagelijks gebruik.⁵⁶

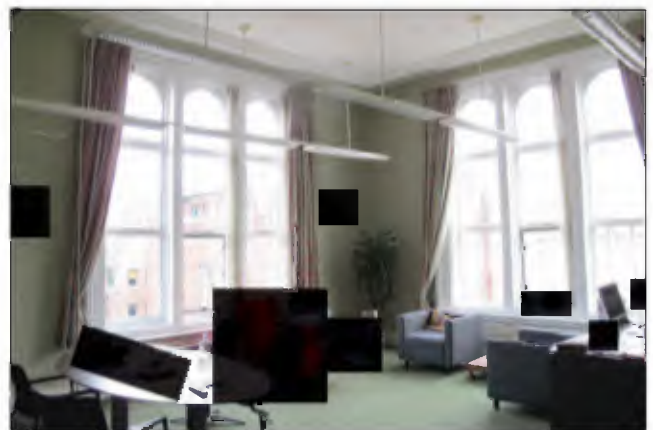
2.3.3.6 Spouwmuren

De buitenmuren liet Rose als spouwmuren bouwen, wat in de 19e eeuw nog altijd uitzonderlijk was.⁵⁷ De spouwen waren niet alleen bedoeld voor warmte-isolatie, maar ook ter voorkoming van regendoorslag. Opvallend is dat Rose ook de binnenmuren tussen de

kantoorruimtes en de gang als spouwmuren liet bouwen. Deze spouwen gebruikte hij om de waterafvoerbuizen en de buizen van het voor die tijd zeer moderne ventilatie- en verwarmingssysteem doorheen te voeren.

2.3.3.7 Nieuw klimaatsysteem: Van Hecke

Dit moderne klimaatsysteem, het systeem 'Von Hecke', was ten slotte de laatste innovativiteit in het gebouw. Zie voor een uitgebreide behandeling hiervan Hfd. 4 'Klimaatinstallaties'.

Afb. 2.43. De ruime lichtinval in de werkvertrekken was een nieuw begrip in die tijd. NB Persoonlijke eigendommen van gebruikers zijn ,i.v.m. hun privacy, bij deze en andere foto's onzichtbaar gemaakt.

54 Gietijzeren ramen werden sinds 1824 mondjesmaat in Nederland toegepast. Berens 2001, p.251.

55 Berens 2001, p.251.

56 Zie verder § 3.1.2. De vensters.

57 Ook bij het Coolsingelziekenhuis in Rotterdam had hi spouwmuren laten maken. Berens 2001.

2.3.4. De kritiek op het ontwerp

Al snel kwam de kritiek op het gebouw los, bijvoorbeeld op technisch gebied. Zo werkte de klimaatinstallatie niet goed, waardoor de ambtenaren al snel letterlijk in de kou kwamen te zitten, waren de ramen vanwege zwaarte niet goed te gebruiken, waren de hoogteverschillen in het gebouw onhandig etc.

Daarnaast werd het moderne gebouw ook architectonisch verguisd, vanwege het grotendeels ontbreken van klassieke pracht en praal vanwege de ruime toepassing van moderne materialen als glas en ijzer in het gevelbeeld. De grootste criticus was de anonieme schrijver 'X' die het gebouw belachelijk maakte in zijn artikel 'De jongste werken van den Rijksbouwmeester' in *De Nederlandsche Spectator* uit 1861.⁵⁸ Deze schrijver had er plezier in om zijn ongezouten dosis kritiek te vergezellen van vele spottende vergelijkingen. Hij begon met het complimenteren van de spotprent die een tekenaar van het blad over Rose's ontwerp voor het departement van Justitie, de Hoge Raad en het departement van Koloniën heeft gemaakt: *'De teekenaar van den Spectator stelde eenige tijd geleden ons het gebouw van Koloniën voor als eene voliëre en dat van den Hoogen Raad als een hondenhok voor [...]. De parodie was, gelooven wij, volkomen juist'* (zie afb. 2.44). Verderop maakte hij zelf het ministerie uit voor een 'fabriek', vanwege het ontbreken van 'het schoone' en de aanwezigheid van zoveel en zo grote ramen: *'die vele groote ramen, met hun veel te groote opening en veel te groote menigte glas; dan vraakt zij het gebrek in de verhouding tusschen deze lichtopeningen en het digte gedeelte der muren'*.⁵⁹

Maar ook de klassieke vormgevingselementen die Rose wél toepaste vielen niet bij 'X' in de smaak. Een voorbeeld hiervan is de vorm van de kapitelen van de acht gietijzeren kolommen op de bel-etage, die hij vergeleek met een omgekeerde tafelpoot: *'[Gij] ziet acht, twee aan twee, in een vierkant gestelde zuiltjes die een deel der zoldering dragen; dunne kolommen met kolomhoofden die zeker zesmaal zoo breed zijn als de schachten zelve. Die verhouding schijnt ons onaangenaam voor het oog, doch de kolomhoofden zijn ook in vorm niet bevallig; zij bestaan uit een kelk van langwerpige bladen en uit deze ontspringen aan vier zijden gebogen stukken, op eene wijze en van eene gedaante*

te die ge u volmaakt kunt voorstellen als ge den poot beschouwt van een onderste boven gekeerde tafel (van de zeer gebruikelijke soort op één poot)' (afb. 2.47 en 2.48).⁶⁰

Daarnaast somde 'X' in zijn artikel eindeloos veel praktische bezwaren op, waarvan sommigen wellicht terecht waren, zoals de steile en gedrongen trap bij de hoofdentree, die vreemde hoogteverschillen in de gang op de bel-etage met zich meebracht,⁶¹ maar niet noodzakelijkerwijs Rose waren aan te rekenen, aangezien ze voortkwamen uit de strenge bezuinigingen die hem werden opgelegd.

En ook bijv. de ruime daglichtvoorziening, die nou juist een verdienste van de innovatieve bouwkundige Rose was kon op felle opmerkingen van deze anonieme criticus rekenen: *'Het eerste inzicht in het vertrek heeft iets verblindends; niet door schoonheid trouwens, maar door witheid: uit die eindeloze vensters toch, die u straks reeds zo verveelden, stroomt een hel, slechts weinig door de dunne gordijnen getemperd licht op de blinkend witte muren en wordt van daar op de lesenaars der ambtenaren weêrkaatst.'*⁶² Tegenwoordig is de moderne, ruime lichtinval vermoedelijk juist een van de aspecten die door huidige gebruikers juist gewaardeerd zal worden! Treffend wordt in een krantenartikel van meer dan 120 jaar na de bouw gesteld: *'We zouden een architect nu eerder prijzen om dergelijke lichte vertrekken'*.⁶³

Ook decennia na de bouw werd het uiterlijk van het gebouw nog steeds nite gewaardeerd. Zo besloot men bewust om niet, zoals oorspronkelijk Rose's plan was geweest, het aan de andere zijde van de Hoge Raad te bouwen departement van Justitie uit te voeren als een kopie van Rose's 'Koloniën' (afb. 2.4xx). In plaats werd hiervoor door de nog jonge architect C.H. Peters een neorenaissancistisch gebouw opgetrokken (voltooid in 1883), waarvan het zelfs de bedoeling was, dat het te zijner tijd geïntegreerd zou worden in een veel groter, nieuw complex, dat vóór of zelfs in plaats van het ministerie van Koloniën en de Hoge Raad zou komen te staan (afb. 2.4xx)!⁶⁴

58 Achter het pseudoniem 'X' verschuilen zich de heren Limburg Brouwer en C. Vosmaer. (Bron: Berens 2001?)

59 'X' 1861, p. 319. Zie ook § 2.3.4 De kritiek op het ontwerp.

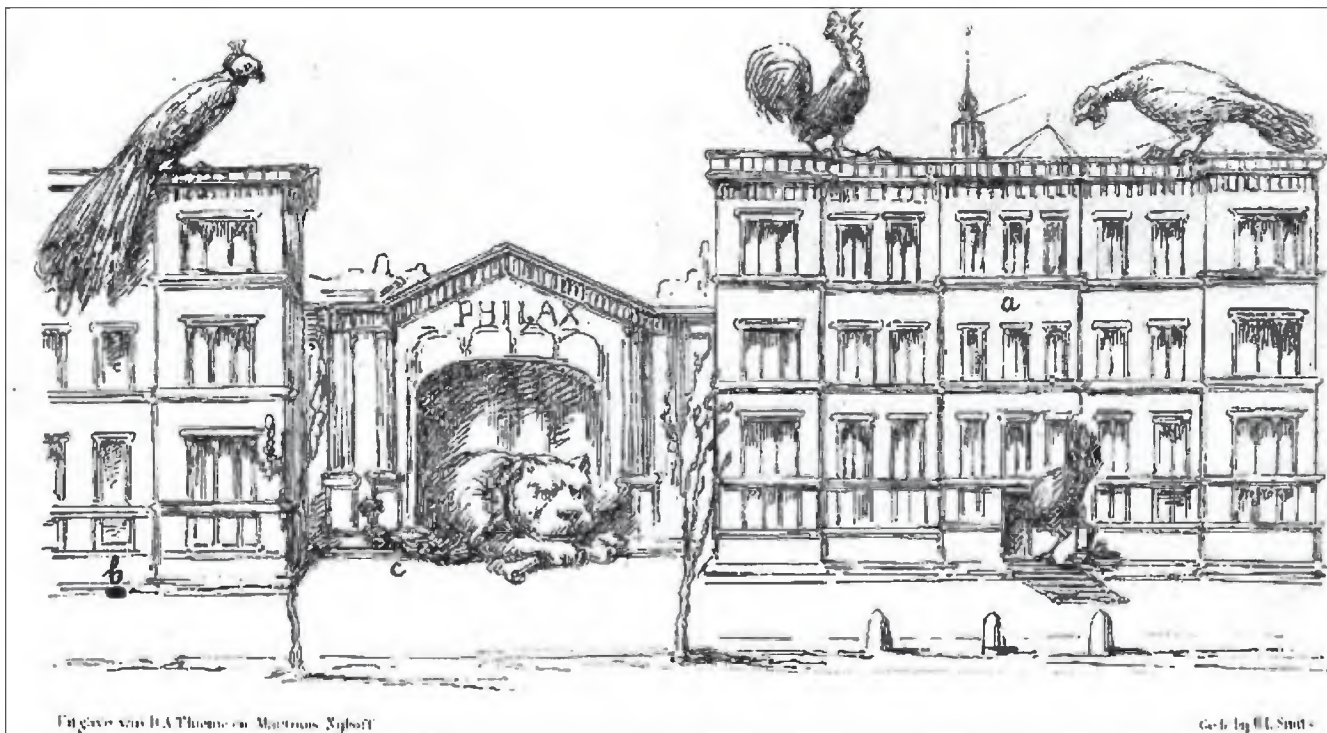
60 'X' 1861, p. 319-320.

61 Zie § 2.4.1.4. De indeling van de begane grond; Vestibule.

62 'X' 1861, p. 320. X ging zelfs nog verder in zijn tirade en vergeleek de vensters met bressen die bij een belegering in de muren geslagen zouden zijn.

63 s.n. *Haagsche Courant*, 28 jan. 1985.

64 Van der Peet en Steenmeijer, 1995, p. 273 en 275.

Afb. 2.44. Spotprent op Rose's ontwerp voor het departement van Justitie, de Hoge Raad en het departement van Koloniën. De twee departementen werden afgebeeld als voliëres, de Hoge Raad als hondenkooi. Bron: *De Nederlandsche Spectator* 1861.

Alhoewel dit laatste nooit is uitgevoerd, is in 1895 nogmaals een spraakmakend voorbeeld van een negatieve waardering voor Rose's ontwerp te vinden: Over de op dat moment te bouwen uitbreiding van het departement van Koloniën werd namelijk tot zelfs in de Tweede Kamer gedebatteerd of men deze niet in een 'beteren stijl' zou bouwen!⁶⁵

Misschien is het zoals ir. Joh. Goudeau, een vroegere hoofdarchitect bij het Landelijk Bureau Rijksmonumenten van de Rijksgebouwendienst, in 1986 stelde: 'Om de kwaliteiten van een architect te onderkennen is er blijkbaar soms een grotere afstand in de tijd nodig; de laatste jaren wordt Rose namelijk steeds meer beschouwd als een der pioniers van een nieuwe vorm van bouwen, zoals die zich in de 20ste eeuw zou manifesteren'.⁶⁶ En inderdaad weet men tegenwoordig wel Rose's Nieuwe Koloniën te waarderen. Sinds 1978 is benoemd tot rijksmonument.⁶⁷

65 Zie ook § 2.4.4.2. De 'stijlquaestie' in de Tweede Kamer.

66 Goudeau 1986, p. 138-139, verwijzend naar M.C.J. Koopman, Willem Nicolaas Rose: Pionier der moderne bouwkunst, Amsterdam 1978 (doctoraalscriptie UvA) en Cat. tent. Het nieuwe bouwen; Voorgeschiedenis, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam 1982, p.40.

67 Rijksmonumentnummer 17880. Helaas werden ten tijde van deze inschrijving nog geen contextuele waardenstellingen in de beschrijvingen opgenomen. Zie Hfd. 5. Waardenstelling.

Afb. 2.45. Rose's definitieve ontwerp uit 1858 voor de drie nieuwe gebouwen aan het Plein (Bron: Berens 2004, p. 246, verwijzend naar NA, 3488-3).

Afb. 2.46. Het Plein, ca. 1910, met links het in neorenaissance stijl door Peters gebouwde departement van Justitie (1883), en daarnaast de door Rose gebouwde Hoge Raad (1862) en het ministerie van Koloniën (1861). Bron: HGA, nr. 0.51694

Afb. 2.47 en afb. 2.48: Een grappig toeval! Op een van de kantoorruimtes in gebouw K staat precies zo'n éénpotig tafeltje als waarmee 'X' de kolommen van Rose vergeleek.

2.4 Bouw- en verbouwingsgeschiedenis

2.4.1 Bouwfase 1: De bouw 1859-1861

2.4.1.1 Een slordig en ouderwets bestek

Mogelijk komt het door de bezuinigingen die hard doorgevoerd werden tijdens het ontwerpproces, maar het uiteindelijke bestek komt nogal slordig over. Ten eerste is er geen sprake van een zuivere groepering van de diverse bouwdelen. In het hoofdstuk 'Stukadoorswerk' staan bijvoorbeeld in de paragraaf 'Plafonds en versieringen' ook wanden gegroepeerd (afb. 2.49).

Ten tweede zorgen de niet erg precieze omschrijvingen ook wel eens voor verwarring. Zo staat in de eerder genoemde paragraaf dat in de gangen *perkljisten* moesten worden aangebracht, maar een paar regels daaronder staat dat de plafonds van de begane grond (dus ook die van de gangen op de begane grond) *vlak* gemaakt moeten worden (afb. 2.49).⁶⁸ Dat is ook hoe het stucwerk van de plafonds in de gangen op de verschillende verdiepingen daadwerkelijk is uitgevoerd, maar of de bedoeling voor de lezers van de tekst direct duidelijk zal zijn geweest kan men zich afvragen.

Ten derde zijn er verschillen te zien tussen de tekst en de tekeningen van het bestek. Zo moesten er volgens de tekst in de gangen op de begane grond, de 1e en de 2e verdieping *vurenhouten* bindten worden gemaakt en moesten de overige gangen en vertrekken worden voorzien van *ijzeren* bindten.⁶⁹ In de tekeningen zijn echter alléén *ijzeren* bindten getekend, ook in de gangen op de begane grond en 1e en 2e verdieping.

Ten vierde blijken er in het bestek ook echte fouten te zitten. Een daarvan is de verwisseling van vertreknummers N°35 en N°36 in de paragrafen met betrekking tot de interieuraankleding (afb. 2.76). Deze fout zorgde tijdens dit cultuurhistorisch onderzoek voor (tijdelijke) verwarring omtrent welke vertrekken fraaier aangekleed moesten worden, terwijl de hiërarchische indeling juist zo'n belangrijk onderdeel vormt van het gebouw.⁷⁰

⁶⁸ Bestek 1859, p.36 (Deze pagina is ook nog eens foutief genummerd als p. 27!).

⁶⁹ Met 'bindten' worden de balken bedoeld waaraan de beschroting en rieten matten voor de stucplafonds konden worden bevestigd. Bestek 1859, p.13, 14 en 60,61.

⁷⁰ Zie in § 2.4.1.3 de subparagraaf Categorie 1-B: De 'gemiddeld chique' vertrekken op de eerste verdieping.

§ 53.			
<u>Plafonds en versieringen.</u>			
8	160	Wanden in de vestibule.	Afpleistering met versiering.
"	"	Gangen	Vlak werk.
"	"	Trap en trapruimte . . .	idem.
"	"	Zoldermuren.	idem.
"	"	Plafonds in de vestibule.	Met versieringen.
"	"	In de gangen	Met netklijsten.
"	"	Boven de trap	Bekoeping.
§ 54.			
<u>Begane grond.</u>			
8	161	Plafonds on.	Vlak werk.
"	"	wanden	idem.

Afb. 2.49: Detail uit het bestek van 1859, p. 36 (aldaar foutief genummerd als p. 27) (Bron: NA, inv.nr. 2.21.158).

BENAMING.	Aantal.	SOORTEN.	Leng.	Breedte of hoogte.	Zwaarte in duimen.	Specie of grootte in den beg. gemeten.
Korfen in de vertrekken op reusen.	12	Dentenhout.	El. 2,5	El. 1.	8 x 10	4,50 □ el.

Afb. 2.50: Detail uit het bestek van 1859, p. 11. (Bron: NA, inv.nr. 2.21.158).

Ten slotte is het wat ouderwets dat in dit bestek de termen 'ellen' en 'duimen' nog gehanteerd werden (afb. 2.50). Het metrieke stelsel was namelijk al bijna 40 jaar daarvóór ingevoerd (1821). Natuurlijk werd het metrieke stelsel niet overal direct in gebruik genomen. Men gebruikte best nog wel eens de historische maten, waar men natuurlijk beter mee bekend was.⁷¹ Overigens hanteert men in dit bestek nog wel de oude benamingen 'ellen' en 'duimen', maar men bedoelde hier inmiddels al wel 'meters' resp. 'centimeters' mee! ring van het metrieke stelsel was namelijk de 'el' (voorheen de afstand van de oksel tot het uiteinde van de middelvinger, 67 à 73 cm) gelijkgesteld aan een meter. De 'duim', voorheen 2,5 cm, was gelijkgesteld aan een centimeter.⁷²

⁷¹ Om hier een definitief einde aan te maken werd het gebruik van het metrische stelsel in 1869 verplicht gesteld.

⁷² Haslinghuis 2005, p. 160 en 165.

2.4.1.2. De bouw

De aanbesteding voor de bouw van het nieuwe ministerie voor Koloniën vond plaats op 1 juni 1859. Nadere inlichtingen konden worden verkregen bij de bouwmeester W.N. Rose, of bij de Opzichter der Landsgebouwen W.L. van Zwet.⁷³ De aanbesteding werd gewonnen door de Amsterdamse aannemer Klaas Kooij.⁷⁴ De eerste steen van het gebouw werd gelegd op 19 juli van hetzelfde jaar.⁷⁵ In de herfst van 1860 werd het gebouw door de fa. Kooij opgeleverd, maar nog tot in 1861 moesten er zaken in aangebracht of afgemaakt worden.

2.4.1.3. Hierarchie tussen de verdiepingen

In het gebouw was een strenge hiërarchie aangebracht, zowel tussen de verschillende verdiepingen, alsook tussen de verschillende vertrekken per verdieping. In de hiërarchie tussen de verdiepingen was een duidelijk 'upstairs-downstairs' verdeling aangebracht.

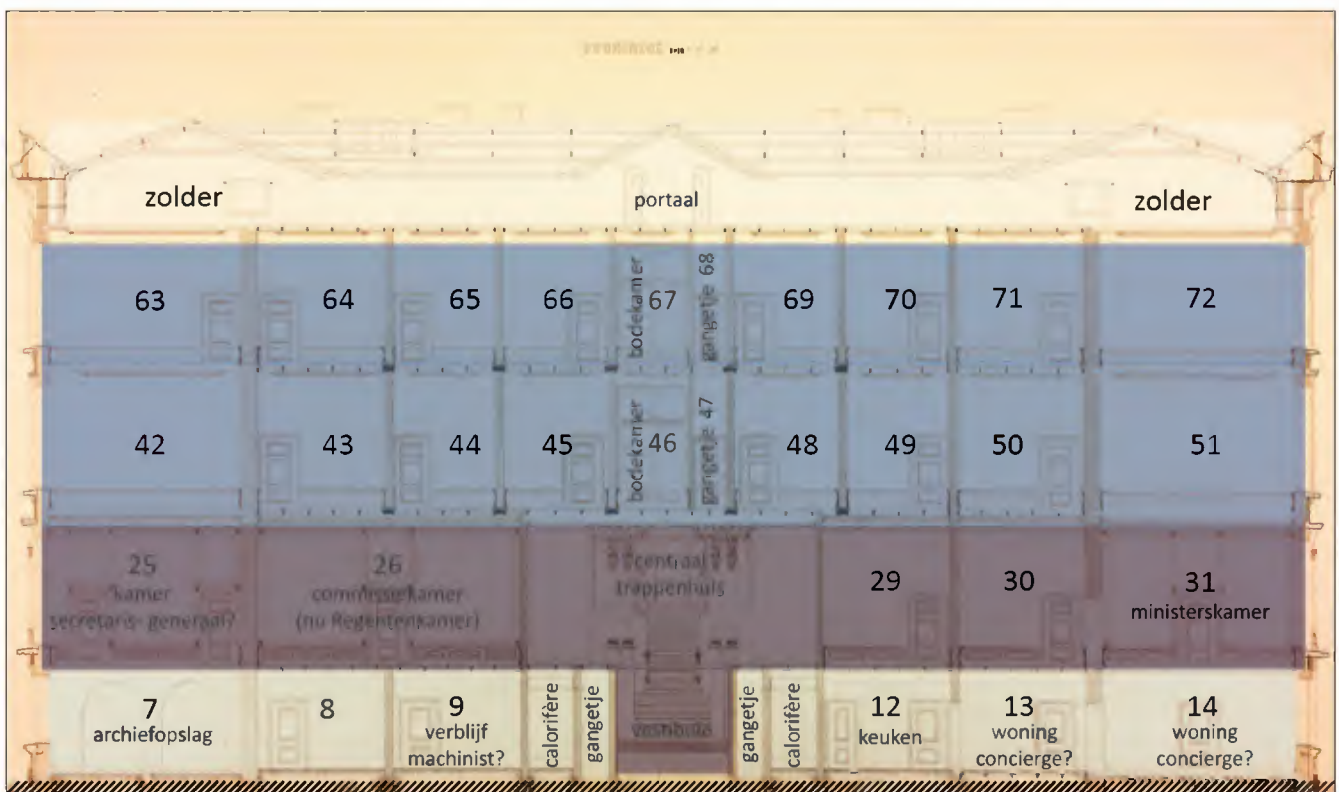
De begane grond was voor het facilitair personeel en voor opslag van archieven bedoeld. Met uitzondering van de vestibule was deze bouwlaag functioneel en zeer sober uitgevoerd. De eerste verdieping daarentegen vormde de 'bel-etage', oftewel de chicste verdieping. Hier waren, met een fraai uitzicht over het Plein, de werkkamers van de Minister resp. de Secretaris-Generaal geplaatst, evenals de vergaderzaal. Op de tweede en derde verdieping moeten de minder hoog aangestelde ambtenaren zijn gevestigd. De zolder bevatte geen verblijfsruimtes. Hier waren o.a. de waterbakken geplaatst voor de watervoorziening (zie afb. 2.51: hoe donkerder blauw, hoe chiquer de verdieping).

De hiërarchie was (en is) terug te vinden in de interieurafwerking van de verschillende verdiepingen. Zo zijn de plafonds op de begane grond niet versierd, die op de tweede en derde verdieping beperkt versierd, en die op de eerste verdieping het meest uitgebreid versierd. Ook aan de wandafwerking van sommige vertrekken, zoals lambrizeringen en behang, of aan kleine ornamenten in de gangen kon men aflezen op welke verdieping men verkeerde. De details hiervan worden uitgebreid besproken in § 3.2 Interieur.

73 Nederlandse Staatscourant, 7 mei 1859.

74 Leids Dagblad, 23 okt. 1860, p.1.

75 Leydse courant, 20 juli 1859, p. 2.

Afb. 2.51: Bestekstekening uit 1859 met doorsnede A-B. Door Bureau Bouwtijd is hierin ten eerste de hiërarchie van de verdiepingen aangegeven (hoe donkerder de verdieping is gekleurd, des te chiquer deze is), en ten tweede de vertreknummers en hun functies (waarvan sommigen vermoedens betreffen). (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530)

2.4.1.4. Hierarchie per verdieping

Zoals gezegd was er niet alleen een verschil in status tussen de diverse verdiepingen, maar ook tussen de vertrekken op één en dezelfde verdieping. In het bestek uit 1859 zijn verschillende onderdelen van interieurafwerking voorgeschreven (stucwerk, behang, betimmering, verfwerk etc.), welke varieerden van vertrek tot vertrek.

Het definiëren van categorieën

Ten behoeve van de duidelijkheid zijn in dit rapport voor de lezer verschillende categorieën⁷⁶ gedefinieerd m.b.t. het niveau van de interieurafwerking van de kantoorruimtes op elke verdieping, 'A' voor de meest deftige werkruimtes, 'B' voor de gemiddelde werkruimtes en 'C' voor de eenvoudigste kantoorruimtes.

Maar... verschil moest er wezen! Op de 2^e en 3^e verdieping werd geen kantoorruimte zo luxe afgewerkt als de ruimtes met categorie 'A' op de 1^e verdieping, dus op de 2^e en 3^e verdieping ontbreekt categorie A geheel. Verder was een kantoorruimte met categorie 'B' of 'C' op de 2^e of 3^e verdieping minder chique dan een kantoorruimte met categorie 'B' of 'C' op de 1^e verdieping. Daarom zal telkens voor het onderscheid in afwerkingsniveau het nummer van de verdieping aan de categorie worden toegevoegd. Zo krijgt men een totaal van vijf categorieën aan kantoorruimtes (zie tabel 2.2):

- '1-A' voor de meest deftige kantoorruimtes op de 1e verdieping
- '1-B' voor de gemiddelde kantoorruimtes op de 1e verdieping
- '1-C' voor de eenvoudigste kantoorruimtes op de 1e verdieping
- '2/3-B' voor de gemiddeld afgewerkte kantoorruimtes op de 2e of 3e verdieping (die net iets minder afgewerkt waren dan de '1-B' kantoorruimtes)
- '2/3-C' voor de eenvoudigste kantoorruimtes op de 2e of 3e verdieping (die net iets minder afgewerkt waren dan de '1-C' kantoorruimtes)

⁷⁶In het bestek zelf wordt het woord 'categorieën' dus niet gebruikt. Waar de interieurafwerking van elke categorie uit bestond wordt besproken in § 3.2 Interieur.

Op de begane grond bevonden zich oorspronkelijk geen kantoorruimtes, maar enkel dienstruimtes (keuken, opslag, portier etc.). Deze ruimtes kregen slechts een puur functionele interieurafwerking, zonder enig onderscheid in esthetische zin.⁷⁷ Er is daarom in dit rapport voor de begane grond (evenals voor de zolder) geen verdeling gemaakt met de categorieën A, B en C op de begane grond, zoals wel gedaan is bij de kantoorruimtes van de 1^e, 2^e en 3^e verdieping.

⁷⁷Uitzondering hierop is natuurlijk de vestibule van de entreehal; deze werd wel van een fraaie interieurafwerking voorzien.

Verdieping	Categorie	Vertreknummers bestek 1859 (N°)	Huidige ruimte-nummering (K)
0	-	zie plgr.	zie plgr.
1	1-A	N°25 N°26 N°31	10.1.b Wob
1	1-B	N°24 N°30 N°32 N°35	
1	1-C	zie plgr.	
2/3		N°43 N°50 N°56 N°61 N°64 N°71	
2/3		zie plgr.	
zolder	-		

Tabel 2.1: De huidige ruimtenummering in het gebouw is niet hetzelfde als de oorspronkelijke. In deze tabel is een omnummering gemaakt van de oude N-vertrekken (1859) naar de huidige K-ruimtes (2021). I.v.m. de zeer grote hoeveelheid categorie C-werkruimtes in het gebouw is enkel een omnummering gemaakt voor de vertrekken met categorieën A en B; zie voor de categorie C-werkruimtes de oude en huidige plattegronden.

Het vaststellen van welke ruimtes tot welke categorie behoorden

Na het vaststellen van verschillende categorieën van interieurafwerking, is onderzocht welke ruimtes tot welke categorie behoorden. In het oorspronkelijke bestek werd in sommige paragrafen middels vertreknummers aangegeven welk vertrek op welke wijze afgewerkt moest worden. Soms was het echter aan de onderzoekers van dit cultuurhistorisch rapport om door de slordigheden en fouten in het oorspronkelijke bestek heen te kijken (zie ...), om vast te kunnen stellen welke ruimtes écht tot welke categorie behoorden.

Na vaststelling hiervan, bleek dat de vertrekken die wat chiquer afgewerkt moesten worden (categorie A en/of B) niet op elke verdieping dezelfde vertrekken betroffen!⁷⁸ M.a.w.: de ruimtes zijn geen 'Copy-Paste' van de ene verdieping naar de andere en het zijn dus niet bijvoorbeeld telkens de grote hoekvertrekken aan het Plein die het chicste afgewerkt moesten worden. De indeling is echter niet willekeurig, en zal verderop besproken worden (zie § *De indeling van de eerste verdieping*, § *De indeling van de tweede verdieping* en § *De indeling van de derde verdieping*).

⁷⁸ Dit is ook een van de redenen waarom er tot nu toe veel onduidelijkheid heerste omtrent de hiërarchie!

Relatie tussen de categorie en de nu nog resterende interieuronderdelen van een vertrek

Bij het bestuderen van de aan de vertrekken toebedeelde categorieën is te zien dat er een relatie is met de nog in deze vertrekken aanwezige oorspronkelijke interieuronderdelen. Zo zijn in de vastgestelde categorie 1-A en 1-B vertrekken stucplafonds met versieringen aanwezig, wat ook in het bestek was voorgescreven. Verder zijn in de vertrekken met categorie 1-A en 1-B nog (soms afgetimmerde) lambriserings met paneelverdeling aanwezig, terwijl in de ruimtes met categorie 2/3-B nog lambriserings met in diepte verspringende horizontale stroken aanwezig zijn (grotendeels afgetimmerd), zoals ook in het bestek was aangegeven. Op dit soort resterende oorspronkelijke interieuronderdelen én op enkele geconstateerde uitzonderingen zal verder worden ingegaan in § 3.2 Interieur.

Als eerste zal echter in de volgende paragraaf de teruggevonden indeling per bouwlaag worden besproken, met op de kantoorverdiepingen (oftewel de 1e, 2e en 3e verdieping) het resultaat § B. 'Het vaststellen van welke ruimtes tot welke categorie behoorden'.

Verdieping	Categorie	Algemeen niveau van afwerking	Vloer	Betimmering om ramen en deuren	Verfwerk
0	-	zeer sober	tegels van hardsteen of getrasste vloeren van gebakken steen	vuren hout, vlak werk	[gewoon verfwerk] in standolie
1	1-A	luxe	vuren hout, geploegd met eiken veeren	vuren hout, geprofileerd architraven	geplamuurd, fijn geschuurd in verschillende kleuren, marmer, vernis en verguldwerk
1	1-B	gemiddeld	vuren hout, geploegd met eiken veeren	vuren hout, geprofileerd architraven	geplamuurd, fijn geschuurd in verschillende kleuren, marmer, vernis en verguldwerk
1	1-C	eenvoudig	vuren hout, geploegd met eiken veeren	vuren hout, vlak werk	gewoon verfwerk in standolie
2/3	2/3-B	gemiddeld (maar iets minder afgewerkt dan 1-B)	vuren hout, geploegd met eiken veeren	vuren hout, geprofileerd? architraven	geplamuurd, fijn geschuurd in verschillende kleuren, marmer, vernis en verguldwerk
2/3	2/3-C	eenvoudig (maar iets minder afgewerkt dan 1-C)	vuren hout, geploegd met eiken veeren	vuren hout, vlak werk	gewoon verfwerk in standolie
zolder	-	kaal			

Tabel 2.2.: Overzicht van de in dit rapport gedefinieerde categorieën van de kantoorinterieurs uit 1859. De precieze interieurafwerking van elke categorie wordt verder besproken in § 3.2 Interieur.

Wand-stucwerk	Stucplafond	Lambrisering	Behangwerk	Steenhouwwerk
vlak	vlak	-	-	-
-	met versieringen	romp van grenenhout en panelen van eikenhout	op behanglatten, vilouté (effen), randen van fijne gouden kabels (cordons) o.i.d.	schoorsteenbekleding van fijn gepolijst wit of gekleurd marmer, met lijsten etc.
-	met versieringen (maar niet dezelfde als 1-A, vermoedelijk minder rijk)	romp van grenenhout en panelen van eikenhout	op behanglatten, vilouté (effen), randen van fijne gouden kabels (cordons) o.i.d.	- <i>(NB specifiek in bestek gezet: géén schoorsteenbekleding!)</i>
vlak	met perklijsten	-	-	-
-	met versieringen (maar niet dezelfde als 1-A of 1-B)	vurenhout, vlakwerk, de middenste breedte terugspringend	op behanglatten, vilouté (effen), randen goud of vilouté	-
vlak	met perklijsten	-	-	-
-	plafond boven trappenhuis stuc	-	-	-

Tabel 2.2 (vervolg)

2.4.1.5. De indeling van de begane grond

Archiefruimtes

In de zuidelijke vleugel was de archiefopslag ondergebracht. De ruimtes waren puur functioneel afgewerkt, zonder esthetische verfraaiing (zie tabel 2.2: Verdieping 0). Tussen de verschillende archiefruimtes waren getoogde openingen gemaakt, waardoor men gemakkelijk de archiefopslag door kon lopen (afb. 2.55). Tevens zorgden deze ontlastingsbogen voor flexibiliteit in het toekomstig ruimtegebruik: naar wens kon ooit gemakkelijk een ruimte afgescheiden worden of ergens bijgetrokken worden.⁷⁹

Keuken

De secundaire trap zal gebruikt zijn om diensten te leveren aan de hoge ambtenaren op de eerste verdieping, zoals bijv. eten en drinken. Deze trap bestond uit treden en bordes van gegoten ijzer met ajour (= open-gewerkt) en drie ijzeren kolommetjes.⁸⁰

De keuken bevond zich niet vlakbij deze diensttrap, maar aan de voorzijde van het gebouw (afb. 2.55). Hier was tegen het venster een gootsteen van blauwe hardsteen geplaatst, met daaronder een grenen kastje. In de hoek stond een dubbele, met lood beklede pompbak van eikenhout met pompen van gesmeed ijzer (afb. 2.52 t/m 2.54).⁸¹

Al snel na de bouw blijkt er een extra keuken aan het gebouw te zijn toegevoegd aan de achtergevel, tegen de diensttrap aan.⁸²

Drie toiletten

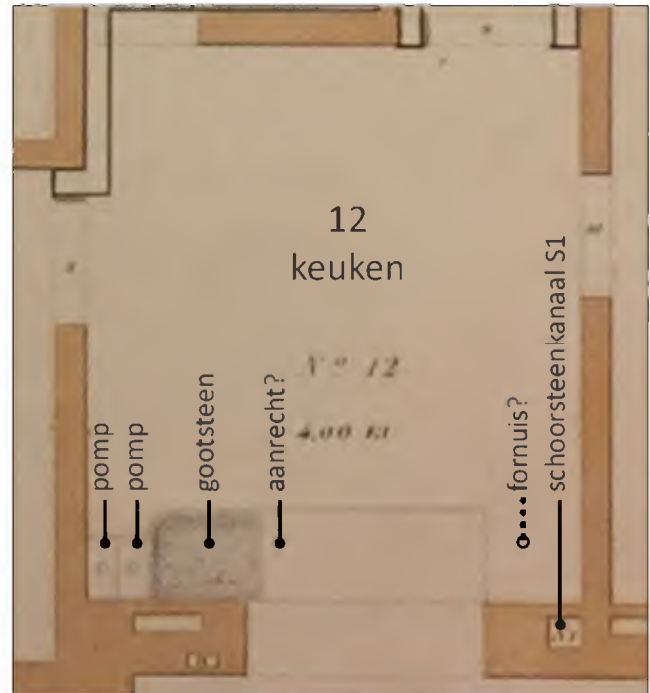
Op de begane grond waren, net als op de overige verdiepingen privées (toiletten) aanwezig. Er waren er hier wel minder, namelijk drie, in plaats van vijf (zoals op de eerste en tweede verdieping) of vier (zoals op de derde verdieping). Dit lagere aantal kan mede verklaard worden uit het feit dat op de begane grond minder verblijfsruimtes waren, waardoor er natuurlijk minder mensen aanwezig waren, en men dus met minder toiletten toe kon.

79 Zie § 2.3.3.2. Moderne ruimtelijke indeling.

80 Bestek 1859, p. 30.

81 Bestek 1859, p. 16, 28 en 32.

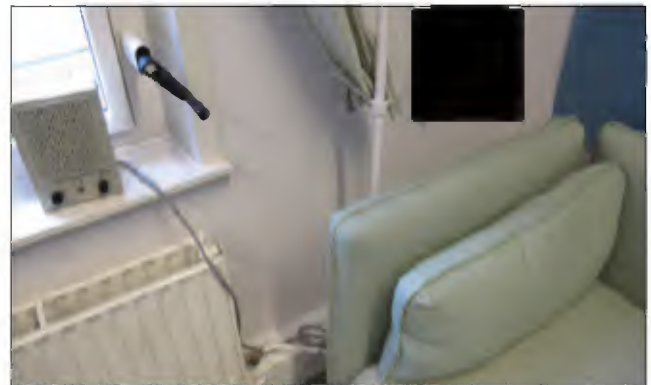
82 Zie § 2.4.2.4. Aangebouwde vuurkeuken en een brandstoffenloods vóór 1883.

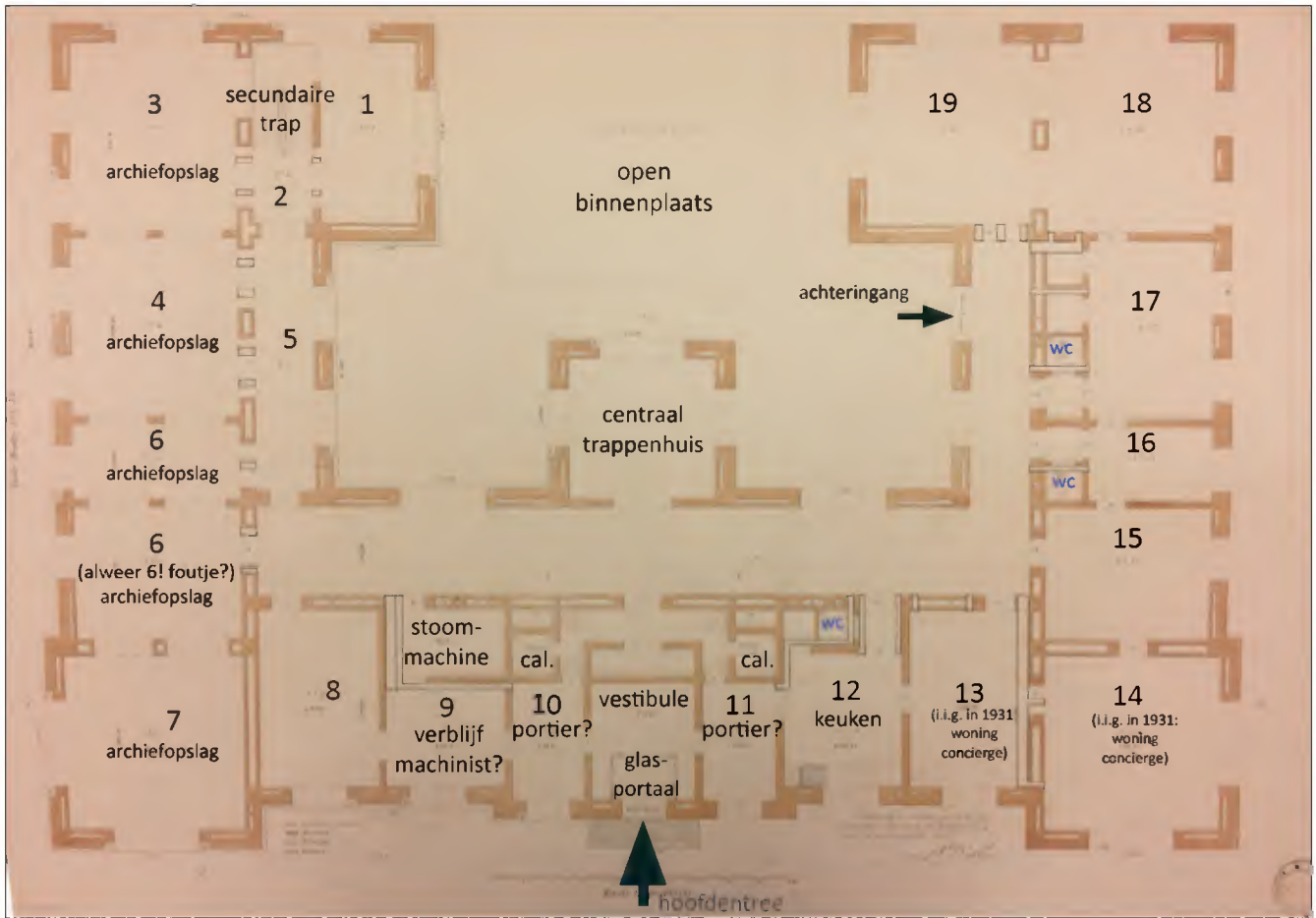
Afb. 2.52. Detail van afb. 2.55, met de plattegrond van de oorspronkelijke keuken.

Afb. 2.53. In vertrek N° 12 10.1.b Wob, is niets meer van de oorspronkelijke keukeninrichting te zien.

Afb. 2.54. Onder het venster in N° 12 10.1.b Wob, waar ooit de gootsteen en pomp moeten hebben gestaan, lijkt het hol te klinken wanneer men op de muur klopt. Zouden hier nog (zeer bescheiden) bouwsporen van de vroegere keuken achter vestopt kunnen zitten?

Afb. 2.55: Bestekstekening uit 1859 met plattegrond van de begane grond. Aangegeven zijn door Bureau Bouwtijd de vertreknummers en hun functies (waarvan sommigen vermoedens betreffen). (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

Vestibule

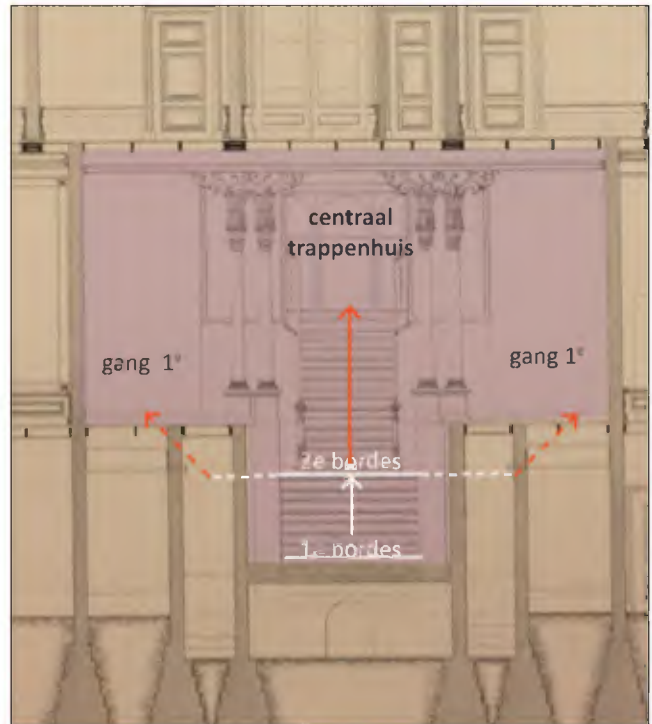
Bij het betreden van het gebouw door de voordeur aan het Plein kwam men gelijk in een glazen (tocht) portaal terecht, dat in de twee bouwlagen hoge vestibule stond.⁸³ Daarna volgde een steile marmeren trap, met twee bordessen (afb. 2.56 en 2.59). De immer kritische 'X' zegt hierover: '[N]u staan wij, na eerst eene soort van kast te zijn doorgestaan, vóór een hoogen, smallen trap, even smal en dun als de deur. 't Heeft iets of we iemand op een bovenwoning gaan bezoeken.'⁸⁴ De steilheid van de trap is overigens het gevolg van de bezuinigingen die Rose dwongen zijn ontwerp voor een buitengelegen dubbele bordestrap (afb. 2.39 en 2.42) te vervangen door een interne rechte trap. Maar eigenlijk was daar te weinig ruimte voor in de vestibule. Rose probeerde dit op te lossen door de trap na het tweede bordes in drieën te splitsen, waarbij één trap rechtdoor liep en aansloot op het centrale trappenhuis, en de twee trappen naar links resp. rechts aansloten op het gangniveau van de bel-etage (afb. 2.56 en 2.59). Deze wat onhandige hoogteverschillen werden door 'X' (enigzins begrijpelijk) bekritiseerd: 'Wie van den eenen gang naar den anderen wil, moet eerst trapjes af om op het evengenoemd portaalteje [= het (2^e) bordes, red.] te komen en dan weêr trapjes op om den tegenovergestelden gang te bereiken. Eene niet onaardige lichaamsbeweging inderdaad wanneer men zich oefent om snel en zonder struikelen dien weg af te leggen.'⁸⁵ Overigens waren er niet alleen op de eerste verdieping, maar ook voor het dienstpersoneel op de begane grond behoorlijk wat onhandige hoogteverschillen aanwezig (afb. 2.58 en 2.60).

Enkele details in de vestibule zijn trouwens anders gemaakt dan in de bestekstekeningen en in het bestek was voorgeschreven. Ten eerste stond in het bestek en de tekeningen uit 1859 aangegeven dat er zes (dragende) gietijzeren kolommen op de bel-etage geplaatst moesten worden. Er hoefde dus bij de indeling van het wandvlak op de begane grond geen rekening gehouden te worden met een naar beneden doorlopende kolom, met pilaster (zie afb. 2.63 en 2.64). Echter, uiteindelijk zijn er acht (dragende) kolommen geplaatst i.p.v. zes. Dit valt ook te lezen in het commentaar van 'X' bij zijn bezoek aan het net voltooide gebouw: '[Gij] ziet acht, twee aan twee, in een vierkant gestelde zuiltjes

83 Vóór 1931 lijkt dit glasportaal te zijn vervangen of aangevuld met een tochtportaal óp het eerste bordes (afb. xx en xx).

84 X 1861, p. 319.

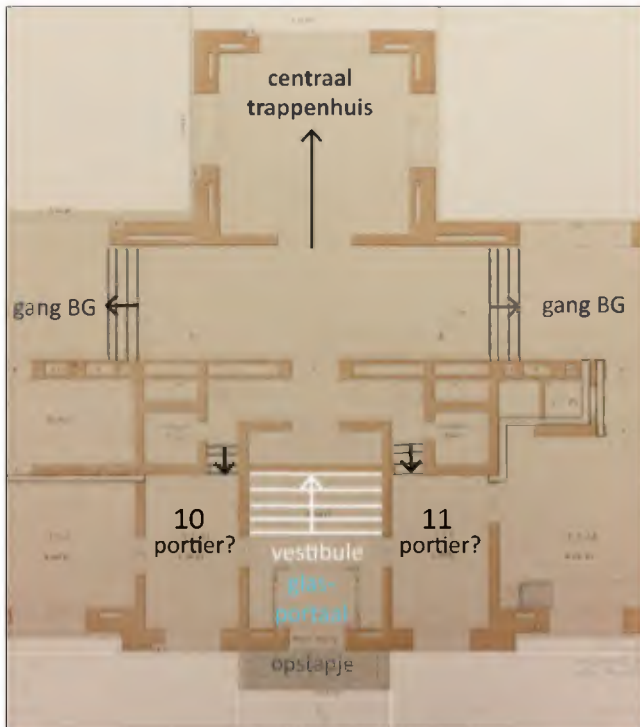
85 idem.

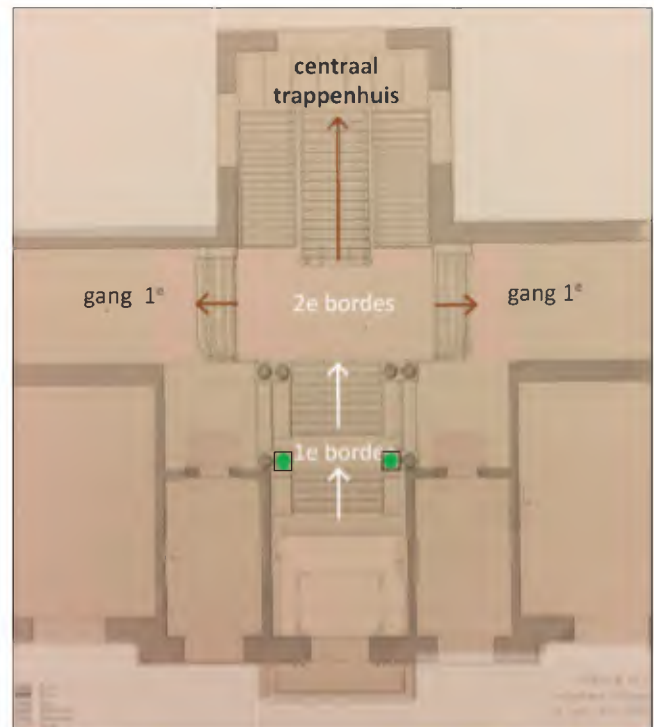
Afb. 2.56: Detail van de bestekstekening uit 1859 met langsdoorsnede A-B, met aangegeven door Bureau Bouwtijd de oorspronkelijke trappen (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

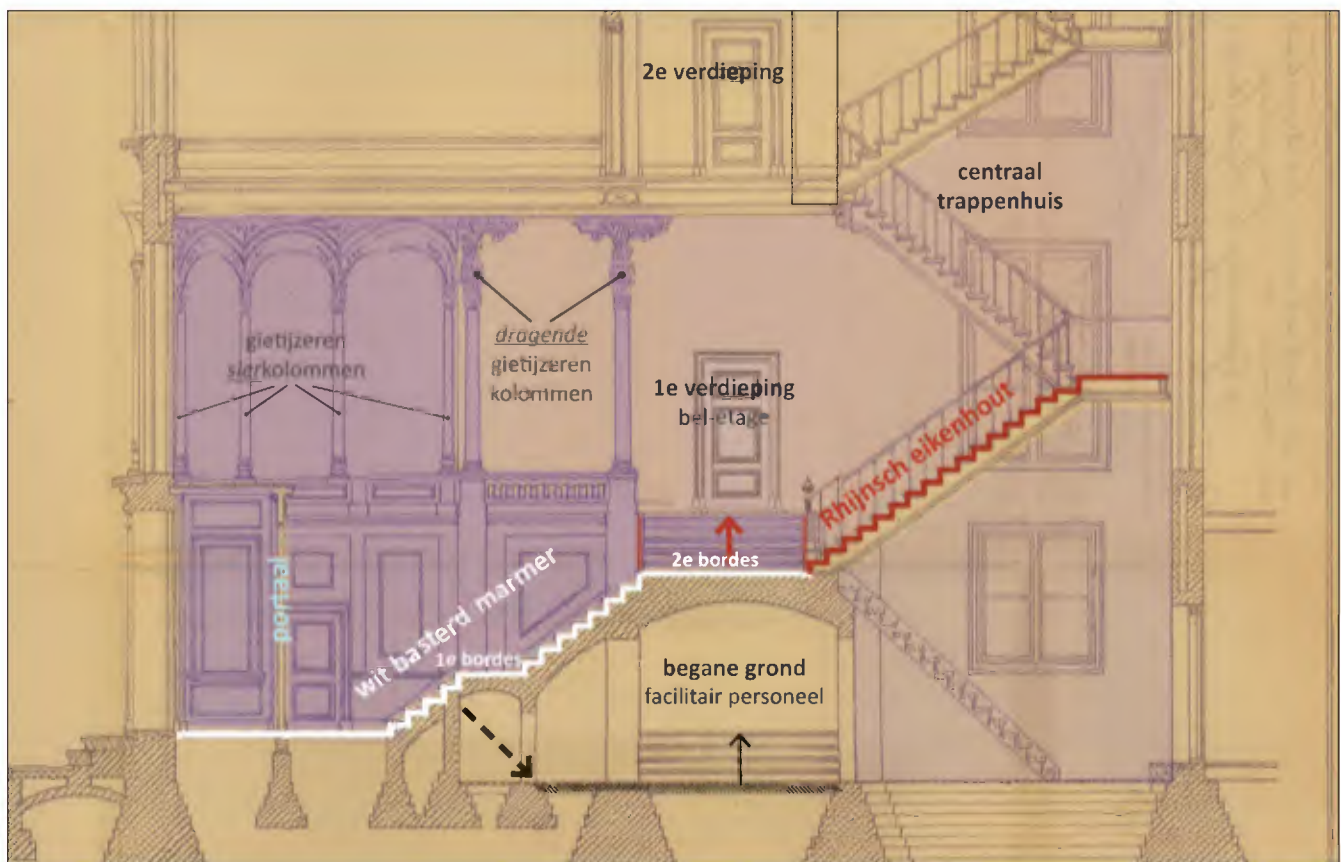
Afb. 2.57: Foto van de aftredend en aantredend ministers van Koloniën: Idenburg (l) resp. De Graaf (r), bij de voordeur van het ministerie. Het oorspronkelijke glasportaal direct achter de deur is niet te zien, maar wel is het onderste deel van de oorspronkelijke marmeren trap zichtbaar (Bron: SFA, 006011006, fotograaf onbekend, 1919. Gepubliceerd in De Katholieke Illustratie).

Afb. 2.58: Detail van de bestekstekening uit 1859 met de plattegrond van de begane grond, met aangegeven door Bureau Bouwtijd de oorspronkelijke hoogteverschillen (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

Afb. 2.59: Detail van de bestekstekening uit 1859 met de plattegrond van eerste verdieping, met aangegeven door Bureau Bouwtijd de oorspronkelijke hoogteverschillen (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

Afb. 2.60: **Reconstructietekening** van de doorsnede over het centrale trappenhuis met de toestand van de **vestibule zoals deze daadwerkelijk in 1861 is gemaakt**. Deze toestand wijkt af van hoe deze in de bestekstekeningen van 1859 is getekend!! Zie de uitleg op de volgende pagina's. Overigens is voor de leesbaarheid datgene wat dichterbij ligt donkerder, en wat verder weg ligt lichter lila gekleurd). (Bron onderleggertekening: collectie RVB, 'RVB div Trappenhuis lift 1717-007', 1931, jpg-bestand; wijziging en aanduidingen door Bureau Bouwtijd).

die een deel der zoldering dragen'.⁸⁶ Maar... voor het plaatsen van acht kolommen moest de indeling van de wandvlakken in de vestibule op de begane grond wél aangepast worden (afb. 2.63 vs 2.65). Deze andere vlakindeling is te zien op een doorsnede-tekening van de *bestaande toestand*⁸⁷ in 1931 (zie ook 2.4.7. bouw-fase 7: Wijziging voordeur, vestibule en trappenhuis in 1931). Deze vlakverdeling is door Bureau Bouwtijd overgenomen voor het maken van een *reconstructie-tekening* van hoe de vestibule er in 1861 *daadwerkelijk uit heeft gezien* (afb. 2.60, in tegenstelling dus tot hoe hij in 1859 was *ontworpen*, afb. 2.63).⁸⁸

Een tweede verschil tussen ontwerp en uitvoering is de afstand tussen de sierkolommetjes op de eerste verdieping langs de wanden van de vestibule. In de ontwerptekening staan ze telkens even ver uit elkaar, waardoor ook alle verbindingsbogen dezelfde ronde vorm hebben (afb. 2.63). In het echt waren deze sierkolommetjes op ongelijke afstanden van elkaar geplaatst. Richting het venster stonden ze steeds dicht bij elkaar. Hierdoor werd de boogbreedte steeds kleiner, waardoor de bogen steeds spitsier werden (afb. 2.60). 'X' sabelde deze ongelijke indeling genadeloos neer: *'Nu zijn die blinde muren en de stukken muur naast het raam bezet met eene rij van tegen den wand geleunde zuiltjes, en deze staan van elkaar op ONGELIJKE AFSTANDEN, al digter bij elkander naar mate zij het venster naderen. De ongelijke afstanden worden over spannen door rijen van boven elkander liggende en excentrische ronde boogjes, welke cirkel natuurlijk kleiner wordt naarmate de afstand tusschen de zuiltjes vermindert, tot dan eindelijk aan beide zijden des vensters tot uwe verbazing die rondboogjes plotseling veranderen in spitsboogjes, spits alléén daarom omdat daar de ruimte tusschen de zuiltjes al te klein werd! Iets onredelijkers en voor het oog onbevalligers zagen wij zelden.*⁸⁹

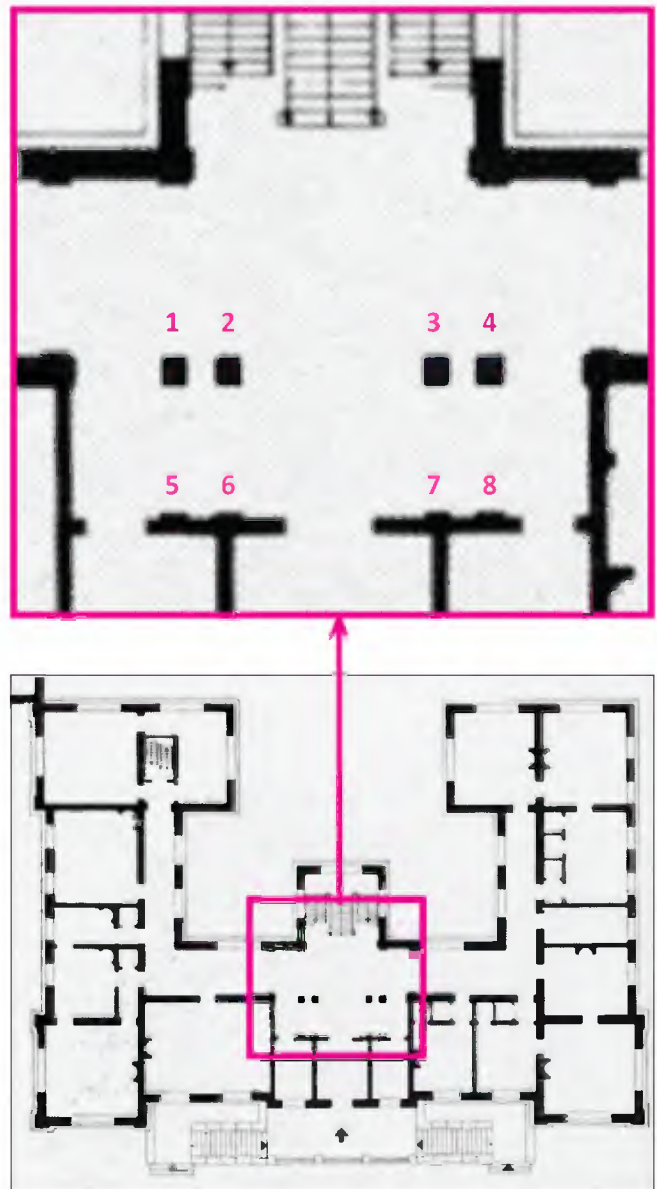
86 'X' 1861, p. 319.

87 Vreemd genoeg zijn er twee versies van de tekening van de bestaande toestand, die niet precies hetzelfde zijn (zie voor meer info 2.4.7 Bouwfase 7.). Voor de reconstructietekening is gebruik gemaakt van de tekening uit RVB-archief: 'RVB div Trappenhuis lift 1717-007', 1931, jpg-bestand).

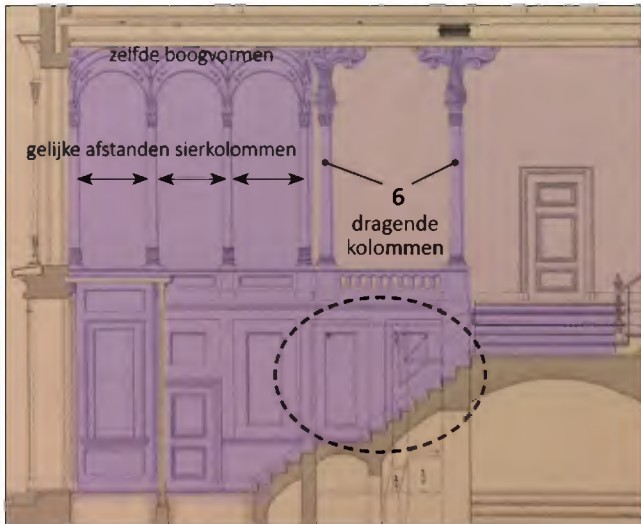
88 Interessant genoeg had Rose in zijn ontwerp uit 1858, waarin ook nog zijn later wegbezuinigde dubbele bordestrap te zien is, wél acht dragende kolommen getekend. Misschien was de teruggang van acht naar zes kolommen ook een gevolg van de geëiste bezuinigingen, maar bleek tijdens de bouw de onverstandigheid hiervan met betrekking tot het verlies aan draagkracht, en heeft men toen de beslissing teruggedraaid!

89 'X' 1861, p. 320

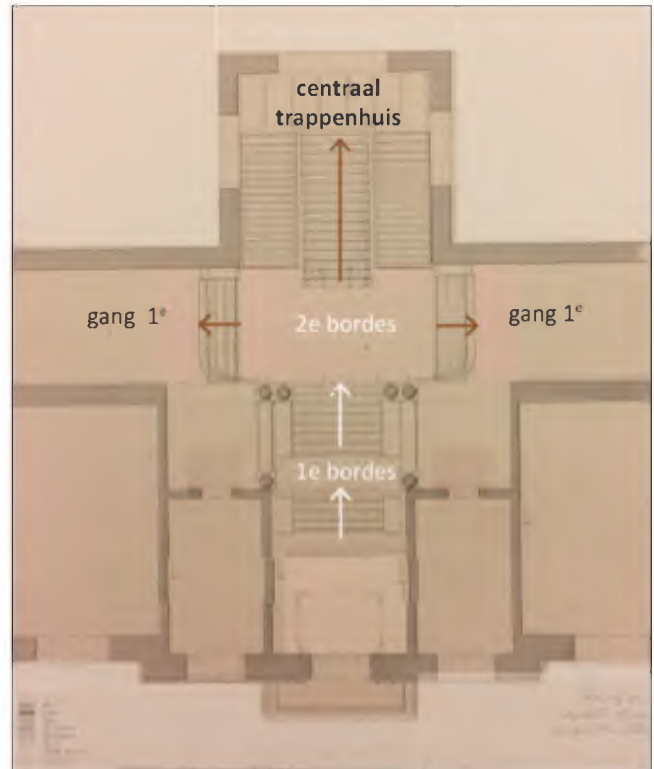
Ter verdediging van de wijziging van het aantal dragende kolommen tijdens de bouw en de inderdaad wat vreemde plaatsing van de sierkolommen, wordt de lezer hierbij herinnerd aan de enorme bezuinigingen die Rose opeens genoodzaakt was door te voeren in zijn ontwerp. Deze hadden juist de entreezone van het gebouw zwaarst geraakt. Oorspronkelijk had Rose, zoals gezegd, de entree veel grootser ontworpen, met aan vóór de voorgevel een grote, dubbele bordestrap, die toegang gaf tot de bel-etage (afb. 2.62 en zie ook §2.3.2 De inspiratiebronnen voor het ontwerp).

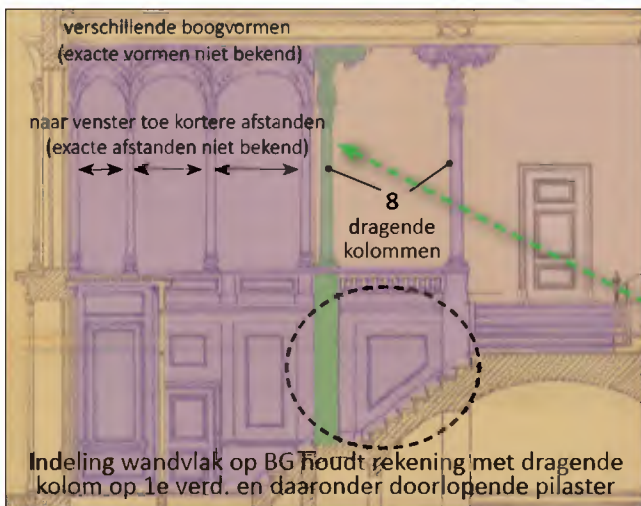
Afb. 2.61 en 2.62: Detail en gehele ontwerptekening van Rose uit 1858 van de eerste verdieping. Hier zijn wel acht dragende kolommen te zien (waarvan twee ingeschoven in de muur) (Bron: Goudeau 1986, p.150., verwijzend naar Calques: verz. Rijksgebouwendienst. 's-Gravenhage).

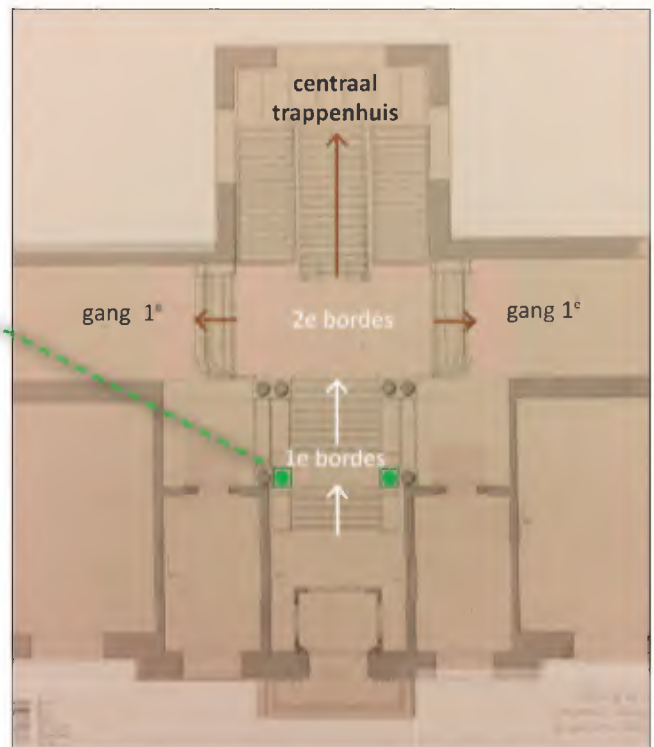
Afb. 2.63: Detail van de originele bestekstekening uit 1859 met het ontwerp van de vestibule (Overigens is door Bureau Bouwtijd wel voor de leesbaarheid datgene wat dichterbij ligt donkerder, en wat verder weg ligt lichter lila gekleurd). Op de bestekstekening gaat men uit van 6 dragende kolommen, en daardoor hoefde de indeling van de wandvlakken op de begane grond geen rekening te houden met onder de kolom naar beneden doorlopende pilasters. De afstand tussen de sierkolommen is telkens gelijk, en daardoor zijn ook de boogvormen telkens hetzelfde (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530, aanduidingen Bureau Bouwtijd).

Afb. 2.64: Detail van de bestekstekening uit 1859 met de plattegrond van de eerste verdieping, waarop zes dragende kolommen getekend zijn (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530, aanduidingen Bureau Bouwtijd).

Afb. 2.65: Door Bureau Bouwtijd gemaakte reconstructietekening van de vestibule zoals die in 1861 daadwerkelijk gebouwd is. Er zijn 8 dragende kolommen gemaakt, waardoor de indeling van de wandvlakken op de begane grond moest worden aangepast, om rekening te houden met de onder de dragende kolom naar beneden doorlopende pilaster (beiden groen aangegeven). De afstand tussen de sierkolommen wordt naar het venster toe steeds korter. Daardoor worden de boogvormen in de richting van het venster steeds spitsler (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530 & collectie RVB, 'RVB div Trappenhuis lift 1717-007', 1931, jpg-bestand; wijzigingen en aanduidingen door Bureau Bouwtijd. Overigens zijn er in de RVB-collectie twee verschillende versies van de doorsnede van de bestaande situatie in 1931! Ook in bestandsformaat wijken ze af: de één is in pdf-formaat, de ander in jpg-formaat. Dit laat denken dat de digitale versies van de twee tekeningen niet van dezelfde gescande bron afkomstig zijn).

Afb. 2.66: Door Bureau Bouwtijd gemaakte reconstructietekening met detail van de eerste verdieping zoals die in 1861 daadwerkelijk gebouwd is, waarop de acht dragende kolommen (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530, wijzigingen en aanduidingen door Bureau Bouwtijd).

2.4.1.6. De indeling van de 1e verdieping

De categorie 1-A werkvertrekken

Zoals vermeld was de eerste verdieping de chicste bouwlaag. Op deze verdieping kregen drie specifieke vertrekken de meest luxe interieurafwerking van het hele gebouw. In dit rapport worden deze dus ingedeeld in de categorie 1-A (zie tabel 2.2. De afwerking zelf zal per onderdeel besproken worden in §3.2 Interieur). Zelfs de kritische 'X' kon een aantal vertrekken op deze verdieping, waaronder ongetwijfeld deze drie, niet enige goedkeuring onthouden, zij het met wat steken na...: *'De vertrekken der hooger gestelde vooral die van de eerste verdieping toch zijn zeer aangenaam ingericht; sommige zelfs zoo prachtig, dat men eigenlijk niet regt weet of ze louter voor plezier worden bewoond dan wel dienen om tot arbeiden te verschaffen. Afgezien van het doel en de bestemming moet voor 't overige in billijkheid erkend worden, dat sommige kamers der eerste verdieping werkelijk met smaak zijn ingerigt. Des te meer bejammeren wij den toestand waarin zich de rest bevindt.'*⁹⁰

De drie categorie 1-A vertrekken betroffen N° 25 10.1.b Wob, N° 31 10.1.b Wob en N° 26 10.1.b Wob. Vertrek N° 25, de hoekkamer aan de zuidzijde van de voorgevel, betrof de kamer van de secretaris-generaal (sg) van het Departement van Koloniën. Dit kan worden afgeleid uit een foto waarop O. Six, sg van Overzeese Gebiedsdelen,⁹¹ in dit vertrek is gezeten achter zijn bureau. Aan m.n. de adertekening van de marmeren schouw is te zien dat de heer Six zich echt

90 X' 1861, p. 320.

91 Zie §2.1.2 What's in a name?

Afb. 2.67: Foto van sg O. Six in zijn werkkamer (vertrek N° 25, nu ruimte 10.1.b Wob). Deze ruimte viel onder de interieurafwerkingscategorie 1-A. (Bron: NA, Anefo, fotograaf onbekend, toeg.nr. 2.24.01.09, ca. 1945).

in ruimte 10.1.b Wob bevond en niet in 10.1.b Wob waar een bijna identieke schouw aanwezig is (vgl. afb. 2.67 en 2.67). Vanuit deze kamer heeft men een mooi uitzicht over het Plein (afb. 2.75).

Het tweede categorie 1-A vertrek, N° 26 10.1.b Wob, staat tegenwoordig bekend als de 'Regentenkamer', maar droeg in ieder geval tot 1936 nog de naam '(GROOTE) COMMISSIE-KAMER'. Deze ruimte fungeerde en fungeert als vergaderzaal (afb. 2.69 en 2.70).

Het derde categorie 1-A vertrek, (hoek)kamer N° 31 10.1.b Wob, was de kamer van de minister van Koloniën.⁹² Vanaf deze kamer heeft men niet alleen een mooi uitzicht over het Plein, maar ook nog op de voorgevel van het Mauritshuis (afb. 2.75).

Er zijn in dit onderzoek foto's teruggevonden van o.a. de resp. ministers van Koloniën Koningsberg (1927), Colijn (1935, zie afb. 2.73)), Welter (1939), Logemann (1945), Kernkamp (ca. 1952) en Helders (1959) gezeten achter (of naast) hun bureau in deze ruimte. In plattegronden van de bestaande situatie uit 1931 resp. 1936 staat ook in deze ruimte geschreven 'KAMER MINISTER'.⁹³

92 Overigens hebben bij de uitbreiding van het Ministerie van Koloniën in 1916 middels het bouwen van Gebouw C, de Secretaris-Generaal en de Minister van Koloniën ruimtes in het nieuwe gebouw toebedeeld gekregen (Bestek 1915, p. 10). Getuige de na-orlogse foto's van de ministers en (sg Six) in hun resp. werkkamers in gebouw K, lijkt het erop dat al vlot na WOII besloten is hen terug te verhuizen naar het oude gebouw aan het Plein.

93 In de uitbreiding uit ca. 1916, het huidige gebouw C, zijn ook kamers voor de Minister c.s. gemaakt

Afb. 2.68: Foto van de schouw in ruimte 10.1.b Wob. Aan de adering van het marmer (zie in beide foto's het detail in de rode gestippelde cirkel) is te zien dat het om dezelfde schouw gaat als die op de foto waar sg Six aanwezig is. Ook de bovenliggende lijst (roze gestippelde ellips) is op beide foto's te zien.

Afb. 2.69: Ministerraad in de commissiekamer rond 1937 (10.1.b Wob, vertrek N° 26) van het ministerie van Koloniën. (Bron: HGA, Fotograaf E. Salomon, id.nr. 056456, foto i.i.g. vóór WOII)

Afb. 2.70: Foto uit 2018 van de Regentenzaal (vertrek N° 26, de commissiekamer, nu ruimte 10.1.b Wob) van het ministerie van Koloniën. Deze zaal viel onder de categorie 1A, maar is in 1898 grootscheeps gerenoveerd, waardoor er van de oorspronkelijke afwerking weinig resteert (zie 2.4.5 Bouwfase 5: Renovatie Commissiekamer 1898). (Bron: foto D. Valentijn, 2018, <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/plein-1>).

Afb.2.71: De foto van minister Koningsberger uit 1927 heeft als titel: 'Nederlanders in hun werkkamer' en is genomen in (10.1.b Wob) (Bron: De Courant, Het nieuws van den dag, 8-4-1927).

Afb. 2.72: Foto van ruimte 10.1.b Wob (vertrek N° 31) in 2021, de voorm. ministerskamer, die natuurlijk onder de categorie 1-A viel.

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Afb. 2.73: Foto van een toespraak van minister-president Colijn voor het Polygoonjournaal in 1935. De opname is gemaakt zijn werkkamer (10.1.b Wob) op het ministerie van Koloniën, waar hij tevens minister van was.

Afb. 2.74: Foto van ruimte 10.1.b Wob (vertrek N° 31) in 2021, de voorm. ministerskamer, die natuurlijk onder de categorie 1-A viel.

De categorie 1-B werkvertrekken

Vier vertrekken op de eerste verdieping werden tevens chique ingericht, maar wel nét iets minder chique dan die van categorie 1-A. Deze vier vallen dus onder categorie 1-B (zie tabel 2.2). Ongetwijfeld waren dit kamers van hoge ambtenaren, die in de rangorde nét iets onder de minister en de sg stonden.

Volgens het bestek zouden de vier categorie 1-B vertrekken N°24 (10.1.b Wob), N°30 (10.1.b Wob), N°32 (10.1.b Wob) en N°36 (nu de noordelijke toiletten op de 1e verdieping) zijn. Het laatste nummer, N°36, moet echter een foutje zijn in het bestek. Uit de volgende zaken blijkt het verwisseld te zijn met N°35 (10.1.b Wob).⁹⁴

Ten eerste is vertrek N°35 een hoekkamer aan de buitenzijde, net als N°25 en N°31 (zie categorie 1-A), en had het daardoor een fraai uitzicht (in dit geval op het Mauritshuis, het torentje van het Binnenhof en

de Grenadierspoort, afb. 2.76).⁹⁵ Vertrek N°36 daarentegen had geen bijzonder uitzicht, vanwege de plaatsing aan een binnenhoek aan de achterzijde van het gebouw.

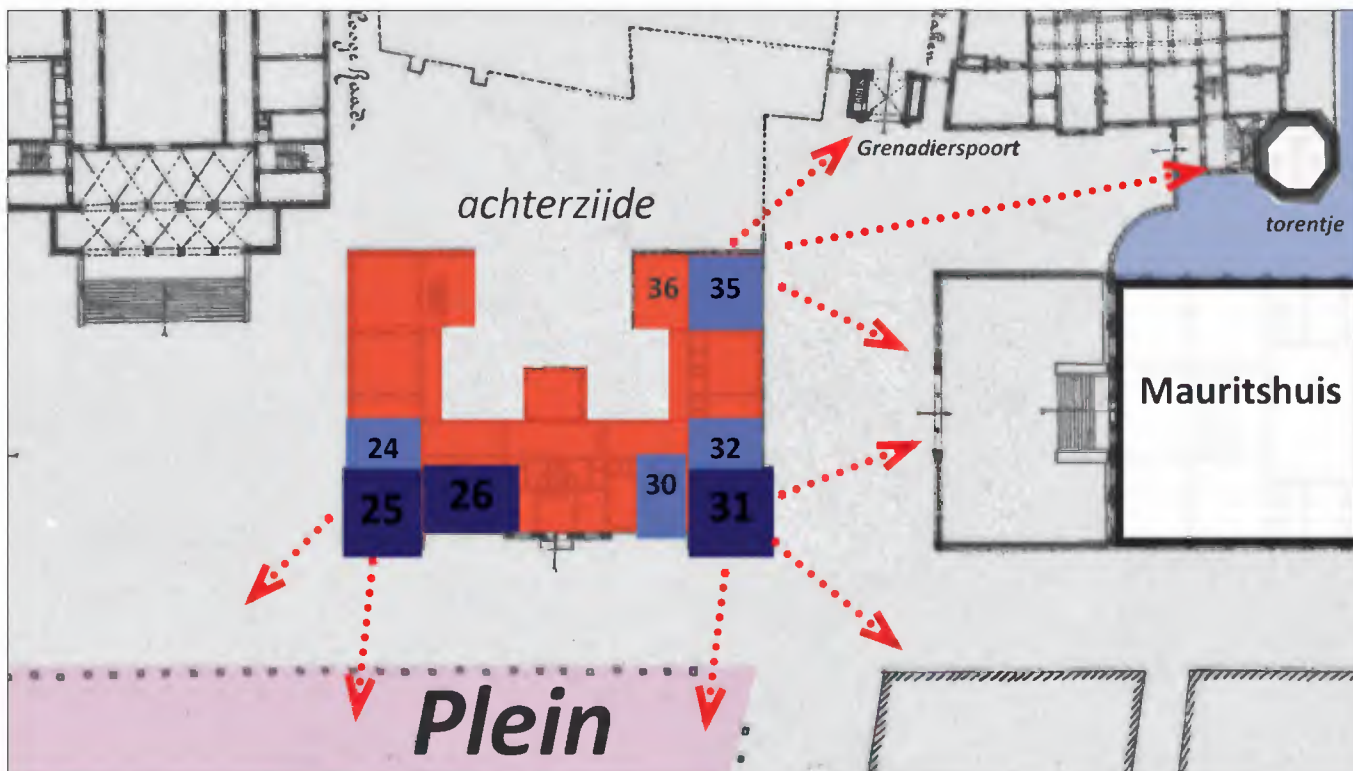
Ten tweede was vertrek N°35 oorspronkelijk alleen te bereiken via een ander vertrek, te weten via N°34 of N°36. Dit doet denken aan N°31, de ministerskamer, die ook alleen te bereiken was (en is!) via N°30 of N°32 (men kon dus niet zomaar bij de minister binnenvallen!). Om bij de sg te komen (N°25), moest men eerst een secundair gangetje door, waaraan ook N°24 was gelegen (afb. xx).

Ten slotte zijn in N°35 een verbijzonderde kooflijst en in het stucplafond een middenrozet aanwezig, wat ook het geval is bij de andere drie vertrekken uit categorie 1-B.⁹⁶ De conclusie is dan ook dat de vier vertrekken uit categorie 1-B N°24, N°30, N°32 en N°35 betroffen.

94 Zie ook § 2.4.1.1 Een slordig en ouderwets bestek.

95 Als sinds de intrek van minister Thorbecke in 1849 was het torentje uitgegroeid tot een van de bekendste plekken van het Binnenhof (<https://isgiedenis.nl/nieuws/de-geschiedenis-van-het-torentje>).

96 Zie § 3.2. xx Plafonds.

Afb. 2.75: Detail van kaart v.h. Binnenhof uit ca. 1890, maar door Bureau Bouwtijd bewerkt om de situatie kort na de bouw in 1861 weer te geven (toen er dus nog geen afsluitende uitbreiding aan de achterzijde was bijgebouwd). Op de afbeelding is goed te zien dat de hoekkamers (N°25, N°31 en N°35) fraaie zichtlijnen hadden naar het Plein, het Mauritshuis en/of het torentje en de Grenadierspoort (rode stippelpijlen) en dat kamer N°36 geen bijzondere zichtlijnen had. Die keek grotendeels gewoon uit op de binnenplaats aan de achterzijde. (Bron: NA, 4.RGD, 389.1, ca. 1890)

Afb. 2.76: In het bestek zijn foutief N°36 en N°35 van categorie verwisseld. Hierboven is de correcte oorspronkelijke hiërarchie op de eerste verdieping aangegeven door Bureau Bouwtijd. Hoe donkerder de kamer is gekleurd, hoe meer status deze had (zie ook tabel xx). Ook is met rode stippellijnen aangegeven dat vertrekken N°s 25, 31 en 35 alleen te bereiken waren *via* een ander vertrek (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

Afb. 2.77: De oorspronkelijke hiërarchie uit 1859 op de eerste verdieping, geprojecteerd op het gebouw anno 2021. (Bron: Plattegrond WDJA, aanduiding hiërarchie Bureau Bouwtijd)

De categorie 1-C werkvertrekken

De derde categorie vertrekken op de eerste verdieping waren de tien vertrekken N°s 20, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 33, 34 en 36 (niet 35!). Deze tien ruimtes hadden de eenvoudigste interieurafwerking van de vertrekken op de eerste verdieping, maar vergeleken met de uiterst sobere dienst-ruimtes op de begane grond waren ze natuurlijk nog altijd relatief aardig afgewerkt (zie voor de bespreking en afbeeldingen van de verschillende interieuronderdelen van deze ruimtes §3.2 Interieur).

Vijf toiletten

De eerste verdieping had vijf toiletten. Vermoedelijk waren sommige toiletten alleen bedoeld voor bepaalde (hoge) ambtenaren en niet voor algemeen gebruik. Het toilet bij vertrek N° 30 zal vermoedelijk gereserveerd zijn geweest voor de minister, die zelf in vertrek N° 31 werkte (en wellicht voor zijn direct ondergeschikten?).⁹⁷

⁹⁷ Zie voor een verdere bespreking van de toiletten § 3.2 Interieur en Hfd. 4 Klimaatinstallaties.

Afb. 2.78: Op dit detail van een schilderij van kort vóór 1883 is goed te zien dat vertrek N^o36 geen bijzonder uitzicht had (Bron: De Fabryck, verwijzend naar Ising, 1879-1884).

2.4.1.7. De indeling van de 2e en 3e verdieping

De categorie 2/3-B werkvertrekken: de kamers van de referendarissen

Zoals al is besproken was er op de 2e en 3e verdieping geen enkele kantoorruimte die zo luxe werd afgewerkt als de drie topvertrekken op de eerste verdieping, die onder categorie 1-A vallen. Daarom is er voor de 2e en 3e verdieping geen categorie A gedefinieerd. Wel waren er op zowel de 2e als de 3e verdieping drie kantoorvertrekken met een gemiddeld luxe afwerking, dus categorie 2/3-B (die wel nét iets minder luxe was dan categorie 1-B! Zie tabel xx). Het betrof de vertrekken N°s 43, 50 en 56 op de 2e verdieping en de vertrekken N°s 61, 64 en 71 op de 3e verdieping. Deze net iets chiquere vertrekken bevonden zich, opvallend genoeg, niet allemaal op dezelfde plekken als de categorie 1-B (of 1-A) vertrekken op de verdieping eronder!

Zeer waarschijnlijk is de verklaring voor de afwijkende plekken de volgende: Op de plattegrond van bijvoorbeeld de 2e verdieping, is te zien dat N^o43 en N^o50 zich naast een opvallend grote ruimte bevinden (N^o42 resp. N^o51). Op de 3e verdieping doet zich een zelfde situatie voor, met ruimtes N^o64 en N^o71, die vlak naast de grote ruimtes N^o63 resp. N^o72 gelegen zijn. Het ligt voor de hand dat in de grote ruimtes een speciale afdeling of functie was gehuisvest, met meerdere ambtenaren. In afb. 2.1⁹⁸ is te zien dat het ministerie van Koloniën inderdaad vele specifieke afdelingen had met diverse taken en werkzaamheden. In 1899⁹⁹ bijvoorbeeld, was het departement opgedeeld in de afdelingen A. Oost-Indische Zaken; B. West-Indische zaken; C. Militaire Zaken, D. Comptabiliteit; E. Personeel; F. Aanschaffing en uitzending van Gouvernementsgoederen; G. Koloniaal Verslag en Bibliotheek,¹⁰⁰ het Technisch Bureau en het Algemeene Secretarie en Expeditie. Aan het hoofd van elke afdeling stond een referendaris ('chef van het bureau'). Het is voor te stellen, dat zo'n referendaris het overzicht hield over zijn ondergeschikten in de grote ruimte, vanuit een naastgelegen éigen kantoorruimte, welke dan ongetwijfeld net iets chiquer ingericht zou zijn dan de grote ruimte, dus als categorie 2/3-B (en niet als categorie 2/3-C). In de beeld-

⁹⁸ Zie § 2.1.1. Gebruikers.

⁹⁹ Zoals ook nu nog gewoon is bij ministeries, wisselde de taakverdeling en namen van de diverse afdelingen dikwijls.

¹⁰⁰ Zie 3.5.xx overige: De collectie van de Boekerij.

Afb. 2.79: Op deze plattegrond van de tweede verdieping is door Bureau Bouwtijd de oorspronkelijke hiërarchie van de vertrekken aangegeven. Hoe donkerder een kamer is gekleurd, hoe meer status deze had. Categorie A kwam op deze verdieping niet voor. (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

Afb. 2.80: De oorspronkelijke hiërarchie uit 1859 op de tweede verdieping, geprojecteerd op het gebouw anno 2021. (Bron: Plattegrond WDJA, aanduiding hiërarchie Bureau Bouwtijd)

bank van het Haags Gemeentearchief zijn twee foto's uit 1898 aanwezig van de werkkamer van referendaris A. Mondt Hzn (afb. 2.81 en 2.84). Uit afb. 2.1 is af te leiden dat hij op dat moment de referendaris was van Afdeling E. Comptabiliteit (boekhouding). In eerder onderzoek werd vermoed dat de gefotografeerde ruimte van referendaris Mondt Hzn. vertrek ^{10.1.b Wob} of ^{10.1.b Wob} betref, op de eerste verdieping.¹⁰¹ Maar vanwege de strokenlambrisering i.p.v. paneellambrisering (geel kader in afb. 2.84), kan deze foto niet genomen zijn op de 1e verdieping. Deze strokenlambrisering hoort namelijk alleen bij de categorie 2/3-B werkvertrekken.¹⁰² Voor de opening aan de linkerkant hangt een gordijn (afb. 2.84), wat vermoedelijk de wasgelegenheid afschermd. Op de foto lijkt onder het gordijn nog net een houten poot te zien, mogelijk van een wastafel (afb. 2.85). Gegeven de configuratie met de wasruimte aan de linkerkant van het vertrek, betekent dit dat we vermoedelijk te maken hebben met vertrek N°50 (nu ^{10.1.b Wob}, afb. 2.87) óf N°71 (nu ^{10.1.b Wob}, afb. 2.85) (zie ook afb. 2.82 en 2.83). En aangezien Mondt als referendaris van de afdeling Comptabiliteit de 'chef de bureau' was van de boekhouding van het ministerie, is het zeer aannemelijk dat zijn ondergeschikten, de boekhouders, toentertijd gevestigd waren in het naastgelegen grote hoekvertrek N°51 (nu ^{10.1.b Wob}, afb. 2.88) resp. N°72 ^{10.1.b Wob}, afb. 2.86) (zie ook afb. 2.82 en 2.83).

De categorie 2/3-C werkvertrekken

De rest van de kantoorvertrekken op de 2e en 3e verdieping betroffen ruimtes uit categorie 2/3-C met een eenvoudigere afwerking.

Overeenkomsten en verschillen 2e en 3e verdieping

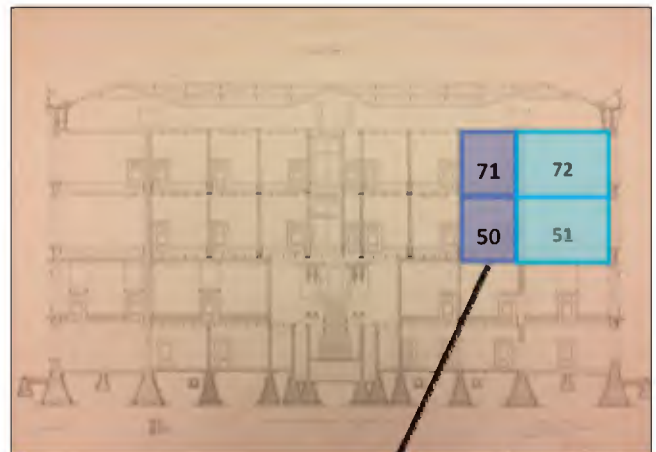
De indeling van de derde verdieping komt voor een groot deel overeen met die van de tweede. Zoals vermeld zijn ook op de 3e verdieping twee van de iets chiquere ruimtes (categorie 3-B) weer gelegen naast de grote ruimtes op de hoeken aan de voorzijde. De derde kamer met categorie 3-B is echter wéér elders geplaatst, en is gelegen in het midden van de zuidelijke vleugel (vertrek N°61). De reden hiervoor is onbekend. Verder zijn in de noordvleugel van de derde verdieping gemiddeld wat grotere vertrekken gemaakt dan op de tweede verdieping (maar daardoor zijn er natuurlijk

101 De Fabryck, 2012b, p. 62.

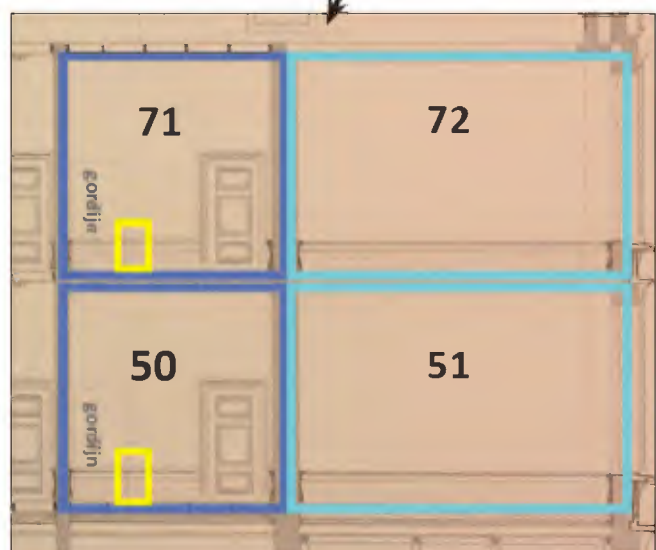
102 Zie § 3.2.5.2 Lambriseringen.

Afb. 2.81: De werkkamer van referendaris A. Mondt Hzn., 1898, gefotografeerd richting het venster (Bron: HGA, fotograaf onbekend, id.nr. 0.56458, 1.91882 en 0.56457, 1.91883).

Afb. 2.82: Doorsnede A-B, met aanduidingen door Bureau Bouwtijd (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530, 1859).

Afb. 2.83: Detail van doorsnede A-B, met aanduidingen door Bureau Bouwtijd (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530, 1859).

Afb. 2.84: De werkkamer van referendaris A. Mondt Hzn., 1898 (Bron: HGA, fotograaf onbekend, id.nr. 0.56458, 1.91882 en 0.56457, 1.91883). Vanwege de strokenlambrisering moet deze foto gemaakt zijn in een vertrek van categorie 2/3-B. Vanwege de configuratie met wasruimte aan de linkerzijde moet dit vertrek N°50 10.1.b Wob of N°71 10.1.b Wob zijn geweest.

Afb. 2.85: Detail van afb. 2.84. Onder het gordijn lijkt een tapijt te zien waarop een houten poot staat, mogelijk van een wastafel o.i.d.

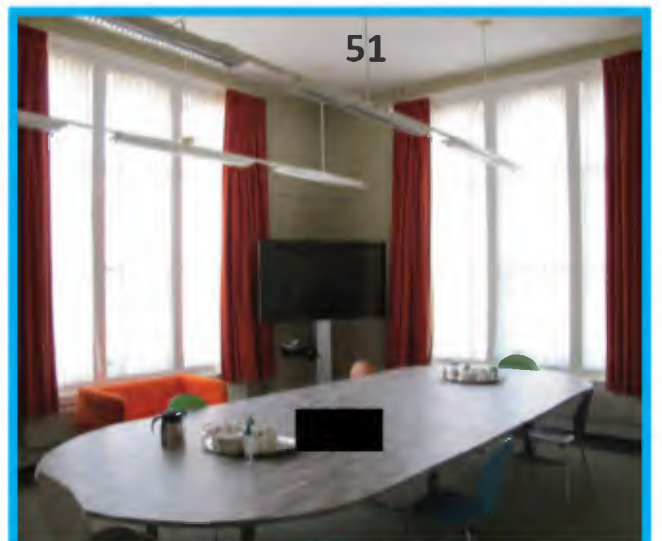
Afb. 2.85: Vertrek N°71, nu 10.1.b Wob. Mogelijk was dit de in 1898 gefotografeerde werkkamer van ref. Mondt. De strokenlambrisering is nog aanwezig, maar afgetimmerd.

Afb. 2.86: Vertrek N°72, nu 10.1.b Wob. Mogelijk zat hier in de 19e eeuw de boekhouding van het ministerie van Koloniën.

Afb. 2.87: Vertrek N°50, nu 10.1.b Wob. Mogelijk was dit de in 1898 gefotografeerde werkkamer van ref. Mondt. (Bron foto: WDJA). De strokenlambrisering is nog aanwezig, maar afgetimmerd.

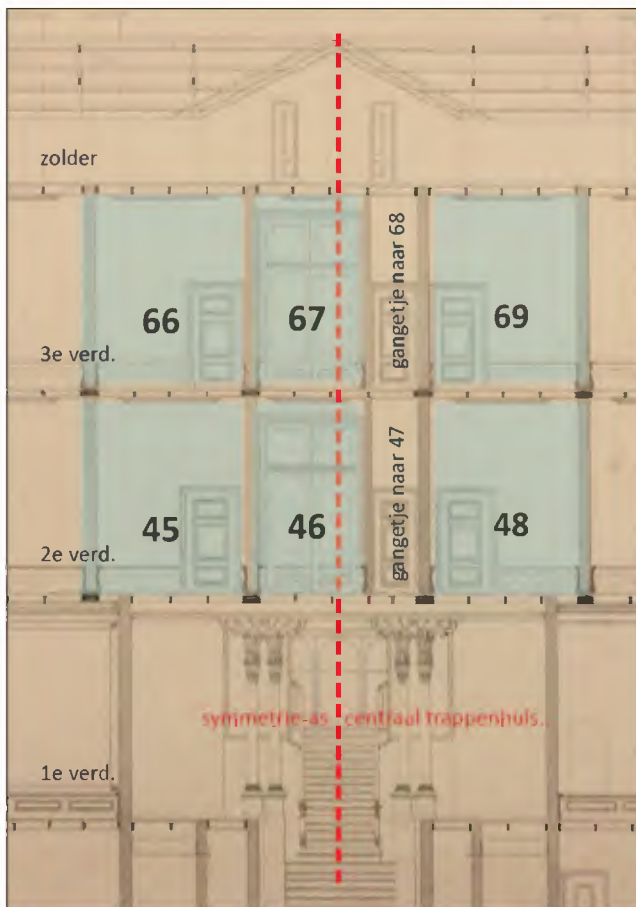
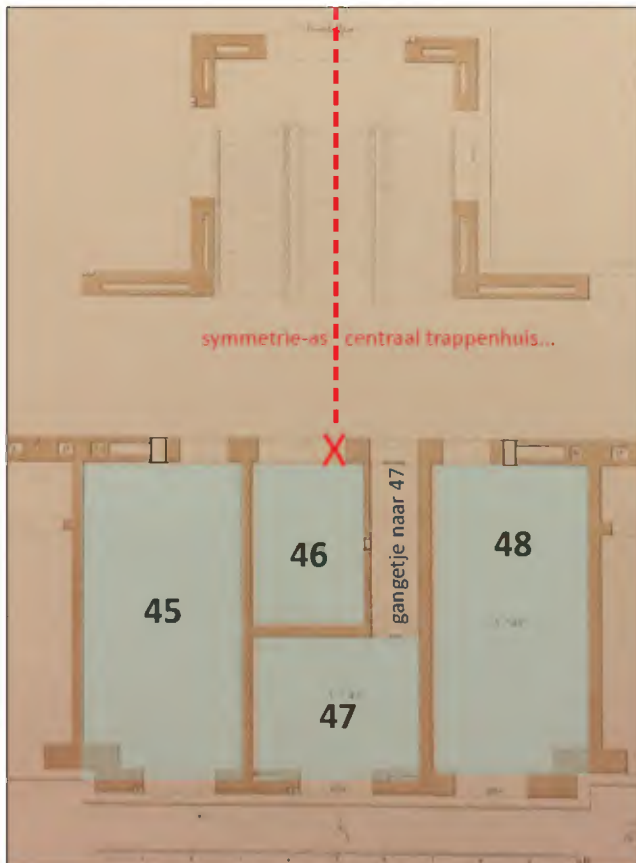
Afb. 2.88: Vertrek N°51, nu 10.1.b Wob. Mogelijk zat hier in de 19e eeuw de boekhouding van het ministerie van Koloniën.

Afb. 2.89: Op deze plattegrond van de derde verdieping is door Bureau Bouwtijd de oorspronkelijke hiërarchie van de vertrekken aangegeven. Hoe donkerder een kamer is gekleurd, hoe meer status deze had. Categorie A kwam op deze verdieping niet voor. (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

Afb. 2.90: De oorspronkelijke hiërarchie uit 1859 op de derde verdieping, geprojecteerd op het gebouw anno 2021. (Bron: Plattegrond WDJA, aanduiding hiërarchie Bureau Bouwtijd)

wel minder vertrekken dan op de tweede). Als laatste verschil blijkt dat er op de 2e verdieping oorspronkelijk vijf toiletten gemaakt waren, terwijl dat er op de 3e verdieping vier waren. Het valt daarentegen wel weer op dat op 1e, 2e en 3e verdieping de iets chiquere kamers telkens een toilet (zeer) dicht in buurt hadden, wat mogelijk betekende dat ze enkel voor de aldaar werkende hogere ambtenaren waren bedoeld.

De bodekamers op de 2e en 3e verdieping

De bodekamers op de 2e en 3e verdieping lagen op precies dezelfde plek, namelijk tegenover het centrale trappenhuis, in de gang achter de vertrekken die aan de voorgevel lagen (afb. 2.91). De bodekamers zelf (N°46 op de 2e verdieping resp. N°67 op de 3e verdieping) lagen niet direct achter de voorgevel, maar waren ingeklemd tussen de gang en een kleine kantoorruimte die wél aan de voorgevel lagen (N°47 op de 2e verdieping resp. N°68 op de 3e verdieping). Die kleine kantoorruimte was op beide verdiepingen te bereiken via een klein gangetje naast de bodekamer. De bodekamer zelf lag op deze manier dus volledig ingpandig en had geen direct daglicht. Wel was er in de bodekamer een grote dubbele deur met glas en bovenlichten naar de gang (afb. 2.92). Deze grote deuren leverden, samen met de deur naar het kleine gangetje naar kamer N°47 resp. N°68, in de hoofdgang wel een a-symmetrisch beeld op, ten opzichte van het symmetrische en centraal geplaatste trappenhuis (zie rode streeplijnen in afb. 2.91 en 2.92). Ook hier had de immer kritische 'X' dan weer kritiek op: *'Het eerste wat ons verder treft, wanneer wij, na ook de wending der trappen beklommen te hebben, op de tweede verdieping aankomen, is eene lange rij van deuren, die - geheel en al scheef voor de trap staat'.*

Verder vielen de bodekamers qua afwerking onder categorie 2/3-C, dus waren ze hetzelfde afgewerkt als de werkkamers van de gewone ambtenaren.

Afb. 2.91 en 2.92: Details van de bestekstekeningen uit 1859 van de plattegrond van de tweede verdieping en de langsdoorsnede A-B, rondom vertrekken N°s 45 t/m 48. N°46 was de, inpandig gelegen bodekamer, met een dubbele deur naar de gang, waarvan de plaatsing niet aansloot op de symmetrie-as van de centrale trap (rode streeplijn). Vanuit de grote gang kon men alleen via een smal gangetje naast vertek N°46 vertrek N°47 bereiken, dat, in tegenstelling tot N°46, wél direct achter de voorgevel lag. (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

2.4.1.8. De zolderverdieping

Vanuit het centrale trappenhuis kwam men op de zolder eerst in een klein portaal uit. De zolderverdieping bevatte geen bedrijfsruimtes. Hier stonden de o.a. de waterbakken opgesteld voor de watervoorziening in het gebouw (zie Hfd. 4 Klimaatinstallaties). Verder schijnt hier een turfzolder aanwezig geweest te zijn.¹⁰³

Monsterkamer: locatie en verdieping onbekend

Behalve de besproken werkvertrekken en bodekamers was er overigens ook nog een zogenaamde 'monsterkamer' in het departement, waarin vooral geteelde en geproduceerde goederen en gewonnen grondstoffen en foto's hiervan uit Ned.-Indië, Suriname en Curacao werden tentoongesteld. Jaarlijks werd een deel van de collectie tentoongesteld op de Utrechtse Jaarbeurs. Het is helaas niet bekend waar in het departement en vanaf wanneer deze monsterkamer er was. In 1920 was de '4e afdeling' verantwoordelijk voor de verzorging ervan, maar ook van deze afdeling is niet bekend waar die in het departement gehuisvest was. Het artikel over deze monsterzaal dateert uit 1920, dus de monsterkamer zou zich, behalve in het bouwdeel uit 1859, 1883 of 1895 zelfs ook nog in de uitbreiding uit 1916, gebouw C, bevonden kunnen hebben!¹⁰⁴

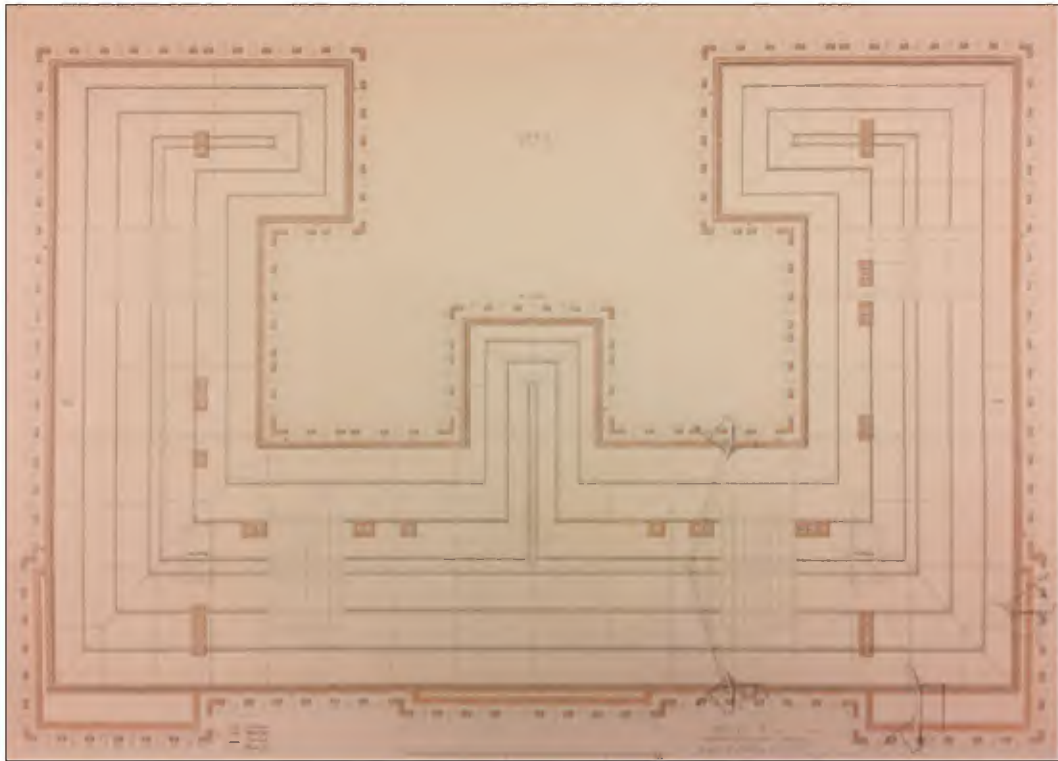
Afb. 2.93: Zolderverdieping met hier op de foto de ijzeren kapconstructie in de noordelijke dwarsvleugel uit 1859.

10.1.b Wob

Afb. 2.94: Zolderverdieping met hier op de foto de (deels weg-getimmerde) ijzeren kapconstructie van de zuidelijke dwarsvleugel uit 1859.

¹⁰³ Goudeau 1986, p. 161, verwijzend naar De Steurs 1873.

¹⁰⁴ Van Haften, J. "UIT DE PERS." De West-Indische Gids 2 (1921): p.221-223 (maar eerst gepubliceerd in het Koloniaal Weekblad 1920) . <http://www.jstor.org/stable/41847584>.

Afb. 2.95: Bestekstekening uit 1859 van de zolder. (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530).

Afb. 2.96: De plattegrond van de zolder, anno 2021 (Bron: WDJA)

2.4.2. Bouwfase 2: De eerste aanpassingen

2.4.2.1. Toevoeging kachels en schoorstenen: 1861

Zoals in hoofdstuk 4 *Klimaatinstallaties* uitgebreid zal worden toegelicht waren er vanaf het begin grote problemen met de klimaatbeheersing van het gebouw. Rose's toepassing van het nieuwe Von Hecke systeem voor de verwarming van lucht en voor mechanische ventilatie pakte niet goed uit in het gebouw. Al snel na de ingebruikname in 1861 regende het klachten. Als gevolg hiervan moesten reeds in datzelfde jaar kachels en nieuwe schoorstenen worden aangebracht, om te zorgen dat de arme ambtenaren niet in de kou zaten te werken.¹⁰⁵ Tijdens het veldonderzoek zijn in de plafonds en kooflijsten overigens geen sporen ontdekt van deze kleine aanpassingen, die dus zeer netjes moeten zijn uitgevoerd.

105 Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage, 2 nov. 1861. Het is niet bekend in welke kamers en of in alle kamers kachels zijn nageplaatst. Daarnaast is het ook niet bekend of de drie categorie 1-A vertrekken misschien al wel een schouw hadden, i.v.m. representativiteit. Zie Hfd. 4 Klimaatinstallaties en § 3.5.xx Schouwen.

(Linksboven) Afb. 2.97: Voorbeeld van een schouw die na de bouw is toegevoegd, wat zorgvuldig is gedaan, want er zijn in het plafond geen bouwsporen van te zien. Foto in 10.1 b Wob / vertrek N° 27.

(Rechtsboven) Afb. 2.98 en 2.99: Op de foto uit ca. 1870 (links) zijn nog de oorspronkelijke gietijzeren ramen te zien, met een indeling met drie roeden (rode pijlen). Op het detail uit 1915 zijn de houten ramen te zien. Deze hebben een indeling met slechts twee horizontale roeden (gele pijlen). (Bron: HGA, fotograaf P. Oosterhuis, ca. 1870, nr. 500232 en HGA, 1928, nr. 056276).

(Rechtsonder) Afb. 2.100: De datering van deze foto is niet geheel duidelijk, maar er is te zien dat er steigers voor het (reeds voltooide) gebouw staan. Wellicht hadden deze steigers te maken met het vervangen van de ramen. (Bron: HGA, fotograaf P. Oosterhuis, gedateerd ca. 1861 maar mogelijk 1873 (?), nr. 0.56735, 1.91886).

2.4.2.2. Vervanging gietijzeren ramen: 1873

Rose's toepassing van gietijzer voor zijn schuiframen bleek een groot nadeel te hebben. Niet alleen deed het krimpen en uitzetten de ruiten springen, ook waren de ramen zo zwaar dat men ze met moeite open kon schuiven. Er gaat zelfs een verhaal dat een hoofd-beambte zijn hoofd uit het raam had gestoken, precies op het moment dat er een touw brak en het zware gietijzeren raam dat daaraan hing rakelings langs zijn hoofd naar beneden viel.¹⁰⁶ Reeds in 1873 zouden de ijzeren ramen daarom zijn vervangen door houten versies.¹⁰⁷ De oorspronkelijke, gietijzeren ramen hadden drie roeden gehad (rode pijlen, afb. 2.98), maar de nieuwe houten ramen kregen er slechts twee (gele pijlen, afb. 2.99), wat het gevelbeeld dus iets veranderde.

106 Berens (2004), p. 251, verwijzend naar V. de Stuers, 'Een bouwkunstig spook', *De Gids* 41 (1877) 3, p. 521-549.

107 Zie voor meer informatie § 3.1.xx. Vensters

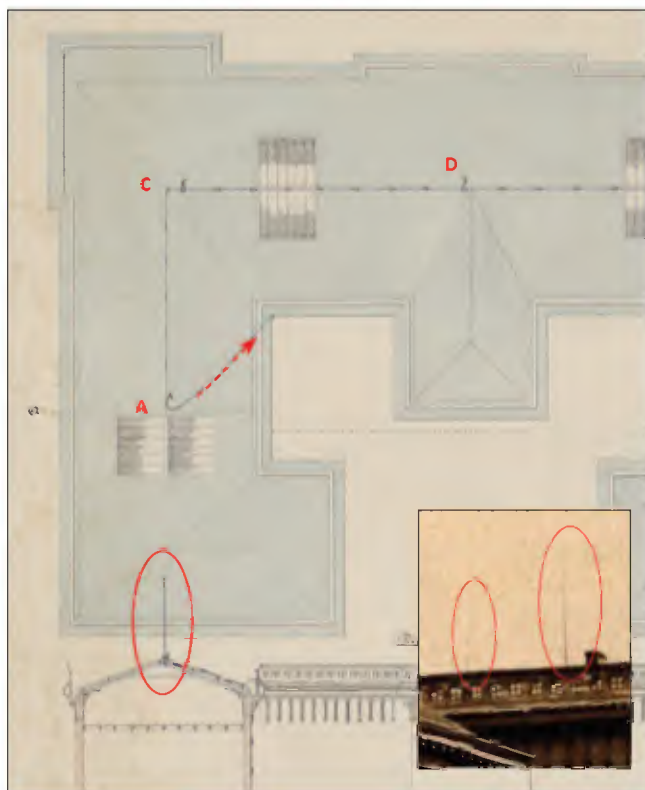

2.4.2.3. Bliksemafleider: 1877

Op tekeningen uit 1877 is te zien dat er in dat jaar een vergunning is aangevraagd voor de plaatsing van een bliksemafleider op het dak van het ministerie (afb. 2.101). De tekeningen zijn ondertekend door Ingenieur Architect J. Singels, die, zoals hierop te lezen valt, 'tijdelijk belast was met het beheer der landsgebouwen' en verantwoordelijk was voor de onderhoudswerkzaamheden aan deze gebouwen.¹⁰⁸

De bliksemafleider bestond uit vijf hoge stangen op het dak (A t/m E). De verbindingskabel tussen de vijf stangen was gemaakt van gegalvaniseerd ijzerdraad en op de nok van het flauwe zadeldak bevestigd met porceleinen isolatoren. De kabel werd vervolgens van het dak naar de grond geleid in de 'oksels' van de binnenplaats. Aldaar werd de kabel onder het grondwaterniveau via een plaat van rood koper verbonden aan een stang van rood koper 'voor de beproeving van den afleider'.

108 Van der Peet & Steenmeijer, red. (1995), p. 271.

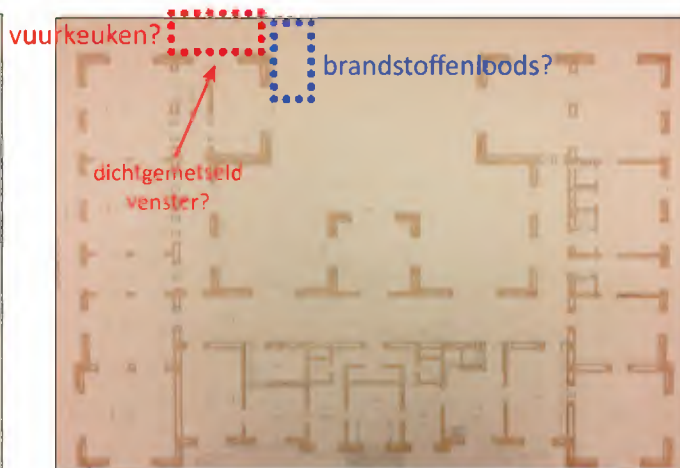
2.4.2.4. Aangebouwde vuurkeuken en een brandstoffsloods vóór 1883

Tussen 1861 en 1883 is er een vuurkeuken tegen het gebouw aangebouwd. Dit valt te lezen in het bestek van de uitbreiding van het gebouw in 1883 (zie 2.4.3. Bouwfase 3: De uitbreiding van 1883). Onder 'diverse metsel- en breekwerken' staat: 'De geheele vuurkeuken met den schoorsteen en de fundamenteen weg te breken, alsmede het metselwerk, waarmede het traplichtkozijn, in de bestaande vuurkeuken uitkomende, is dichtgemetseld en de gebreken aan dat kozijn en het gevel metsel- of pleisterwerk deugdelijk te herstellen'.¹⁰⁹

Gezien er is sprake is van een naastgelegen trap is de vuurkeuken vermoedelijk achter het secundaire trappenhuis gebouwd (zie afb. 2.103). Het kozijn moest in 1883 namelijk hersteld worden, terwijl het kozijn van het centrale trappenhuis in 1883 juist verwijderd moest worden om er een doorgang naar de nieuwe uitbreiding van te maken.

Verder stond in het bestek dat er een brandstoffsloods verplaatst moest worden, die op de plek van het te bebouwen terrein stond. Het is niet bekend of deze sloods vrijstaand was of tegen het gebouw (bijv. tegen de vuurkeuken) was aangebouwd.

109 Bestek 1883, p. 5.

(Links) Afb. 2.101: Plan voor het aanbrengen van een bliksemafleider op gebouw door J. Singels, 1877. (Bron: RCE, BT-019053).

(Links, inzet) Afb. 2.102: Detail van foto uit 1889 van het dak van gebouw K met de bliksemafleiders. (Bron: HGA, 001902288)

(Rechtsboven) Afb. 2.103: Deel v.d. bestekstekening uit 1859 v.d. begane grond van gebouw K. Aangegeven zijn de vermoedelijke plekken van de aangebouwde vuurkeuken (rood) en van de brandstoffsloods (blauw) vóór de uitbreiding van 1883. (Bron:

2.4.3. Bouwfase 3: De uitbreiding van 1883

2.4.3.1. De ontwerper

Zoals gezegd is er in 1883 een uitbreiding aan het gebouw toegevoegd. Het ontwerp hiervoor wordt door eerdere onderzoekers toegekend aan de rijksbouwmeester C. Peters, die sinds 1878 ambtelijk chef was van de Dienst Landsgebouwen.¹¹⁰ Het bestek is inderdaad afkomstig van deze Dienst, die vanaf 1878 onder het ministerie van Waterstaat viel.¹¹¹

Alhoewel Peters tot 1883 formeel de enige architect van de Dienst betrof, was de reeds eerder genoemde Ingenieur Architect J. Singels (zie § 2.4.2.3. Bliksemafleider: 1877) verantwoordelijk voor de onderhoudswerkzaamheden aan de Landsgebouwen. In 1883 werd de positie van Singels afgeschaft, maar kreeg de Dienst twee rijksbouwkundigen: Peters voor de Landsgebouwen in het noorden en oosten van het land en J.P.E. Hoeufft van Velsen voor die in het zuiden en westen. Ondanks deze verdeling verrichte Peters de meeste werkzaamheden in Den Haag.¹¹²

Het is dan ook inderdaad aannemelijk dat Peters betrokken is geweest bij de uitbreiding van het ministerie van Koloniën in 1883. Het kan echter niet uitgesloten worden dat Singels of Hoeufft van Velsen er - ook of in plaats van - Peters aan gewerkt hebben. Het ontbreken van enige handtekening van de ontwerper(s) op alle bestekstekeningen lost dit mysterie helaas niet op.

110 Zie De Fabryck (2012a), p.6 en 42.

111 Het bestek bevindt zich hierdoor in het NA in de archieven van Waterstaat: 2.16.01; 2424.

112 Van der Peet & Steenmeijer (1995), p. 271.

(Rechts) Afb. 2.104. Plattegrond van de huidige situatie (begane grond), met daarin aangegeven de omvang van het oorspronkelijke gebouw uit 1861 (roze) alsook van de uitbreiding uit 1883 (oranje). Goed te zien is dat de open 'E'-vorm van de plattegrond door de uitbreiding verandert in een '8'-vorm met twee omsloten binnenhoven.

2.4.3.2. Het ontwerp

De uitbreiding van het gebouw vond plaats aan de achterzijde van het gebouw. Tussen de twee uitstekende vleugels aan de achterzijden (de buitenste einden van de 'E'-vorm) werd een nieuw volume geplaatst. Hierdoor werd de voormalige open binnenplaats van de buitenwereld afgesloten. Bovendien werd deze ook nog in tweeën gedeeld, doordat vanuit het centrale trappenhuis een verbinding met het nieuwe dwarsvolume werd gemaakt. Zo veranderde de plattegrond van een 'E'-vorm naar een '8'-vorm (zie afb. 2.104). In de nieuwe 'oksel' van de zuidelijke binnenplaats werd overigens nog een klein bouwvolume gemaakt dat op elke verdieping een toilet bevatte.

Qua exterieur werd het nieuwe deel vormgegeven zoals het oorspronkelijke gebouw. Zo kregen de vensters wederom eierlijsten en sierkolommetjes in de vormgeving van Rose. Vanaf de buitenkant was dus niet te zien dat het ministerie uit twee bouwdelen uit twee verschillende periodes bestond (vgl. afb. 2.105 en 2.106).¹¹³

De toegepaste techniek en systemen in de uitbreiding waren echter veel traditioneler dan die van het oorspronkelijke gebouw. De uitbreiding kreeg namelijk eenvoudige houten balklagen en gelijk al houten ramen, heeft geen spouwmuren en werd vanaf het begin af aan verwarmd via kachels in marmere schouwen. Alleen Rose's noviteit betreffende de toepassing van dubbele ramen werd overgenomen.¹¹⁴

113 Uiteraard met enkele uitzonderingen voor de oplettende beschouwer, zie afb. 2.107 en 2.108.

114 Kamphuis en Vlaardingerbroek 1996, p. 7.

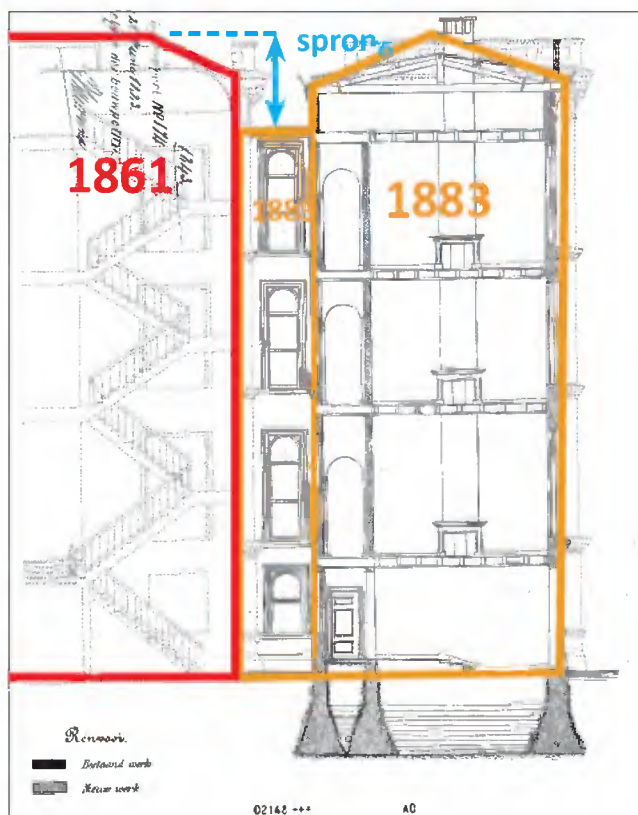

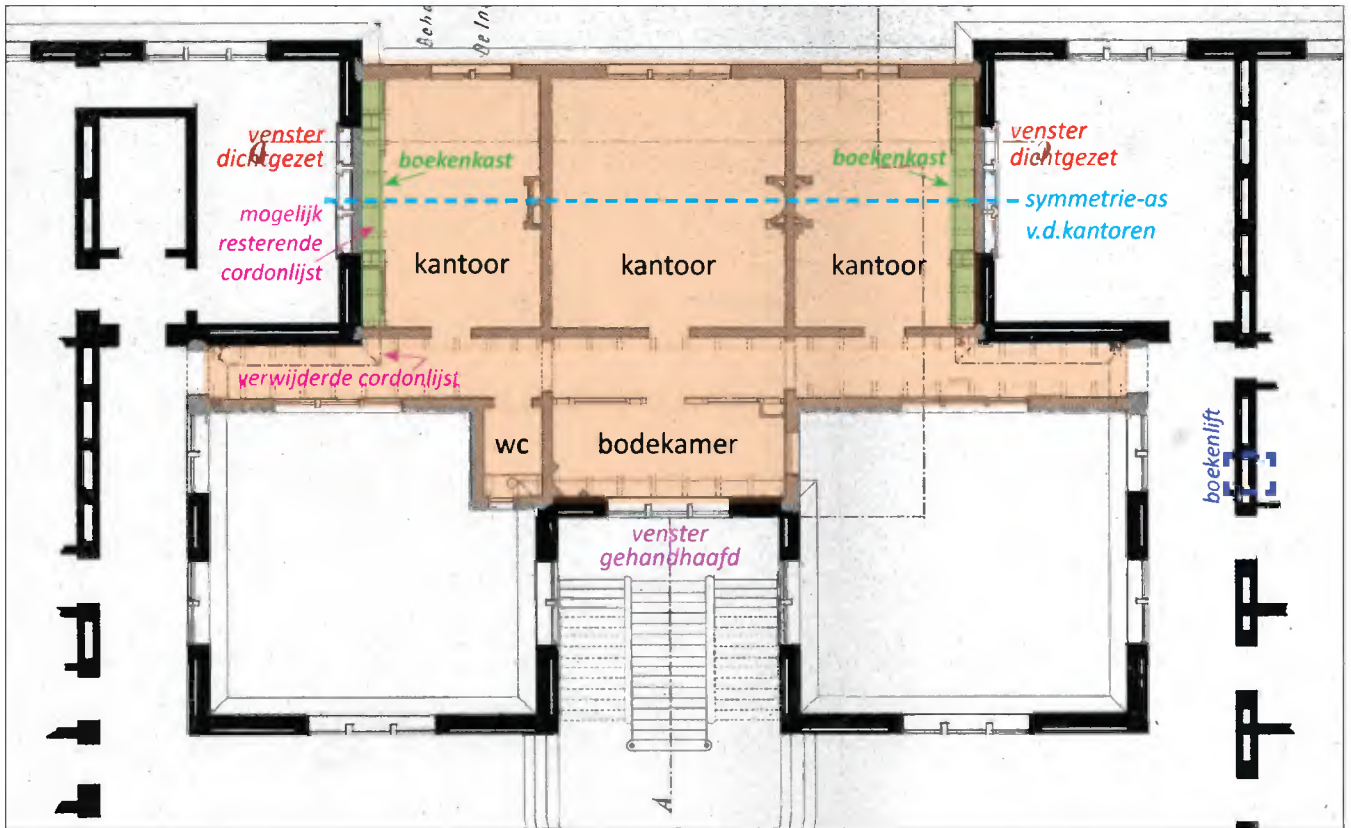
Afb. 2.105: De nieuwe achtergevel uit 1883 is hetzelfde vormgegeven als de gevels van het oorspronkelijke gebouw van Rose.

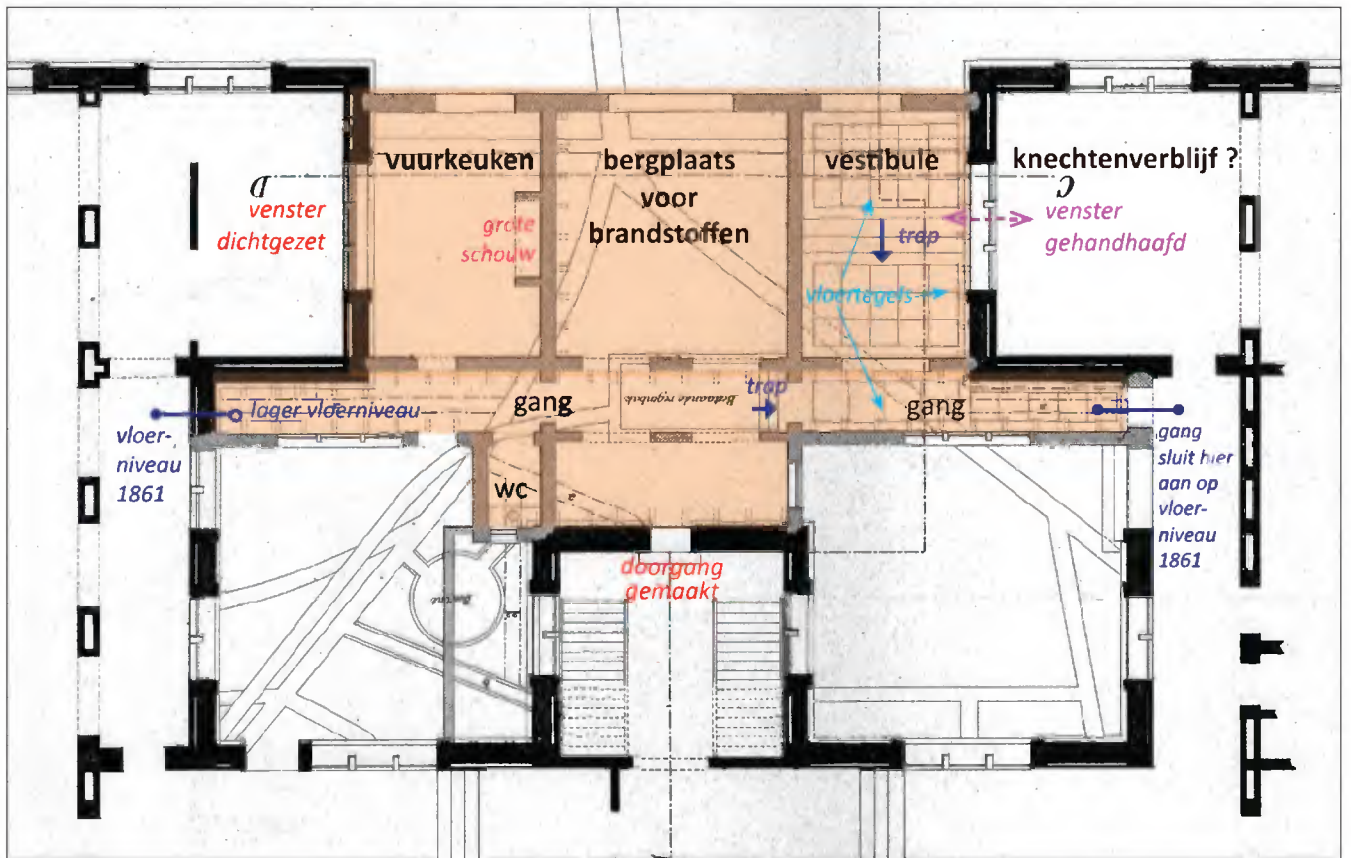
Afb. 2.106: De linker zijgevel en de voorgevel van het oorspronkelijke gebouw van Rose uit 1861.

Afb. 2.107 en 2.108: Het verschil tussen het oorspronkelijke gebouw uit 1861 en de aanbouw uit 1883 is moeilijk te zien, maar bij de aansluiting van het centrale trappenhuis op het nieuwe bouwdeel uit 1883 is het zichtbaar, want er is hier een hoogteverschil (sprong) aanwezig. (Bron afb xx: Collectie RVB, maar ook aanwezig in het bestek in NA, 2.16.01; 2424).

Afb. 2.109: De ontwerptekening van de uitbreiding uit 1883, eerste verdieping. (Bron: Collectie RVB)

Afb. 2.110: De ontwerptekening van de uitbreiding uit 1883, begane grond. (Bron: Collectie RVB, maar ook aanwezig in het bestek in NA, 2.16.01; 2424. Dat geldt ook voor de andere bestekstekeningen uit 1883.)

2.4.3.3. De indeling

Op de begane grond kwam aan de zijde der binnenplaatsen een nieuwe gang (achtergang), en aan de buitenzijde een vuurkeuken, een bergplaats voor brandstoffen en een vestibule voor de nieuwe achtergang.¹¹⁵ De vestibule en het noordelijk deel van de achtergang werden met iets luxere materialen afgewerkt, zoals marmeren vloertegels, en ze sloten qua vloerniveau aan op dat van het oorspronkelijke gebouw, waar een doorbraak naar werd gemaakt. De vuurkeuken, de bergplaats, het toilet en het zuidelijke deel van de achtergang werden daarentegen functioneel afgewerkt en waren lager gesitueerd, op maaiveldniveau. Aan de zuidzijde van de achtergang werd dan ook geen doorbraak gemaakt bij de ontmoeting met het oorspronkelijke gebouw (zie afb. 2.110).¹¹⁶

Op de 1^e, 2^e en 3^e verdieping werden kantoorvertrekken ('lokalen') gebouwd (afb. 2.109). De wanden van deze lokalen werden behangen met gekleurd papier 'sansfin', oftewel rollen behang.¹¹⁷ De plafonds moesten gestuct worden en voorzien worden van 'rondgaande lijstwerken', waarmee een zeer eenvoudige platte perklijst blijkt te zijn bedoeld (afb. 2.xxx).¹¹⁸

Ook werden op de verdiepingen bodekamers gemaakt, in de ruimtes tussen het centrale trappenhuis uit 1861 en de nieuwe achtergang. De wanden van deze bodekamers waren aan de zijde van de achtergang groten-deels gemaakt van Frans wit glas, i.v.m. de daglichtbehoefte.¹¹⁹

De toiletten werden op elke verdieping gemaakt in een uitbouw in de hoek van de zuidelijke binnenplaats (afb. 2.109 en 2.110).

115 Bestek 1883.

116 Zie voor meer informatie (zie ook § 3.2.xx Vloeren).

117 Letterlijk betekent het 'papier zonder eind' (dus aan de rol, in tegenstelling tot losse vellen papier). Volgens dhr. **10.2.e Wob** is het opmerkelijk dat deze term in het bestek uit 1883 gebruikt wordt, want toen was machinaal vervaardigd papier al lang ingeburgerd. Vr. med. per e-mail v. dhr. **10.2.e Wob**, apr. 2021. Zie ook § 3.2.2.3. Behang.

118 Bestek 1883, p. 14. Deze eenvoudige perklijsten zijn op nogal wat plekken in de uitbreiding nog aanwezig.

119 Bestek 1883, p. 12. Wederom was er dus (bijna) alleen maar secundaire lichtinval de bodekamers, net als in het oorspronkelijke ontwerp (zie in § 4.2.1. Bouwfase 1 --> § Categorie 2-C.)

2.4.3.4. De voormalige buitenvensters

Door de toevoeging van het bouwdeel uit 1883 werden op de plekken waar de het oude en nieuwe bouwdeelen elkaar ontmoetten de buitenvensters overbodig. Uitzonderingen hierop waren de vensters aan de achterzijde van het centrale trappenhuis. Alhier werd op de 1e, 2e en 3e verdieping het buitenvenster gehandhaafd als binnenvenster (afb. 2.111 t/m 2.115). Dit zal te maken hebben gehad met de lichtvoorziening in zowel het trappenhuis als de naastgebouwde bodekamers (zie afb. 2.109). Het venster op de begane grond van het trappenhuis werd wel verwijderd, omdat hier een doorgang naar de uitbreiding gemaakt werd (afb. 2.110). Verder werd op de begane grond het voormalige buitenvenster in de nieuwe vestibule wel gehandhaafd (zie afb. 2.110 en 2.xxx). Hierdoor bleef er zicht op de vestibule vanuit de naastgelegen ruimte, die waarschijnlijk als knecht- of bodekamer ging functioneren.¹²⁰

De overige voormalige buitenvensters (in de nieuwe vuurkeuken en kantoren) werden dichtgemetseld, maar niet verwijderd!: *'De 7 stuks lichtkozijnen van kamer n°. 1 op den beganen grond, en de kamers n°. 20 en 36 van de 1ste verdieping, alsmede n°. 37, 57, 58 en 76 van de 2de en 3de verdieping van het bestaande gebouw, met Waalrood in kalkmortel, dik 1/2 steen dicht te metselen.'*¹²¹ Tijdens het veldonderzoek van dit cultuurhistorisch onderzoek is vastgesteld dat alle voormalige buitenvensters op de kantoren van de 1^e, 2^e en 3^e verdieping van de uitbreiding uit 1883 terdege nog aanwezig zijn!¹²²

120 In plattegronden van de bestaande toestand in 1931 staat in deze (inmiddels verkleinde) ruimte 'knechtenverblijf'; in een ontwerptekening uit verm. 1936 staat hier 'boden' geschreven.

121 Bestek 1883, p. 4. N^o1 is K.00.0.23; N^o20 & N^o36, N^o37 & N^o57, N^o58 & N^o76 zijn telkens het zuidelijke resp. noordelijke toiletblok op de 1e resp. 2e resp. 3e verdieping.

122 Eén van deze dichtgemetselde vensters is al ten minste een keer tevoorschijn tijdens een onderzoek gekomen, namelijk bij het vensteronderzoek van Kamphuis en Vlaardingerbroek. Het ging om het noordelijke of zuidelijke venster op de 2e verdieping, dat werd blootgelegd bij de ontmanteling van een voorzetwand. (Kamphuis en Vlaardingerbroek (1996) p. 8 en 61 t/m 64). Zij doen naar aanleiding van deze onthulling geen uitspraak over de mogelijke aanwezigheid van nog meer voormalige buitenvensters. In 1997 heeft Haakma Wagenaar kleuronderzoek op o.a. dit tijdelijk tevoorschijn gebrachte venster verricht (Haakma Wagenaar (1997), p.4).

Aan de zuidzijde van de uitbreiding zijn de voormalige buitenvensters ze te zien door de moderne klepluiken in de zuidelijke wand te openen (afb. 2.117 t/m 2.119, afb. 2.120 en afb. 2.122).¹²³

Aan de noordelijke zijde zijn helaas geen klepluiken aanwezig, waardoor er niet achter de voorzetwand kan worden gekeken. Deze vensters zijn echter wel, zowel aan de noord-, als aan de zuidzijde, te zien vanaf hun eigen resp. achterzijdes, wanneer men op de verdiepingen door een smal luik de ruimtes bóvenop de toiletblokken uit 1979 beklimt (zie de gestippelde rode pijlen in afb. 2.120 en afb. 2.121).

2.4.3.5. Voorzetboekenkasten

Overigens zijn, in ieder geval in kantoorruimte 10.1.b Wob, de vensters in 1883 wel zwaar gehavend.¹²⁴ Zo zijn de gietijzeren sierkolommetjes aan weerszijden van het venster aan de onderzijde afgezaagd. Dit is gedaan i.v.m. het maken van een wandvullende boekenkast: 'Op elk der nieuwe kamers grenzende aan die welke bestaan, tegen het geheele muoppervlak eene betimmering te maken en die tot kasten in te richten'; 'de overblijvende ruimte van de dichtgemetselde kozijnen, tot kasten maken' en 'De rondgaande architraven van de kozijnen, in verband met de kastbetimmering wijzigen'.¹²⁵ De voormalige buitenvensters lagen ten opzichte van de nieuwe kantoorruimtes nét a-symmetrisch, maar de plaatsing van de boekenkasten (afb. 2.109, groen aangegeven) ervóór maakte het mogelijk de nieuwe kantoorruimtes netjes symmetrisch in te richten (afb. 2.109, lichtblauwe stippellijn). De marmere schouwen werden ook netjes op de nieuwe symmetrie-as geplaatst. Deze schouwen en andere nog altijd aanwezige interieurelementen worden verder besproken in § 3.2. Interieur.

123 Deze klepluiken zijn aangebracht bij de verbouwing uit 1997 (bouwfase xx). Dat betekent dat de voormalige buitenvensters destijds tijdens de werkzaamheden even in het zicht moeten zijn gekomen. Desondanks is kennelijk besloten er niets mee te doen, en ze opnieuw te verstoppen.

124 Pas bij een eventuele ontmanteling van de voorzetwanden (bijv. t.b.v. de aanstaande renovatie) kan de toestand van de voormalige buitenvensters goed worden opgenomen.

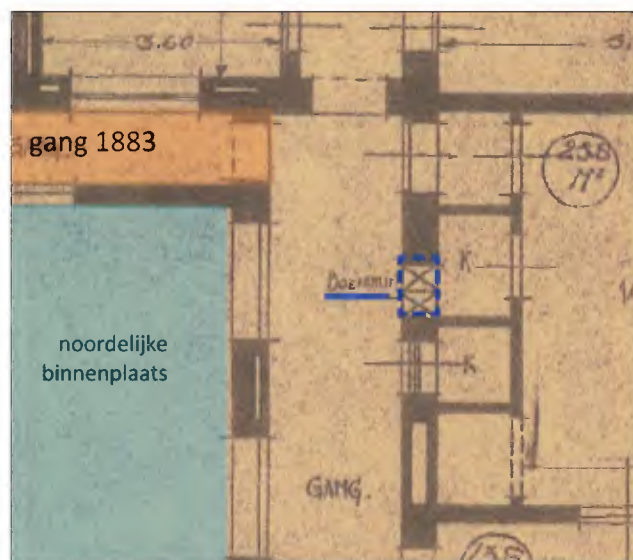
125 Bestek 1883, p.

2.4.3.6. Deels verwijderde cordonlijsten

Alleen de delen van de cordonlijsten die zich op plekken bevonden waar ze in de nieuwe situatie in de weg kwamen te zitten moesten worden verwijderd ('voor zoover de hierna te noemen ijzeren kordonbanden worden uitgebroken').¹²⁶ In de bestekstekeningen zijn de af te breken stukken aangegeven met een _-_- lijn en letters (zie de roze pijl in de achtergang in afb. 2.109).¹²⁷ Achter de voorzetboekenkasten zijn de cordonlijsten met een doorgaande lijn en zonder letters getekend. Hier hoefden ze volgens het bestek dus niet verwijderd te worden. Mogelijk zijn er dus, op de drie verdiepingen, nog delen van de oorspronkelijke cordonlijsten achter de voorzetwanden aanwezig (afb. 2.109, zie roze pijl).¹²⁸

2.4.3.7. Boekenliftje

Als technisch historisch detail is het interessant te vermelden dat er in 1883 een boekenliftje op de 1e verdieping werd aangebracht, in een kastruimte naast gang 10.1.b Wob en tot 2m boven de vloer van de 2^e verdieping. Het liftje was van eikenhout, had luikjes en liep m.b.v. een koord en ijzergewicht over palmhouten rolschijfjes (zie afb. 2.109 en 2.109a, donkerblauw aangegeven).¹²⁹

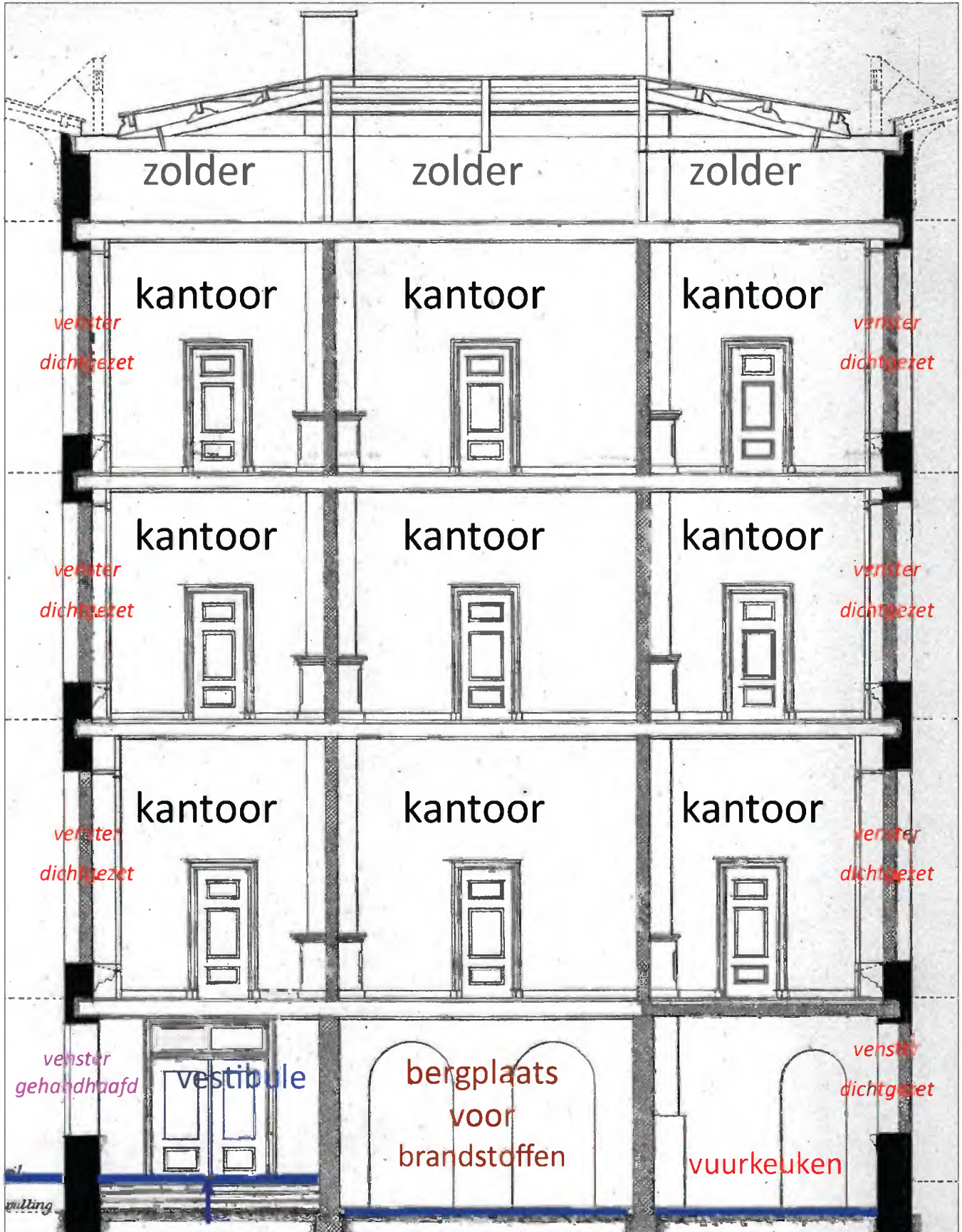
Afb. 2.109a: In de bestaande toestand van de 1e verdieping in 1931 is het boekenliftje nog te zien (Bron: Collectie RVB; aanduidingen door Bureau Bouwtijd).

126 Bestek 1883, p. 4.

127 NB Overigens zijn de doorsnedelijnen óók met een dergelijke lijn weergegeven. Gelieve hierop te letten.

128 Ook dit kan pas bij een ontmanteling worden vastgesteld.

129 Bestek 1883, p. 12-13.

Afb. 2.111: Doorsnede over de uitbreiding uit 1883. Men kijkt van de achterzijde naar voren.
 Bron: Collectie RVB; aanduidingen door Bureau Bouwtijd).

Afb. 2.112: Voormalige buitenmuur van het centrale trappenhuis, met het daarin gehandhaafde venster op de 3e verdieping 10.1.b Wob

Afb. 2.114: Eierlijst van het gehandhaafde venster op de 2e verdieping 10.1.b Wob

Afb. 2.115: Kapiteel van een zuiltje van het gehandhaafde voormalige buitenvenster 10.1.b Wob

Afb. 2.113: Voormalige buitenmuur van het centrale trappenhuis, met het daarin gehandhaafde buitenvenster op de 1e verdieping 10.1.b Wob

Afb. 2.116: Basement van een zuiltje van het gehandhaafde voormalige buitenvenster op de 1e verdieping 10.1.b Wob

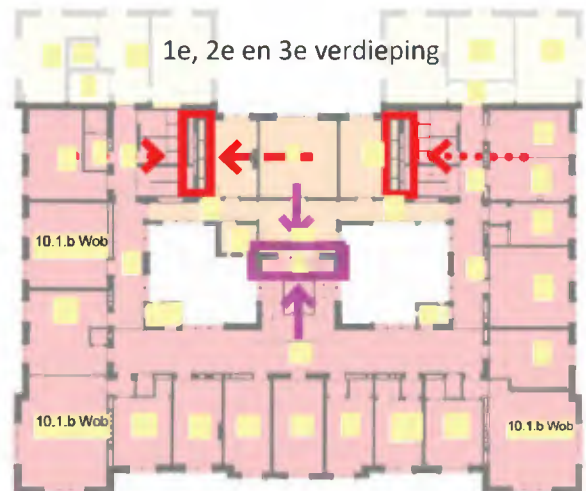
Afb. 2.117: Eierlijst van een verborgen, maar (in ieder geval deels) gehandhaafd, venster op de 2e verdieping 10.1.b Wob).

Afb. 2.118: Architraaf van een verborgen, maar (in ieder geval deels) gehandhaafd, venster op de 1e verdieping 10.1.b Wob).

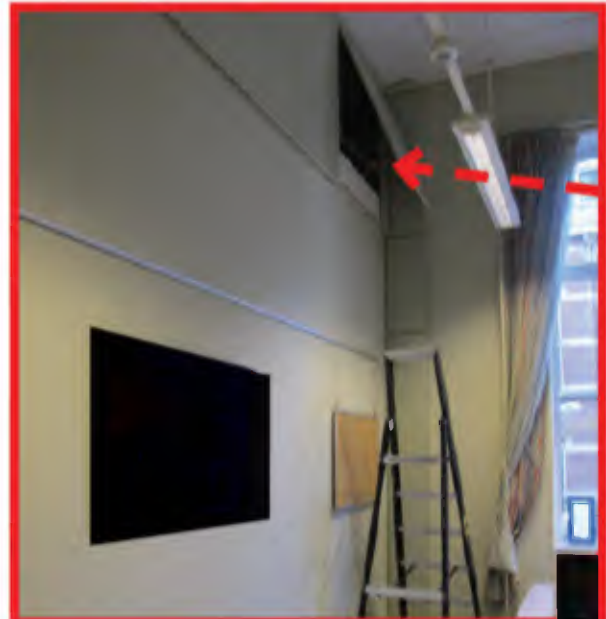
Afb. 2.119: Het basement van het zuiltje is er afgezaagd bij dit verborgen voormalig buitenvenster op de 1e verdieping 10.1.b Wob).

Afb. 2.120. Principe op de 1e, 2e en 3e verdieping van de gehandhaafde voormalige buitenvensters. Het paars aangegeven venster is telkens volledig in het zicht gebleven van beide kanten. De rood aangegeven vensters kan men vanaf de achterzijdes zien, vanuit de loze ruimtes boven de toiletblokken uit 1979 (rode stippelpijlen). Alleen het zuidelijke rode venster kan men telkens ook vanaf de voorkant zien, door achter de luiken van de kooflijsten te kijken (rode streepijl).

Afb. 2.121: De verborgen voormalige buitenvensters zijn vanaf de achterkant te zien 10.1.b Wob

Afb. 2.122: De verborgen voormalige buitenvensters zijn, alleen aan de zuidzijde, achter de koofluiken vanaf de voorkant te zien 10.1.b Wob.

2.4.4. Bouwfase 4: De uitbreiding van ca. 1895

2.4.4.1. De noodzaak van een nieuwe uitbreiding

Ondanks de net gerealiseerde uitbreiding van 1883 bood het gebouw enkele jaren later alwéér te weinig ruimte voor het groeiende ministerie. In een discussie over de uitbreiding in de Tweede Kamer in 1895 (zie hierna) benadrukt de minister van Koloniën, dhr. Bergsma, de noodzaak van de uitbreiding: *'Het departement van Koloniën verheugt zich, door de uitgebreidheid van zijnen werkkring, in een groot aantal ambtenaren. Dit (...) staat echter juist in omgekeerde reden tot het getal vertrekken. Het gebouw (...) [is] in het gebruik zeer doelmatig, wanneer het maar wat meer ruimte had. Om een flauw denkbeeld te geven van hetgeen in ruimte aan het gebouw ontbreekt, wensch ik mede te delen, dat er in het geheel zijn 33 kleine kamers, geschikt en bestemd voor 1 persoon, doch te klein voor 2 personen, 14 kamers van middelmatige grootte en 6 groote kamers. Te zamen derhalve 53 kamers, waarin verdeeld moeten worden 107 ambtenaren.¹³⁰ Nu vraag ik hoe het mogelijk is (...) behoorlijk werk [te eischen] van de ambtenaren, die daarbij allerlei Staatsbladen en boekwerken hebben te raadplegen, wanneer zij, zooals nu soms het geval is, met 5 tot 9 personen in een vertrek zitten.'*¹³¹

2.4.4.2. De 'stijlquaestie' in de Tweede Kamer

De kosten voor de uitbreiding werden geraamd op f.38.000,-. De felle discussies die over deze uitbreiding zijn gehouden, betroffen echter noch de noodzaak van de uitbreiding, noch de kosten, maar de toe te passen *stijl* van de uitbreiding.

De meningen over het oorspronkelijke gebouw waren, zoals besproken, in die tijd nog steeds overwegend negatief. Er was dan ook felle tegenstand tegen het 'voort blijven borduren' in dezelfde bouwstijl. Zo schreef het bestuur der Geschiedkundige Vereeniging 'die Haghe' in dec. 1894 in een brief aan de Tweede Kamer: *'dat het met leedwezen heeft gezien, dat het voornemen bestaat om aan het Ministerie van*

Koloniën een vleugel aan te bouwen, reikende tot aan de Grenadierspoort en zulks in overeenstemming met de vormen van het bestaande Ministerie-Gebouw'. Zij verzochten de uitbreiding aan de zijde van de Hoge Raad te bouwen, waar hij minder in het zicht zou komen, óf om de uitbreiding in een 'beteren stijl' te bouwen en door 'een gepast gebruik van baksteen en zandsteen in harmonie (...) met de op die plek terecht bewonderde gebouwen van het Mauritshuis en van de Grenadierspoort'.¹³²

Vervolgens dienden vijf leden van de Tweede Kamer, o.l.v. J.Th. Cremer (die in 1897 zelf minister van Koloniën zou worden!) een amendement in, waarin men zelfs een stap verder ging: *'Wij wenschen (...) [de] stichting van een nieuw gebouw: een gebouw dat verbonden zal zijn en van binnen aanraking zal hebben met het Ministerie van Koloniën, maar dat alleen van buiten niet aantoon dat het behoort tot dat Ministerie'.¹³³*

Sommige reacties op dit amendement waren spottend. Een afgevaardigde reageerde als volgt: *'Toen ik hedenmorgen dit amendement ontving, heb ik mij afgevraagd of dit eigenlijk wel een serieus amendement was. Ik vat het niet als zoodanig op (...) Het geldt (...) eene stijlquaestie; de Kamer zal in het vervolg moeten gaan oordeelen ook over den stijl van de aangevraagde gebouwen, dus over vragen van architectuur. Wij zullen in het vervolg op de programma's der politieke partijen dienen te vragen, hoe de candidaten denken over de bouwstijlen; of zij de voorkeur geven aan den Gothischen, den Oud-Hollandschen, of wel aan eenigen anderen stijl'.¹³⁴*

De minister van Waterstaat (wiens architecten de uitbreiding moesten ontwerpen, zie § 2.4.3.1. De ontwerper) zei erover: *'Wat (...) den gevel betreft, ik zal de laatste zijn om het uiterlijk, den stijl van het Departement van Koloniën, in bescherming te nemen, maar ik moet bekennen dat, toen er sprake was van den aanbouw bij dit Departement, het niet bij mij opgekomen is om aan dien aanbouw een ander uiterlijk te geven dan het bestaande gebouw reeds heeft'.¹³⁵* De minister toonde zich echter wel bereid om het vraagstuk voor te leg-

130 Ter vergelijking: in 1862 werkten er slechts 62 ambtenaren op het ministerie (BBA 2019, p. 52, verwijzend naar De Graaff 1997, p. 44). Het ministerie was in 1883 slechts uitgebreid met 9 kantoorvertrekken. Het moge duidelijk zijn dat dit aantal kantoorvertrekken rond 1895 niet toereikend meer was voor het ministerie, waar inmiddels 45 ambtenaren (107-62) extra werkten ten opzichte vlak na de oplevering van het oorspronkelijke gebouw. 131 Bergsma, *Die Haghe* 1896, Bijlage A2.

132 Servaas van Rooyen e.a., *Die Haghe* 1896, Bijlage A1: (een adres) 'Aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal', 15 dec. 1894

133 Cremer, *Die Haghe* 1896, Bijlage A2 en <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/cremer>.

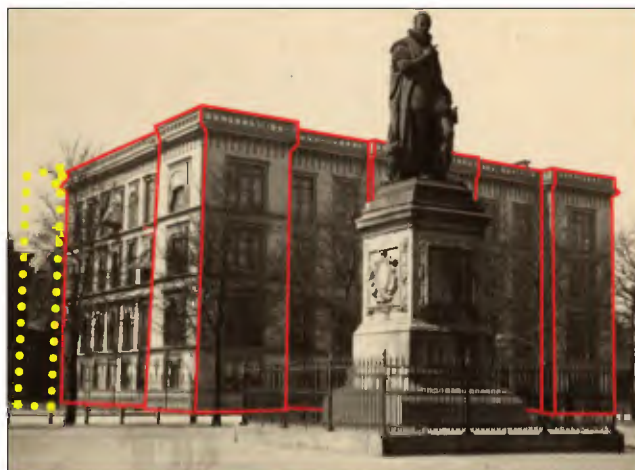
134 De Savornin Lohman, *Die Haghe* 1896, Bijlage A2, p.12-13.

135 Van der Sleyden, *Die Haghe* 1896, Bijlage A2, p. 17-18.

gen aan ter zake deskundigen.¹³⁶ Hij zou de door de deskundigen aanbevolen oplossing opvolgen, mits de oplossing maar 'binnen de perken van het bedrag voor deze bouw op de begroting gebracht' bleef.¹³⁷ Met dit antwoord waren Cremer c.s. tevreden, waarop zij het amendement introkken.¹³⁸

Aangezien de uitbreiding toch aan de achterzijde is gemaakt én is uitgevoerd in de zelfde stijl en vormgeving als die van Rose, hebben de indieners van het amendement uiteindelijk hun zin niet gekregen. Het is helaas niet bekend of dit is gekomen door een negatief oordeel van de deskundigen over een andere optie, óf doordat een andere optie gewoon niet binnen het budget bleek te passen.

Overigens is de nieuwe uitbreiding wel aanzienlijk kleiner gemaakt dan in het voorstel wat in de Tweede Kamer is besproken. Dhr. Cremer vermeldde in zijn betoog tweemaal dat. '[d]e uitbreiding (...) gevonden [zou, red.] worden door verlenging van den vleugel tegenover het Mauritshuis met ongeveer 13 meters'.¹³⁹ De daadwerkelijk gerealiseerde uitbreiding betrof slechts een verlenging van circa 7 meter. Het is niet bekend of deze wijziging het gevolg is geweest van de bovenstaande discussie, van een oordeel van deskundigen, of simpelweg van bezuinigingen.

Afb. 2.123: Foto uit 1864 met het oorspronkelijke bouwvolume (rood). Alleen aan de voorzijde zijn risalerende hoeken gemaakt. Links op de foto is aangegeven waar ruim 30 jaar later een aanbouw gemaakt zal worden (gele stippellijnen) (Bron: HGA, fotograaf onbekend, 0.56453, 1864).

Afb. 2.124: Foto uit 1904 van de linker zijgevel, met aangegeven het oorspronkelijke bouwvolume (rood) en de uitbreiding uit 1895 (geel). Door de uitbreiding heeft het gebouw zowel aan de voor- als aan de achterzijde risalerende hoeken (Bron: HGA, fotograaf onbekend, 5.18852, ca. 1904).

Afb. 2.125: Foto van de rechter zijgevel, met aangegeven het oorspronkelijke bouwvolume (rood) en de uitbreiding uit 1895 (geel).

136 Hiermee bedoelde hij vast zijn eigen ambtenaren bij de Dienst Landsgebouwen!

137 Van der Sleyden, *Die Haghe* 1896, Bijlage A2, p. 18.

138 Zij het met nog wat tandgeknars: 'het is (...) niet ingediend als een schijn-amendement'! Cremer, *Die Haghe* 1896, Bijlage A2, p. 18-19.

139 Cremer betoogde zelfs dat deze ruime afmeting 'voldoende was om een op zichzelf staand gebouw op te richten', in plaats van een uitbreiding in dezelfde stijl te maken. Cremer, *Die Haghe* 1896, Bijlage A2, p. 10-11.

2.4.4.3. Het bouwvolume

Van buiten is in ieder geval niet te zien dat het om wéér een toegevoegd bouwdeel gaat. Sterker nog, door de hoeken van de uitbreiding uit 1895 te laten risaleren (uitsteken), kregen de van oorsprong al risalerende hoeken aan het Plein eindelijk tegenhangers aan de achterzijde (vgl afb. 2.123 en 2.124). Het gebouw lijkt hierdoor architectonisch meer 'af' dan eerst.

Volgens eerdere onderzoekers zou het ontwerp van de zeuitbreiding gemaakt zijn door ir. D. E.C. Knuttel (sr.) (1857-1926), die sinds 1892 Rijksbouwmeester van de Dienst Landsgebouwen in het Tweede District was, waaronder ook Zuid-Holland en dus Den Haag viel.¹⁴⁰ Op de uitbreidingstekeningen is zijn naam of handtekening helaas niet teruggevonden. Daarentegen past het continueren van Rose's bouwstijl zeker wel bij de voorzichtige Knuttel, wiens 'eigen werk niet bijzonder tot de verbeelding [spreekt]; zijn projecten worden gekarakteriseerd door aanpassing en voorzichtigheid'.¹⁴¹

Door de toevoeging van de twee korte vleugels aan de achterzijde wordt opnieuw een teruggelegen binnenplaats aan de achterzijde gecreëerd (zij het kleiner, afb. 2.127), wat ook Rose's gebouw had gehad vóór de uitbreiding van 1883 ertussen was gezet (afb. 2.126). Er kan dus gesteld worden dat de uitbreiding uit 1895 niet zomaar voortborduurde op het oorspronkelijke ontwerp, maar voor een gedeeltelijke terugkeer naar en een schijnbare 'voltooiing' van het oorspronkelijke bouwvolume zorgde.

Afb. 2.126: Op dit detail van een vogelvluchttekening is duidelijk de E-vorm van het oorspronkelijke ontwerp te zien. (Bron: De Fabryck 2012a, tekening door Ising, 1879-1883).

Afb. 2.127: Op dit detail van een luchtfoto is te zien dat het gebouw door de uitbreiding van 1895 weer iets meer een E-vorm heeft gekregen. (Bron:

¹⁴⁰ De Fabryck 2012a, p. 42.

¹⁴¹ Het Nieuwe Instituut, <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/personen/detail/?q=knuttel&page=5>.

2.4.4.4. De indeling

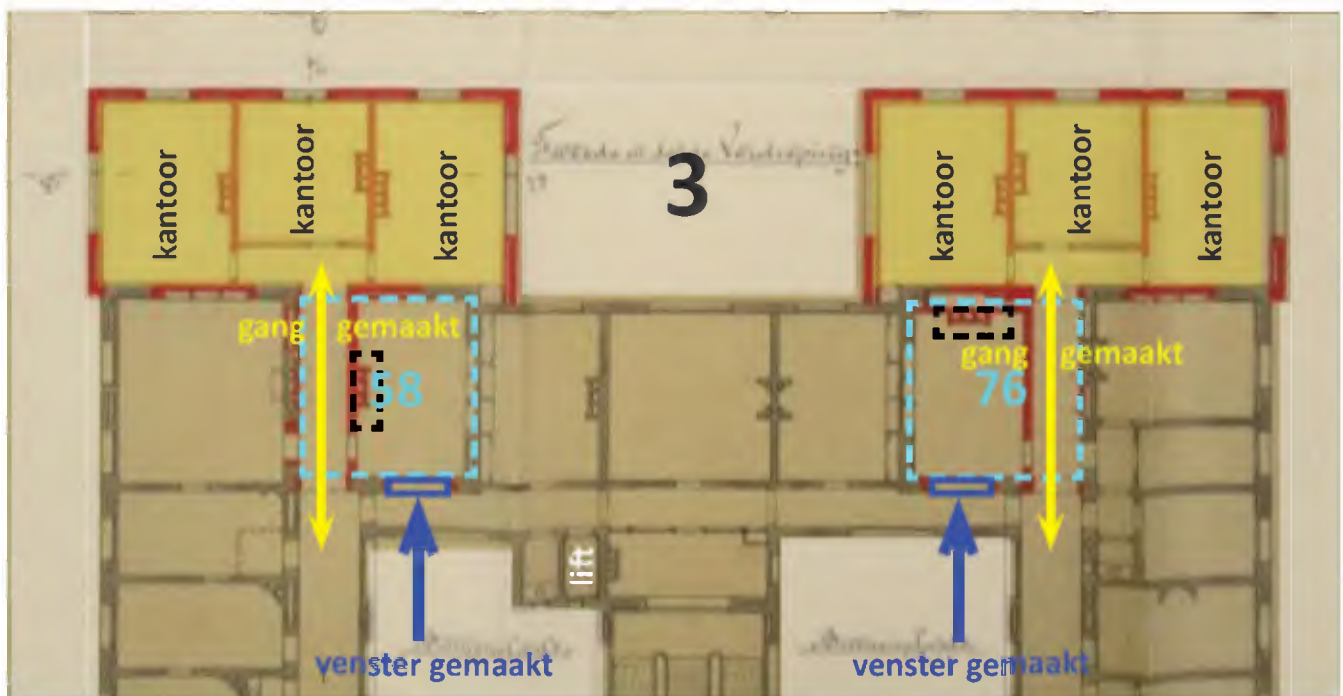
Wat de indeling betrof was het noodzakelijk om de bestaande noordelijke en zuidelijke gang op elke verdieping door te trekken naar achteren, om zo een ontsluiting te maken naar de nieuwe uitbreiding. Dit betekende dat er op elke verdieping, zowel aan de noordelijke als aan de zuidelijke poot van de oorspronkelijke E-vorm, een stuk van de grote hoekkamers aan de vroegere binnenplaats opgeofferd moest worden. Bovendien kwamen de resterende stukken van deze hoekkantoren nu ook nog eens inpandig te liggen (afb. 2.129)! Om toch te zorgen voor enige lichtinval werden in deze ruimtes nieuwe vensters gemaakt, die uitgaven op de (binnengelegen!) achtergang uit 1883 (zie donkerblauwe pijlen in afb. 2.129). Hier moesten de ambtenaren in deze ruimtes zich dan maar mee behelpen!¹⁴² Tussen 1953 en 1979 zijn deze extra vensters dichtgezet, maar sporen ervan zijn nog aanwezig in de muurkasten van de achtergang.

¹⁴² Op de 3e verdieping werd ná 1953 maar vóór 1979 in de buitengevel tussen de achtergang en de noordelijke binnenplaats een éxtra venster geplaatst, vermoedelijk ter verbetering van de lichtinval in de voormalige kantoorruimte die nu het noordelijke trappenhuis en moderne toiletblok huisvest. Zie bouwfase 10.

Vermeld dient nog te worden dat er in de plattegronden van 1895 t/m 1991 een goederenliftje te zien is in de aanbouw in de zuidelijke binnenplaats (afb. 2.129). Zie voor meer info ook bouwfase 8.

Afb. 2.128.: Plattegrond van de huidige situatie op de 3e verdieping met daarin aangegeven de drie verschillende bouwdelen: het oorspronkelijke gebouw uit 1861 (lichtrood), de uitbreiding van 1883 (lichtoranje) en de uitbreiding van 1895 (lichtgeel).

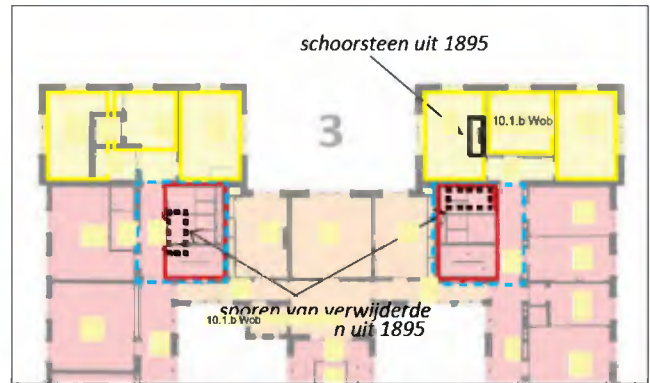

Afb. 2.129: Detail van tekeningen van de uiteindelijke gerealiseerde uitbreiding uit ca. 1895. De tekenaar heeft in grijs de bestaande en in rood de nieuw te maken toestand getekend. De ingrepen waren op alle verdiepingen vergelijkbaar. Als voorbeeld is hier de 3^e verdieping afgebeeld, met daarin aangegeven hoe de gangen uit 1861 werden doorgetrokken (gele pijlen) door bestaande kamers heen (hier N° 58 en N° 76, lichtblauwe streeplijnen). Deze kamers werden nu verkleind en kregen een nieuwe schoorsteen en een venster dat uitgaf op de achtergang (Bron: Polderman 2018, verwijzend naar collectie gemeentearchief Den Haag; aanduidingen door Bureau Bouwtijd).

2.4.4.5. Het interieur

Wat betreft het interieur werd de uitbreiding uit 1895 iets rijker uitgevoerd dan de standaard kantoorruimtes van het oorspronkelijke gebouw uit 1861 en zeker rijker dan de erg sobere kantoren van de uitbreiding uit 1883. Zo werden de plafonds van alle nieuwe kantoren voorzien van meervoudige stuclijsten. Ook werden onder elk venster lambriseringen aangebracht, waarvan de indeling overeenkwam met het bovengelegen venster. In de nieuwe kantoren werden verder schoorstenen en zwarte marmeren schouwen en kachels aangebracht (afb. 2.130 en 2.31).¹⁴³ Veel van deze historische interieurelementen zijn nog aanwezig en zullen worden besproken en geanalyseerd in § 3.2. Interieur).

143 Het moge duidelijk zijn dat men na het mislukte experiment van Rose geen zin meer had in het uitproberen van nieuwe klimaatsystemen. Men paste zowel bij de eerste als bij de tweede uitbreiding daarom gewoon veilig ouderwets schoorstenen met kachels toe.

Afb. 2.130: In 1895 werden in de nieuwe kantoren van de uitbreiding (geel omlijnd), alsook in de twee verkleinde kamers in het oorspronkelijke bouwdeel (rood omlijnd) nieuwe schoorstenen gebouwd. Sommige hiervan zijn nog aanwezig en worden in deze plattegrond aangeduid met een zwarte omlijning; andere zijn verwijderd. In vier van de loze ruimtes boven de ingebouwde toiletblokken uit 1979 (zie bouwfase 10) zijn tijdens het veldonderzoek bouwsporen van voormalige schoorstenen uit 1895 gevonden. Het betreft afgebroken, bakstenen schoorsteenkanalen en een dikke zwarte roetlaag. Op deze plattegrond van de 3e verdieping zijn dergelijke bouwsporen met een zwarte streepjesomlijning aangegeven (Bron: Polderman 2018, verwijzend naar collectie gemeentearchief Den Haag; aanduidingen door Bureau Bouwtijd).

Afb. 2.131: Een in ca. 1895 gemetselde schoorsteen in de uitbreiding van dat toen. De interieurafwerking van deze uitbreiding van was rijker dan die van die van de standaardkantoren uit 1861. Zie bijv. fraaie zwarte marmeren schouw en het plafond met diverse stuclijsten in 10.1.b Wob.

Afb. 2.132: In de loze ruimtes boven de toiletblokken uit 1979 (zie bouwfase 10) zijn afgebroken schoorsteenkanalen met een roetlaag aanwezig van schoorstenen uit 1895. Omdat deze bouwsporen zich boven de ingebouwde toiletblokken bevinden en alleen te zien zijn als men via een luik omhoog klimt, heeft men ze gewoon laten zitten.

2.4.5. Bouwfase 5: Renovatie Commissiekamer 1898

Bouwfase 5 betreft een nieuw ontdekte bouwfase, die in eerdere onderzoeken nog niet naar voren was gekomen. Tot nu toe is altijd aangenomen dat de vergaderzaal **10.1.b Wob** op de bel-etage, die nu bekend staat als de Regentenkamer, inclusief het meubilair, nog in oorspronkelijke staat zoals in de tijd van Rose verkeerde, op wat benodigde restauraties na.¹⁴⁴ Deze aanname blijkt echter onjuist te zijn.¹⁴⁵

Wat opvalt is dat de zaal, destijds nog 'Commissiekamer' geheten, er qua afwerking helemaal niet zo uitziet als in de tekeningen van Rose (afb. 2.140). In de tabel op de volgende pagina (tabel 2.3) worden de belangrijkste verschillen uiteengezet. Deze verschillen komen voort uit de grote renovatie die de zaal in 1898 blijkt te hebben gehad. Hierbij zijn o.a. de lambrisering, het plafond, de dubbele toegangsdeur en de middenrisalieten met schouw en spiegel toegevoegd.

De reden voor deze renovatie was dat men zich schaamde om een gezantschap van Indische vorsten, dat voor de inhuldiging van H.M. de Koningin Wilhelmina in aug. 1898 naar Nederland toe zou komen (afb. 2.141 en 2.142), in de nogal eenvoudige zaal van het sobere Departement te ontvangen!

Uit een eerder bezoek, van een ander Indisch gezantschap, was de Nederlandse ambtenaren waarschijnlijk duidelijk geworden dat de Indische vorsten gewend waren met (meer) *égards* onthaald te worden: *'Met eenige praal, waaraan Indische grooten gewoon zijn, werd gistermiddag omstreeks half drie uur het gezantschap van den Soesoehoenan van Soerakarta bij den aanstaande inhuldigingsfeesten door den Minister van Koloniën aan zijn Departement ontvangen.*

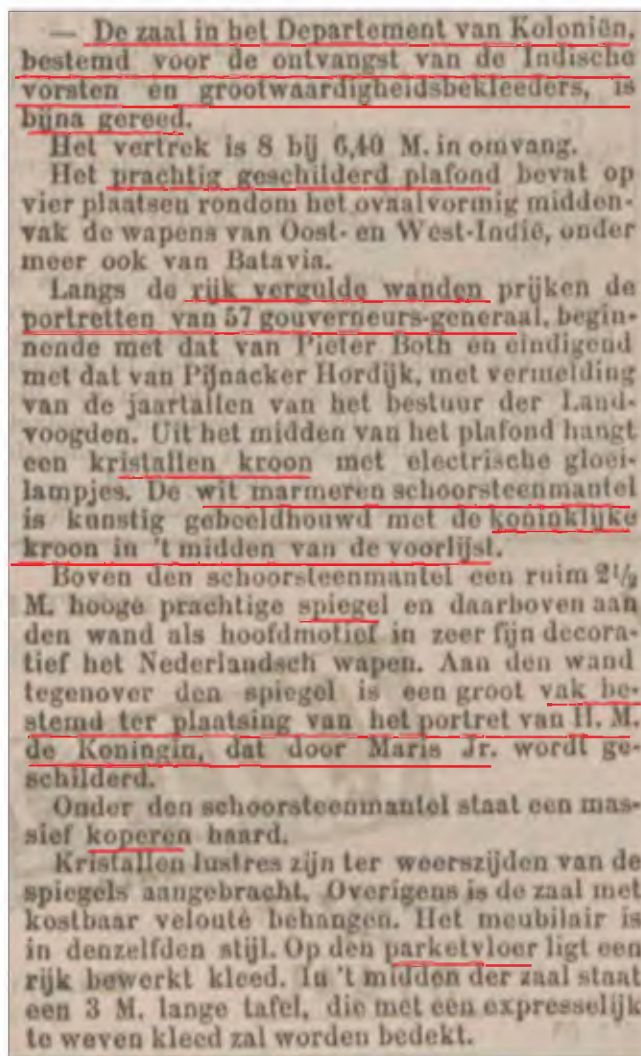
¹⁴⁴ 'De zaal diende naar mijn overtuiging te worden gerestaureerd in de 19de-eeuwse toestand, met het behoud van het oorspronkelijke Rose-meubilair' (Goudeau (1986), p. 164) Overigens begreep men uiteraard wel dat het portret van de jonge koningin Wilhelmina niet vanaf het begin in deze zaal heeft gehangen. Ten tijd van Rose's ontwerp voor het gebouw (1859) was zij nl. nog lang niet geboren; dat gebeurde pas 31 aug. 1880. Goudeau, de architect onder wiens leiding de Regentenkamer in de jaren '80 van de 20e eeuw, gerestaureerd is, vermoedde dat vóór het schilderij van Wilhelmina een portret van haar vader, koning Willem III op deze plek moet hebben gehangen. Goudeau (1986), p. 170.

¹⁴⁵ Dit betekent overigens niet dat het niet monumentaal waardevol zou zijn. Zie hiervoor Hfd. 5. Waardenstelling.

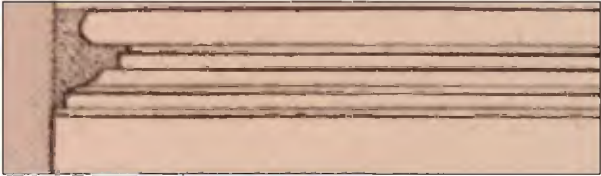
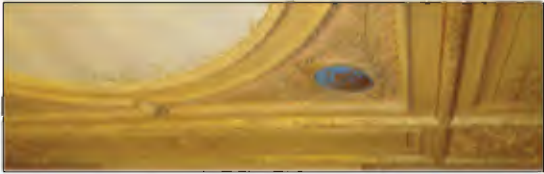

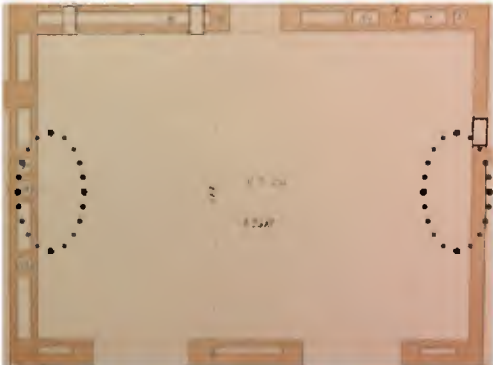

Voorafgegaan door boden van het Ministerie, werd de missie geleid naar de kleine commissiekamer in het gebouw (...). Door de zin verderop in het artikel 'De Indisch Prins deelde aan den Minister zijn zending naar Nederland mede' rijst de vraag of het Departement wellicht overvallen was door het bezoek van dit eerste gezantschap. Desalniettemin gaf de minister de prins te kennen dat de Sulten van Siak en twee Pangerans van Koetei t.z.t. bij de inhuldiging van H.M. de Koningin hier verwacht werden.¹⁴⁶ Vervolgens moet het Departement gemeend hebben de commissiekamer héél vlug op te moeten knappen, vóór de komst van de Indische vorsten in augustus!

Opvallend snel viel dan ook in de krant te lezen dat de zaal bijna gereed was (afb. 2.133). Tevens werd een omschrijving gegeven van alle fraaie onderdelen van

¹⁴⁶ Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage, 11 mei 1898, p. 2.

Afb. 2.133: Rotterdamse Nieuwsblad, 10 juni 1898, p. 2.

Rose's ontwerp uit 1859	Wat er in situ aanwezig is en verm. is aangebracht bij de renovatie in 1898
<p>Lage lambrisering met horizontale geleding getekend, net zoals nog altijd precies zo aanwezig is in kamers 10.1.b Wob (Kamer van de Secretaris-Generaal) en 10.1.b Wob (Ministerskamer)</p> 	<p>Hoge lambrisering met verticale geleding, bestaande uit telkens een klein liggend paneel boven een groter staand paneel.</p>
<p>Stucplafond, bestaand uit één vlak, met kooflijst. Vergelijkbaar met de stucplafonds van de andere chique kamers op de bel-etage.</p> 	<p>Plafond met verschillende vlakken. Het middenstuk bestaat uit een beschilderde ovaal van linnen. In de vier zwikken is telkens een ovalen wapenschild gemaakt. Op een foto uit 1924 van deze ruimte (afb. xx), is overigens een rechthoekig vloerkleed te zien met dezelfde vlakkenindeling (Zie 3.2.xx Plafonds).</p>
<p>Lage enkele deur met standaard paneel-indeling</p> 	<p>Hoge dubbele deur met andere paneel-indeling en een er boven geschilderde spreuk</p>
<p>Geen middenrisalieten en schouw op de korte kanten van de zaal</p> 	<p>Middenisalieten op de korte kanten van de zaal, met een schouw en bovenliggende spiegel resp. een portret van koningin Wilhelmina.</p>

Tabel 2.3: De verschillen in de Regentenkamer tussen Rose's ontwerp uit 1859 en de huidige situatie, die waarschijnlijk in 1898 zo gecreëerd is.

de zaal. Helaas wordt niet expliciet vermeld wat oud en wat nieuw was. De vele kleine portretten van de gouverneurs-generaal (g-g's) waren in ieder geval niet nieuw,¹⁴⁷ maar waren wel voor de gelegenheid geres-taureerd.¹⁴⁸

De kristallen kroonluchter met elektrische gloeilampjes was zeker nieuw, aangezien pas rond 1890 de eerste gebouwen in Nederland elektrisch licht kregen (afb. 2.138).¹⁴⁹ Dat deze kroonluchter, evenals vier wandlichten,¹⁵⁰ inderdaad bij de renovatie van 1898 is aangebracht valt te lezen in het verslag van een discussie in de Tweede Kamer omtrent de gemaakte uitgaven voor de renovatie. Niet alleen de kosten voor de nieuwe verlichting, maar ook die voor het maken van vier grote lijsten ('cadres'), voor het restaureren van portretten van de g-g's, en voor de levering van twee (niet één?!)¹⁵¹ haarden werden bekritiseerd.¹⁵²

De minister verdedigde de uitgaven: *'het aangeschafte meubilair moest dienen om een waardig aanzien te geven aan de gerestaureerde commissiekamer in het departement, waarin de zeldzame verzameling portretten van alle gouverneurs-generaal van Ned.-Indië werd bewaard, en welke kamer bestemd was voor de ontvangst der Indische vorsten tijdens hun bezoek ter gelegenheid van de inhuldiging van H.M. de Koningin, en voorts tot ontvangst van buitenlandsche gedelegeerden, wanneer te eeniger tijd eene internationale conferentie voor eene koloniale aangelegenheid te 's-Gravenhage mocht gehouden worden.'* Uit zijn antwoord blijkt dus dat ook het meubilair in Louis XVI-stijl uit 1898 stamt, en niet uit de tijd van Rose (afb. 2.136). Enigzins bits sloot de minister zijn verdediging af met

de uitspraak dat *'de gegeven ophelderingen, indien de leden der Kamer de bewuste zaal waren komen bezichtigen, het college zouden doen toegeven, dat de hier bedoelde uitgaven niet mochten gequalificeerd worden als uitgaven van weelde'.*

Afb. 2.134: Maasbode, 2 dec. 1899.

147 In bijv. twee krantenartikelen uit 1892 resp. 1893 worden ze ook al genoemd. Papageno, 'Herman Willem Daendels', Javabode, 23 apr. 1892, p. 1 en, 'Indisch kunstpraatje', Javabode, 11 jan. 1893, p.1. In een krantenartikel uit 1932 wordt de traditionele gang van zaken rondom de vervaardiging der portretten uiteengezet: 'sinds jaar en dag [is het] gebruik (...), dat een gouverneur-generaal voor zijn aftreden een levensgroot portret laat schilderen, dat in het paleis te Batavia een plaats krijgt, terwijl dan voorts verkleinde copieën worden gemaakt, respectievelijk voor Buitenzorg en voor het Departement van Koloniën bestemd.' Alg. Handelsblad, 8 mei 1932, p.2..

148 Dit wordt vermeld in een krantenartikel uit 1899, waarin de kosten van de renovatie ter sprake komen (afb. xx).

149 En bovendien was de gloeilamp pas uitgevonden in 1879, door Thomas Edison. Rijksgebouwendienst, Van Beek e.a. (2011), p.14-15.

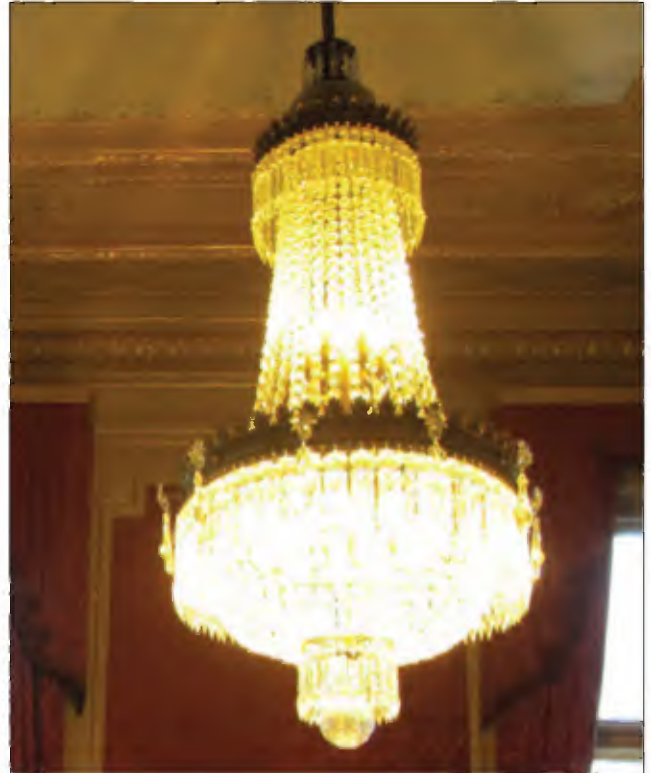
150 Van deze vier resteren er nog twee. Zie § 3.2.xx Verlichting.

151 Zie ook § 3.2.xxx Schouwen.

152 Zie voor de datering van de parketvloer 3.2.xx Vloeren.

Afb. 2.135: De spreuk van de inmiddels omstreden Jan Pietersz. Coen 'Daer can in Indiën wat groots verricht worden' boven de dubbele deuren zal ook zijn aangebracht in 1898. Vgl. ook afb. 2.264, waarop te zien is dat boven de oorspronkelijke portretlijsten uit 1898 ook een spreuk van Coen stond).

Afb. 2.138: De 'koperen kroon met kristallen behang voor electrisch licht' uit 1898.

Afb. 2.136: Het in 1898 aangeschafte Louis XVI-meubilair.

Afb. 2.137: De schoorsteenmantel met de koninklijke kroon i.v.m. de inhuldiging van kon. Wilhelmina in 1898. Aan de vormgeving van de eierlijst met ei-vormen (ipv bladervormen) is trouwens ook af te lezen dat deze schouw niet door Rose ontworpen kan zijn (zie kader Eierlijsten).

Afb. 2.139: Twee van de vier wandlichten restereren nog. Zij bevinden zich aan weerszijden van de spiegel boven de schouw. Daarboven is het wapen van Nederland aangebracht.

Afb. 2.140: Overzicht van de Regentenkamer, waarvan de inrichting grotendeels uit 1898 stamt.
(Bron: fotograaf D. Valentijn, 2018, <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/plein-1>)

Afb. 2.141: Foto van de Indische vorsten die t.g.v. de inhuldiging van H.M. Koningin Wilhelmina naar Nederland waren gekomen, 1898. Het was vanwege het aanstaande bezoek van deze Sultan en Pangerans dat de renovatie van de Commissiekamer in het ministerie van Koloniën nodig werd geacht. De fotolocatie is onbekend. Door het Haags Gemeentearchief wordt geopperd dat de foto mogelijk genomen is in het Ministerie van Koloniën, maar het interieur op de foto wijkt duidelijk af van het daadwerkelijk in de Commissiekamer (nu 'Regentenkamer') aanwezige, en in de krantenartikelen beschreven, interieur (Bron: HGA, fotograaf Henri de Louw, sept. 1898, id.nr.s 1.00521, 7.30057)

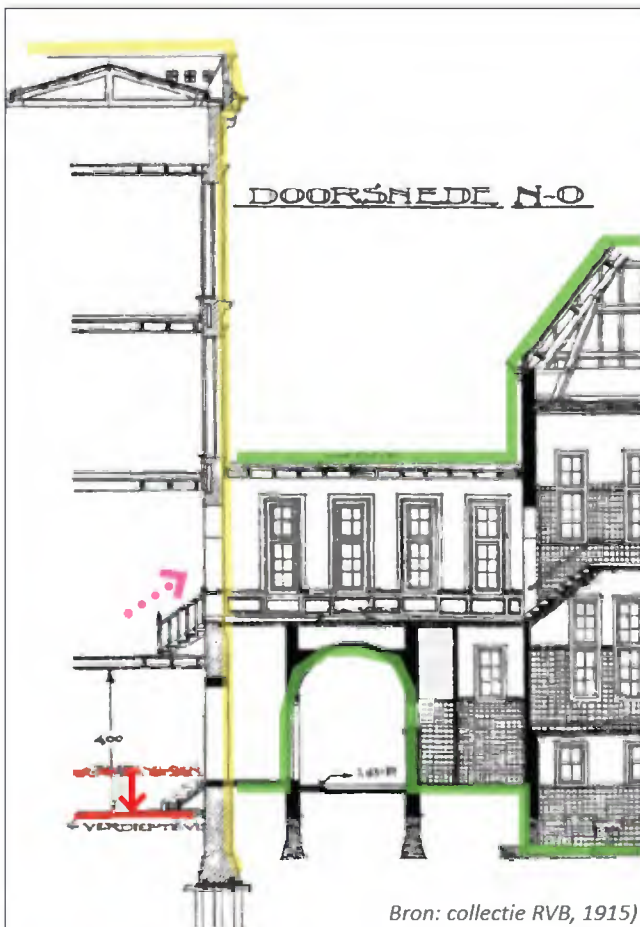
Afb. 2.142: Detail van een foto van de intocht van Koningin Wilhelmina in Den Haag, met enkele aan de stoet deelnemende Indische vorsten te paard (Bron: HGA, fotograaf onbekend, 9 sept. 1898, id.nr. 7.40166)

2.4.6. Bouwfase 6: Ingrepen i.v.m. de uitbreiding van ca. 1916 en kort daarna

2.4.6.1. Eindelijk toch een uitbreiding in een andere stijl en een 'ander' gebouw

In 1916 werd dan éindelijk een uitbreiding van het ministerie gemaakt, die aansloot bij de decennialange wens van 'Die Haghe' c.s.: een (vrijwel) losstaand gebouw in een traditionele bouwstijl met zand- en baksteen, waarvan aan de buitenkant niet te zien was dat het onderdeel vormde van het ministerie.¹⁵³ Tegenwoordig staat deze uitbreiding bekend als 'gebouw C'. Aangezien gebouw C geen onderdeel vormt van dit cultuurhistorisch onderzoek, en reeds separaat in een eigen cultuurhistorisch onderzoek is onderzocht, zal hier niet uitgebreid op dit gebouw worden ingegaan. Enkel de ingrepen die nodig waren in gebouw K om een goede aansluiting tussen de twee gebouwen te maken komen hier aan de orde.

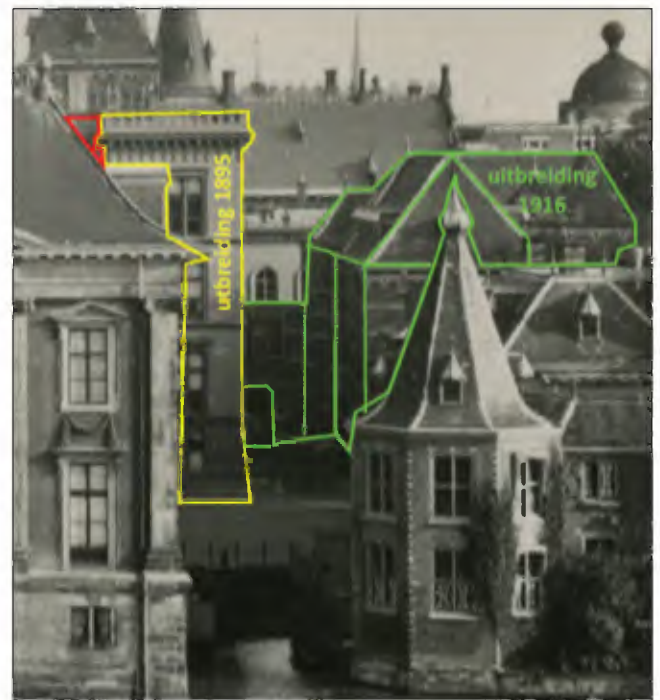
153 Zie 2.4.4 Bouwfase 4: De uitbreiding van ca. 1895.

Afb. 2.143: De aansluiting van gebouw K (geel) op de uitbreiding uit ca. 1916 (gebouw C (groen)) d.m.v. een simpel eiken trapje (roze stippelpijl). Achterin de zuidelijke vleugel van gebouw K werd op de begane grond een (lager gelegen, zie rode pijl) vloer van beton aangelegd die de zware nieuwe verwarmingsketels droeg.

Afb. 2.144: Het verschil in vorm, bouwstijl en materialisatie tussen het gebouw van Rose (en de uitbreidingen van 1883 en 1895) met de uitbreiding uit ca. 1916 (groen aangegeven) is overduidelijk.

Afb. 2.145: De uitbreiding uit 1916 werd een losstaand gebouw, dat enkel aan de achterzijde via een gang boven een poort met het oude gebouw verbonden is. (Bron: HGA, 0.75289, 1937).

2.4.6.2. Ingrepen in K tijdens en na de aansluiting

De architect van de uitbreiding was ir. H. Th. Teeuwisse, toen nog adjunct-Rijksbouwmeester in het Tweede District, onder Rijksbouwmeester ir. D.E.C. Knuttel. Knuttel liet na 1915 het ontwerpen over aan zijn assistenten.¹⁵⁴

Wel is Knuttels handtekening terug te vinden onder een berekening voor het aanbrengen van een nieuwe vloer van gewapend beton in de zuidelijke vleugel van het bestaande gebouw van Koloniën (oftewel in gebouw K) in 1918. Deze nieuwe, lager gelegen vloer (zie rode pijl in afb. 2.143) moest worden aangebracht om de nieuwe, zware ketels (5330 KG) te kunnen dragen: 'De plaats van de ketel (zie tekening) is nog niet met absolute zekerheid aan te geven. Daarom is verondersteld dat de ketels willekeurig verschoven kunnen worden (niet gedraaid)' (zie ook afb. 2.146).¹⁵⁵

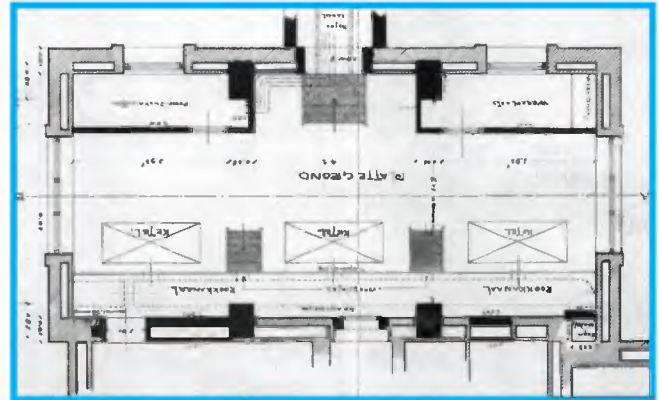
In 1919 werden de archiefkamers op de begane grond ingericht tot kantoorruimtes (waardoor men aan kan nemen dat de archieven verplaatst waren of werden naar de uitbreiding, gebouw C). Hierbij werden de vele getoogde openingen alhier dichtgezet, maar niet telkens even dik als de muur. Daardoor zijn ze ook vandaag de dag nog in het gebouw te herkennen (afb. 2.148). Verder werd een zij-ingang gemaakt in de rechter zijgevel (de gevel tegenover het Mauritshui), voor de conciërgewoning (oranje pijl in afb. 2.147).

Op de eerste en tweede verdieping werden in de zuidelijke vleugel kleine wijzigingen gemaakt, zoals het dichtzetten van openingen en het toevoegen van een toilet (eerste verdieping), en het bouwen van een nieuw muurtje (tweede verdieping) (hier niet afgebeeld).

Ten slotte is het mogelijk dat in deze bouwfase de twee oostelijke toiletuitbouwjes in de binnenhoven zijn gebouwd, die als sinds 1883 afgesloten waren. De uitbouwjes zijn in ieder geval niet later dan deze bouwfase toegevoegd, want ze zijn aanwezig op de verbouwingsplattegrond uit 1919 (roze aangeduid in afb. 2.147). Helaas valt uit die tekening niet op te maken of ze op dat moment bestaand of nieuw zijn.

¹⁵⁴ BBA, Stenvert e.a. 2019, p. 52, verwijzend naar Van der Peet & Steenmeijer 1995, p. 346.

¹⁵⁵ 'Aanvraag om bouwvergunning voor het maken van een gewapend betonvloer in een vleugel van het bestaande gebouw...', 8 dec. 1916, archief RVB. Of hij de berekening dan ook zal gemaakt heeft, of deze enkel heeft goedgekeurd is niet bekend.

Afb. 2.146: 'Verbouwing verwarmingskelder', begane grond, 1918 (Bron: Collectie RVB).

Afb. 2.147: 'Het inrichten van Archieflokalen tot Bureelkamers', begane grond, 1919 (Bron: Collectie RVB)

Afb. 2.148: Een aantal van de in 1919 dichtgezette bogen van de archieflokalen op de begane grond is nog altijd zichtbaar

2.4.7. Bouwfase 7: Wijziging entree en trappenhuis en reproductie portretten g-g's in 1931-1932

2.4.7.1. Voordeuren vervangen

In 1931 zijn de oorspronkelijke voordeuren, met frijvol versierde panelen, vervangen door nieuwe deuren, met veel strakker vormgegeven panelen, welke nog altijd aanwezig zijn (afb. 2.150 t/m 2.153).

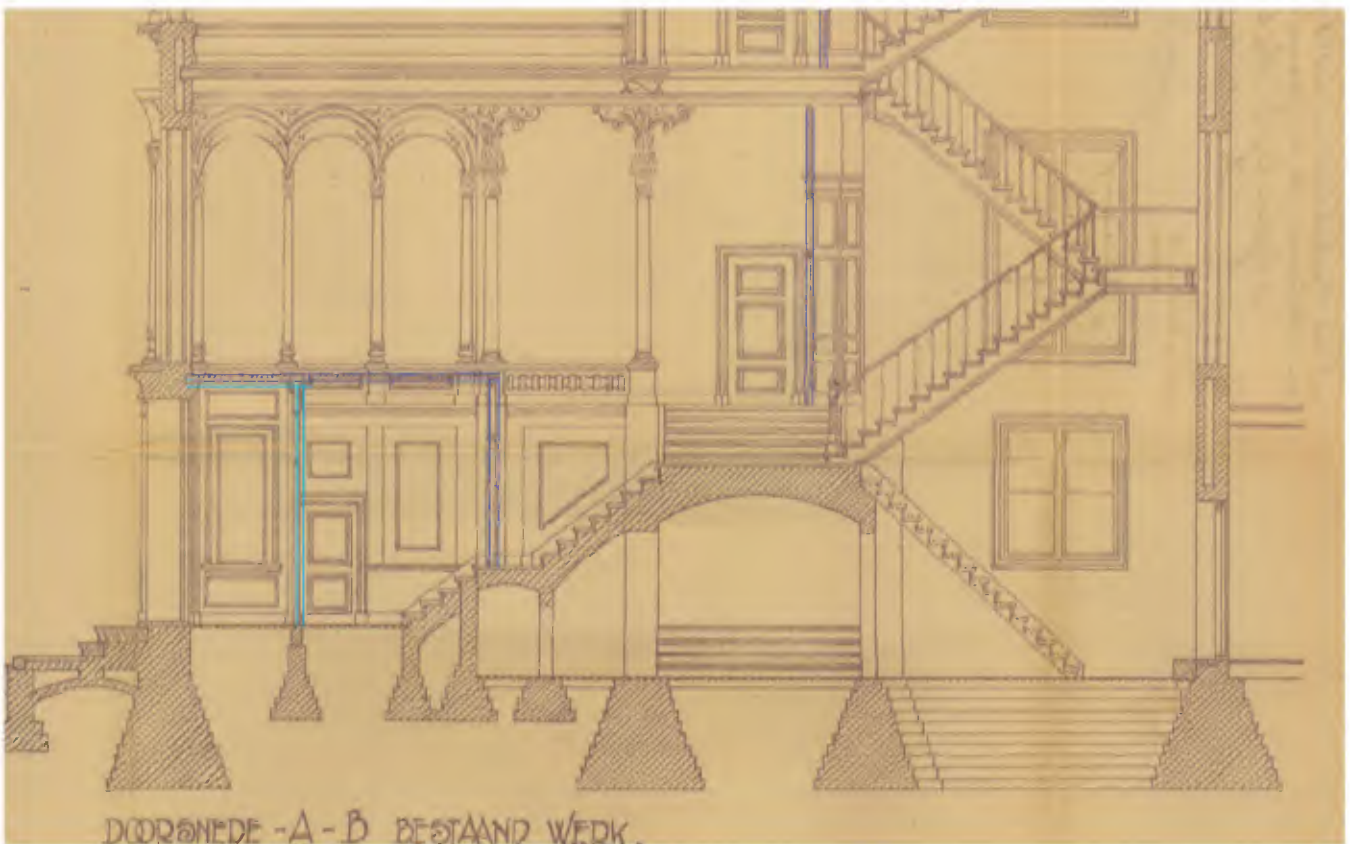
2.4.7.2. Tochtportalen vervangen

Volgens de bestekstekeningen uit 1859 was er vlak achter de voordeuren een tochtportaal van hout en glas gebouwd. Dit is niet te zien op een foto uit 1919 waarop men *nét* achter de open voordeuren kan spieken (afb. 2.151), maar het is niet bekend of het daadwerkelijk verwijderd was. Op de doorsnedetekening van de bestaande situatie van de vestibule in 1931 is het namelijk wel aanwezig (lichtblauw aangegeven).¹⁵⁶

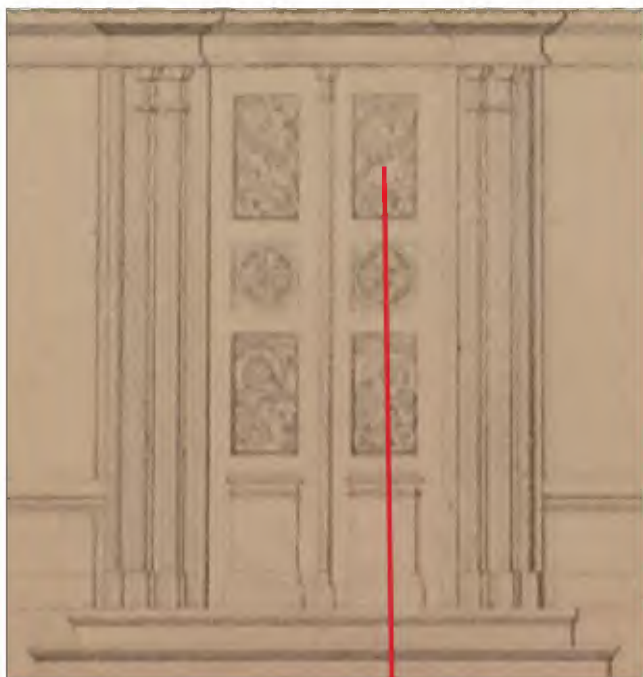
¹⁵⁶ Deze tekening van de bestaande toestand van de vestibule in 1931 klopt net niet helemaal en vreemd genoeg bestaat er ook nog een andere versie van, die ook niet helemaal klopt. Zie §2.4.1.4. De indeling van de begane grond --> Vestibule.

Ook is hierop te zien dat er zelfs een tweede portaal is gemaakt, op het eerste bordes (donkerblauw aangegeven). Het dakje van het eerste portaal is daarbij doorgetrokken tot en met het tweede portaal. Tevens is te zien dat op de verdiepingen in het centrale trappenhuis ook tochtportalen zijn bijgemaakt (ook donkerblauw aangegeven). Kennelijk had de oorspronkelijke tochtbeheersing, evenals het oorspronkelijke klimaatsysteem (zie Hfd. 4), niet goed gefunctioneerd en was deze na de bouw stevig uitgebreid!

In 1931 werden alle aanwezige tochtportalen verwijderd. In plaats daarvan kwam er een fraai houten tourniquet (afb. 2.258). Heden ten dage zijn de draaideuren hieruit verwijderd en liggen ze opgeslagen op de zuidelijke zolder van het gebouw (afb. 2.259).

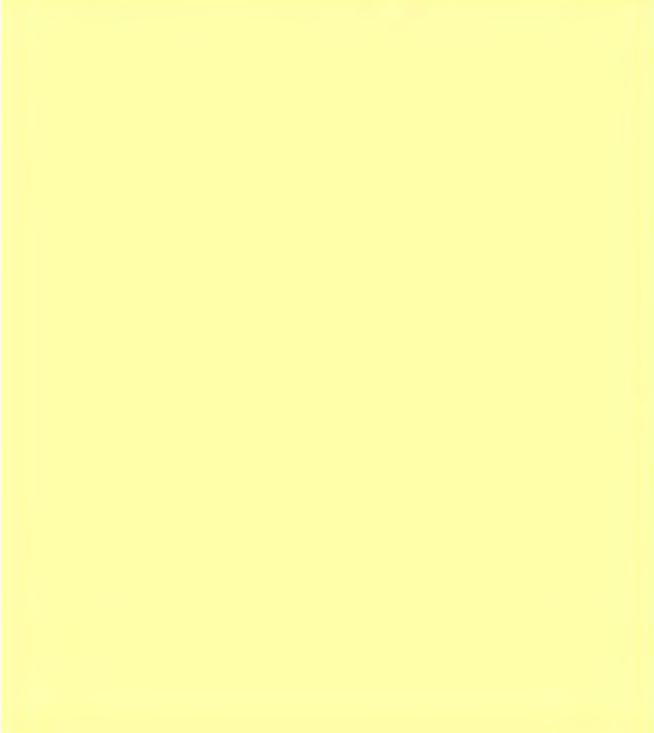

Afb. 2.149: Doorsnede van de bestaande* toestand v.d. vestibule in 1931. (Bron: Collectie RVB, 1931 'RVB div Trappenhuis lift 1717-007').
* Deze is niet helemaal kloppend getekend. Zie §2.4.1.4. De indeling van de begane grond --> Vestibule.

Afb. 2.150: De voordeur werd getekend met frivole panelen, waarvan de middelste cirkelvormig zijn (Bron NA, 1859) Op de foto hieronder is echter te zien dat er echter drie (iets minder lange) rechthoeken zijn gemaakt.

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Afb. 2.151: Foto van de aftredend en aantredend ministers van Koloniën Idenburg (l) resp. De Graaf (r) bij de voordeur van het ministerie. Het oorspronkelijke glasportaal direct achter de deur lijkt verwijderd te zijn. Achter minister Idenburg is het onderste deel van de marmeren trap zichtbaar (Bron: SFA, 006011006, fotograaf onbekend, 1919. Gepubliceerd in De Katholieke Illustratie).

Afb. 2.152 . Bij de renovatie van 1931 is de dubbele voordeur vernieuwd. De nieuwe deuren hebben een strakke panelen zonder frivole decoratie. (Bron: xx, 1935)

Afb. 2.153: De dubbele voordeuren stammen uit de renovatie van de hofdingang in 1931.

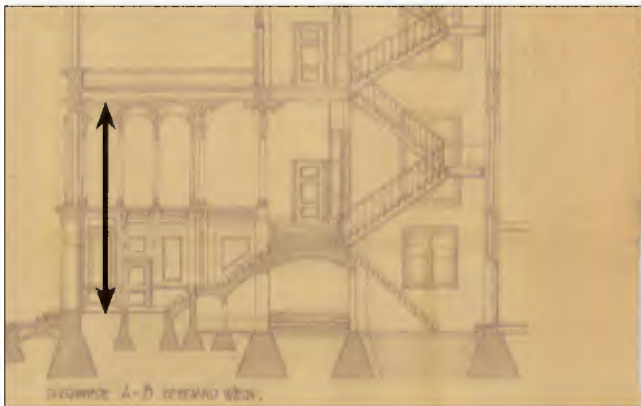
2.4.7.3. Vestibule en trappenhuis gewijzigd

De vestibule werd in 1931 grondig gewijzigd. De vide erboven werd dichtgezet, waardoor de nieuwe vestibule een veel gedruktere indruk maakt dan de oorspronkelijke moet hebben gedaan (vgl. de zwarte pijlen in afb. 2.254 en 2.256).

In de vestibule werden een nieuwe marmeren vloer en marmeren lambrisering aangelegd (afb. 2.258).¹⁵⁷ De oorspronkelijke centrale trap werd vervangen door een lift. Om de lift heen werd een nieuw trappenhuis gebouwd (afb. 2.260 en 2.261). Om aan te sluiten op

het afwijkende vloerniveau van de uitbreiding uit 1883 werd achter het centrale trappenhuis een kleine trap gemaakt (zie de rode cirkel in afb. 2.256).

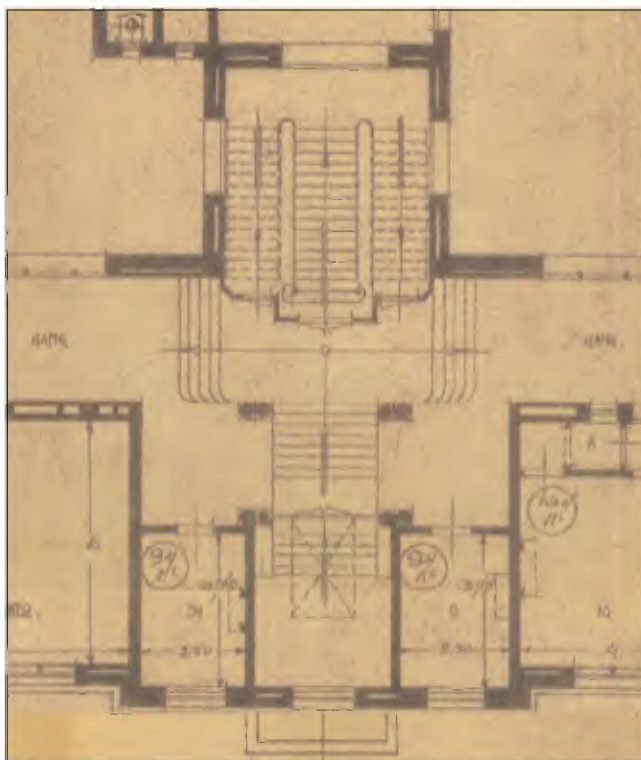
¹⁵⁷ Zie § 3.2 Interieur voor meer foto's en informatie.

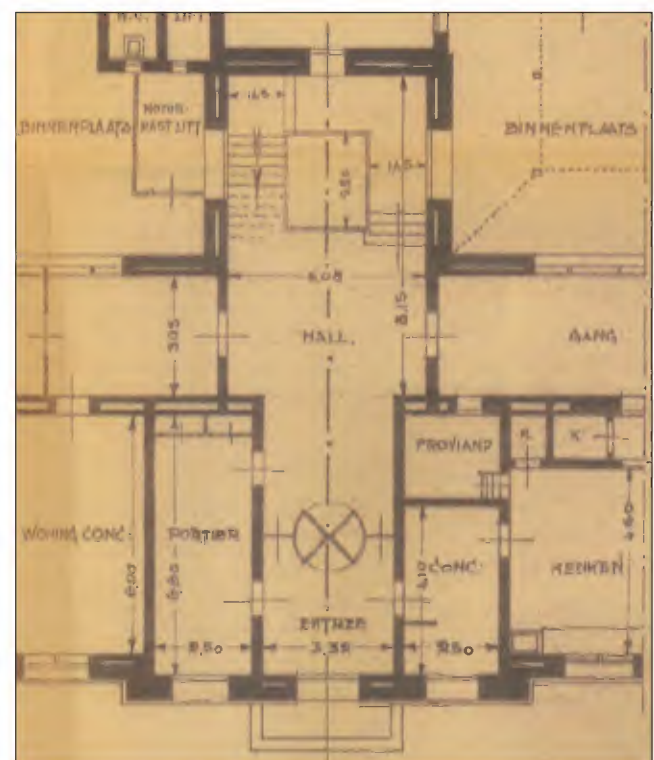
Afb. 2.254, herhaling van afb. 2.149: Doorsnede van de 'bestaande' toestand v.d. vestibule in 1931. Bron collectie RVB.

Afb. 2.256: Doorsnede van de nieuw te maken vestibule in 1931 (Bron: RVB collectie).

Afb. 2.255: Plattegrond van de bestaande toestand van de vestibule in 1931, gecorrigeerd door Bureau Bouwtijd (de twee treden voor de voordeur waren niet getekend, terwijl ze wel aanwezig waren (zie de foto uit 1919, afb. 2.151) (Bron: NA).

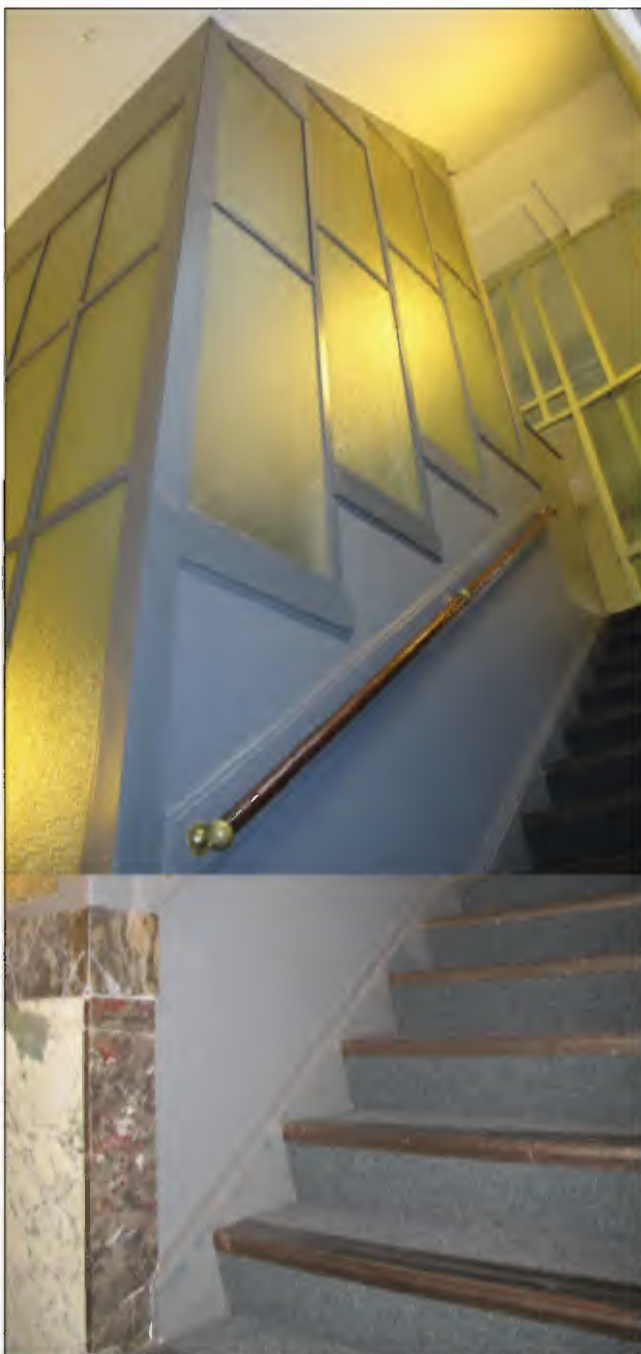

Afb. 2.257: Plattegrond van de nieuw te maken vestibule in 1931 (Bron: RVB collectie).

2.4.7.4. Vermoedelijke wijzigingen perklijsten op met name de 3e verdieping

Met name op de 3e verdieping lijkt, op basis van het vergelijken van de kantoorwanden vóór en ná 1931 in relatie tot de posities van de huidige perklijsten, lijkt het erop dat een aantal plafonds en perklijsten toen is gewijzigd naar de nog altijd aanwezige versies. Deze bestaan uit simpelere perklijsten dan oorspronkelijk.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Zie voor meer informatie 3.2.2. Plafonds.

Afb. 2.261: Het trappenhuis en de liftschaft uit 1931.

Afb. 2.258: Voorste deel van de vestibule, foto richting de voordeur.

Afb. 2.259: De deuren van de tourniquet liggen op zolder opgeslagen.

Afb. 2.260: Achterste deel van de vestibule, foto richting de lift en het trappenhuis.

2.4.7.5. Reproductie van de portretten van de g-g's inclusief de vier grote lijsten in 1932

In 1931 werden de portretten van de gouverneurs-generaal, die normaalgesproken in de commissiekamer hingen **10.1.b Wob**, tentoongesteld in het Indisch Paviljoen op de wereldtentoonstelling te Parijs (Vincennes). Toen dit paviljoen door brand werd getroffen zijn alle portretten inclusief de vier grote lijsten verloren gegaan. Alhoewel men hier niet ál te rouwig om was ('Kunstwaarde is (...) echter niet verloren gegaan en zij zijn vervangbaar. Koloniën bezat toch slechts copieën [van de levensgrote portretten in het Paleis te Buitenzorg in Indonesië, red.]'¹⁵⁹), besloot men toch om met het geld van de brandverzekering reproducties van de portretten te maken.

Men hoefde voor de meeste van de portretten niet eens naar het origineel in Indonesië toe, omdat er ook in Nederland diverse kleine kopieën voorhanden waren, waaronder in het Rijksmuseum te Amsterdam. Meer dan dertig Nederlandse schilders en schilders hebben aan het schilderen van de reproducties meegewerkt, waaronder: F.M. Melchers, Louis Bron, Jaap Weynand, Pau Arntzenius, G. Rueter, J.H. Sikemeyer, Jan Franken, G.C. Vrint, Willy Sluiter, A.C. Sommer, Ype Wenning, S. Maris, Bart Peizel, G.A.H. v.d. Stok, Ed. Gerdes en E. Moulin. In Indië zelf werden 12 kopiën geschilderd, door Jan Frank, Ch. Sayhers en Henri van Velthuyzen. Ten slotte werden van enkele g-g's nog beschikbare 'oorspronkelijke' kleine portret gevonden, o.a. in een kunsthandel, maar er bleken ook nog wat extra 'oorspronkelijke' kleine kopieën aanwezig te zijn in het Departement zelf!¹⁶⁰

Wat betreft de reproductie van de vier grote lijsten ('cadres' of 'encadrements') die ook bij de brand verloren waren gegaan was het iets lastiger om getrouwe kopieën te maken: *'Liefst zou men zich daarbij geheel en al willen houden aan wat te Vincennes verloren ging, doch tot dusverre kon men de teekeningen daarvan, die in een of ander archief zouden opgeborgen zijn, niet terugvinden. En foto's heeft men ook niet, want tenslotte is er aan het voornemen, dat een paar dagen voor den brang bestaan heeft, om ter tentoonstelling de geheele collectie te fotografeeren, geen*

¹⁵⁹ Zie § 2.4.5. Bouwfase 5: Renovatie Commissiekamer 1898. Men treurde na de brand meer om het verlies van de degen van Jan Pietersz. Coen (Het vaderland, 1 juli 1931, p. 3.).
¹⁶⁰ Alg. Handelsblad, 8 mei 1932, p.2 en De Indische Courant, 18 dec. 1937, p. 2.

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Afb. 2.262: Op deze foto uit okt. 1924 in de Regentenkamer (toen nog 'Commissiekamer' geheten) is een van de originele lijsten uit 1898 te zien (Bron: NA, fotograaf Oppenheim, Julius [onbekend (?)], 1924, nr. toeg. 2.24.05.02, bestandsdeelnr. 2.24.05.02).

Afb. 2.263: Foto uit 2021 van een van de gereproduceerde lijsten uit 1932 (in de jaren '80 ook nog gerestaureerd) in de Regentenkamer **10.1.b Wob**

uitvoering gegeven.' Bij het nieuwe ontwerp voor de lijsten deed zich nog 'de vraag voor (...) of indertijd wellicht boven elk der vier lijsten een bekende spreuk was aangebracht, gelijk namelijk ook in het midden van de kamer het geval is'.¹⁶¹

In dit cultuurhistorisch onderzoek is wél een foto van de oorspronkelijke lijsten uit 1898 gevonden (afb. 2.262). Deze foto dateert uit 1924 en bevond zich in het Nationaal Archief. Te zien is, dat de huidige lijsten aardig overeenkomen met de oorspronkelijke, maar dat op detailniveau toch verschillen zijn aan te wijzen (vgl. afb. 2.264 t/m 2.267). Ook is te zien dat bovenin de lijsten inderdaad een spreuk was aangebracht, aan weerszijden van een schild met daarop de jaartallen van de bestuursperioden van de betreffende g-g's. De spreuk is moeilijk te ontcijferen, maar waarschijnlijk staat er 'EN SAEYT <schild met '1610 -1709'> SAL OOCK NIET MAEYEN. Dit is een deel van nog een uitspraak van de tegenwoordig omstreden historische figuur Jan Pietersz. Coen (vgl. afb. 2.135): 'De natuyre leert, dat de oorloch vrede baert en die niet en saeyt sal oock niet maeyen'.¹⁶² Op de in 1932 gereconstrueerde versies is geen spreuk aangebracht en de jaartallen zijn niet op een schild, maar een eenvoudige band weergegeven. Ten slotte zijn ook enkele ornamentdetails net iets anders (eenvoudiger) uitgevoerd (vgl. afb. 2.262 en 2.267).

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

een spreuk op de oorspronkelijke lijst, maar deze is niet goed te ontcijferen (... EN SAEYT <schild met '1610 -1709'> SAL OOCK NIET MAEYE .. (??)

Afb. 2.265: Detail van foto uit afb. 2.266 in 10.1.b Wob

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document

Afb. 2.266: Detail van afb. 2.262 met de oorspronkelijke lijst uit 1898.

Afb. 2.267: Detail van afb. 2.263 met de gereconstrueerde lijst uit 1932. Zie de subtiele verschillen met de oorspronkelijke lijst!

¹⁶¹ Alg. Handelsblad, 8 mei 1932, p.2.

¹⁶² https://www.dbnl.org/tekst/_onz001191901_01/_onz001191901_01_0035.php, met dank aan 10.2.e Wob van WDJA voor deze ontdekking, juli 2021.

2.4.8. Bouwfase 8: Wijzigingen rond WOII

Vóór, tijdens en na de oorlog enkele kleine ingrepen gedaan, waarvan de meeste tijdelijk waren. Zo is er rond 19 december 1936 bovenop het ministerie even feestverlichting aangebracht, in de vorm van de letters 'JB' met daarboven een kroon (afb.2.268). Dit werd gedaan als een van de vele feestelijke verlichtingen in de residentie ter ere van het aanstaande huwelijk van Prinses Juliana met Prins Bernhard zur Lippe-Biesterfeld op 7 januari 1937.

In de collectie van het Rijksvastgoedbedrijf bevindt zich een detailtekening uit 1940 van een elektrische goederenlift in het ministerie van Koloniën. De tekening vermeldt niet of dit een bestaande of nieuwe lift is, maar vermoedelijk ging het om het vervangen van een bestaande lift voor een beter exemplaar. In de tekeningen is ook de locatie van de lift niet helder aangegeven, maar bij het vergelijken van een detail (afb. 2.2.271) met bijvoorbeeld plattegronden van de bestaande toestand in 1931 (afb. 2.2.270) lijkt het erop dat het gaat om het liftje dat in een van de aanbouwtjes op het zuidelijke binnenhof aanwezig is geweest tussen 1895 en 1991.

Op een foto uit 1943, toen het pand door de Duitse bezetters gebruikt werd als hoofdkantoor van de SS in Nederland, is te zien dat er bij de hoofdingang een kleine luifel is toegevoegd (afb. 2.275). Deze luifel is,

getuige diverse foto's, pas na 1949 verwijderd, mogelijk bij gevelwerkzaamheden in 1959.

Tijdens WOII zijn de draaiende delen van de buitenste vensters in ieder geval in de linker zijgevel verwijderd, maar later zijn ze weer teruggebracht.¹⁶³

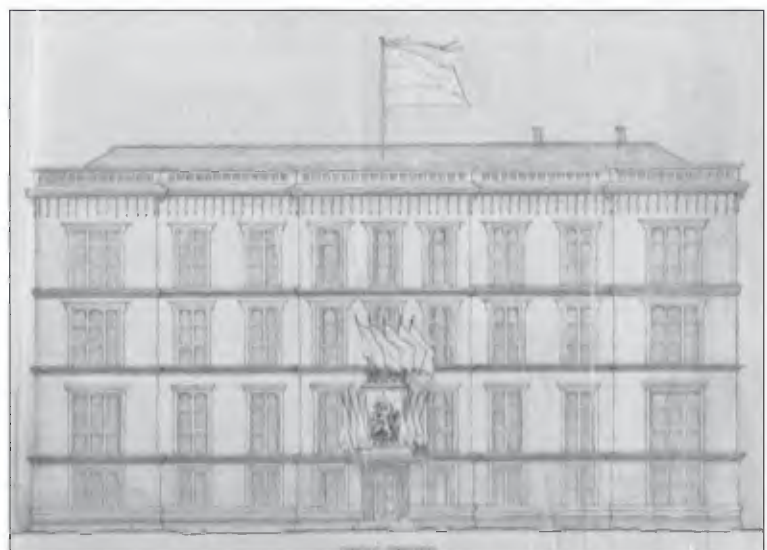
Op een - helaas onscherpe - foto uit 1945 van achteraan de rechter zijgevel (dus vlakbij de Grenadierspoort, zie afb. 2.276) lijkt het erop dat het pand geringe oorlogschade heeft opgelopen. De ramen onderin de achterste hoekrisaliet lijken te zijn afgeplakt, dichtgetimmerd of van luiken te zijn voorzien. De ramen daarboven, op de bel-etage, lijken ook wat beschadigd, maar dit zou ook de lichtweerkaatsing in de foto kunnen zijn.

Op een tekening uit 1948 is de voorgevel van het ministerie van Koloniën (en ook die van het ministerie van Justitie resp. de Hoge Raad) versierd (afb. 2.269). Deze versiering bestaat uit diverse vlaggen en de Nederlandse Leeuw boven de hoofdingang. Het is niet bekend waarvoor deze (vermoedelijk tijdelijke) versiering bedoeld was en of deze daadwerkelijk is aangebracht.

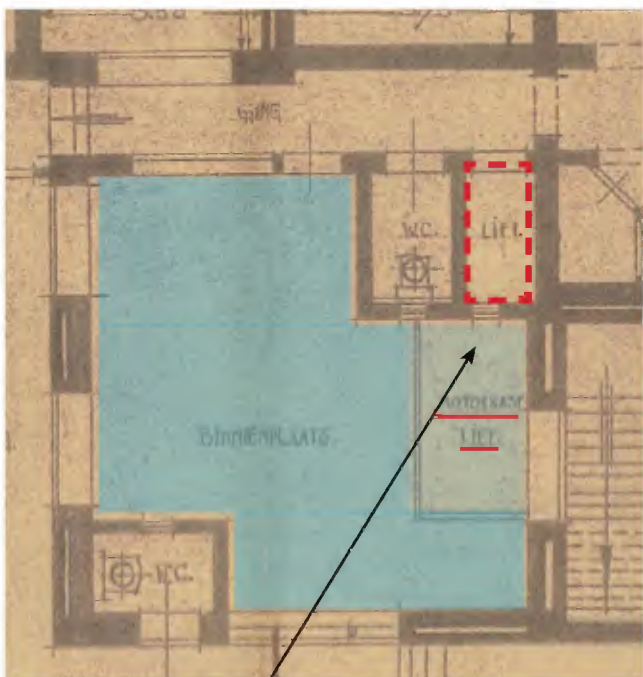
163 Zie §3.1.2.2. Aanpassingen aan de vensters na 1859

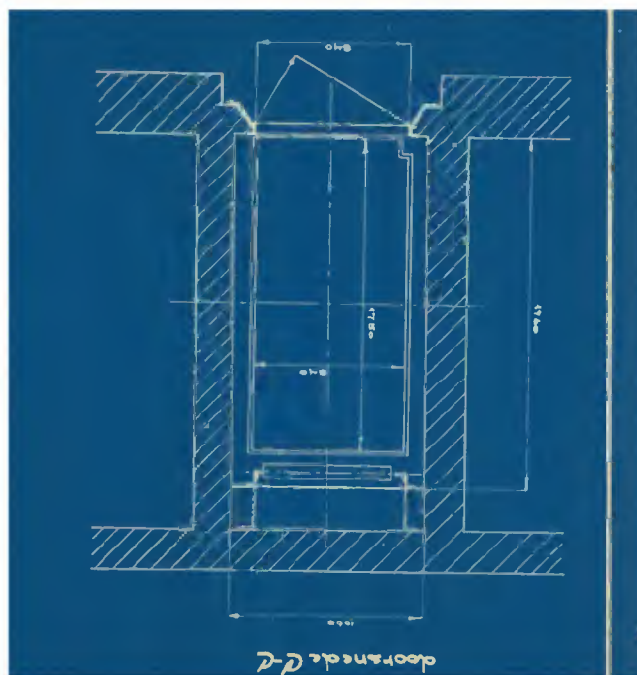
Afb. 2.268: Tijdelijke feestverlichting (linkerfoto) op 19 dec. 1936 op het gebouw van het ministerie van Koloniën (dat zelf helaas niet te zien is vanwege de slechte fotokwaliteit), ter gelegenheid van het a.s. huwelijk van Prinses Juliana en Bernhard (rechterfoto) (Bron: Limburgsch Dagblad, 22 dec. 1936, p. 1).

Afb. 2.269: Op een tekening uit 1948 is feestversiering te zien (bestaande uit vele vlaggen en de Nederlandse Leeuw) op zowel het ministerie van Koloniën (dan 'Overzeese Gebiedsdelen' geheten), alsook de Hoge Raad en het Ministerie van Justitie. Het is niet bekend of deze tijdelijke versiering daadwerkelijk is aangebracht (Bron: NA_4.RGD_1601.16).

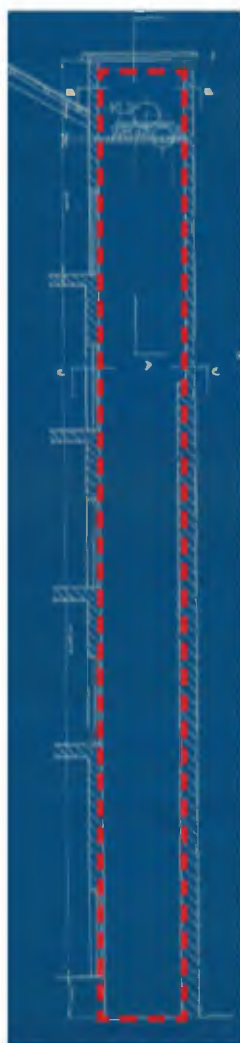
Afb. 2.270: Detail van de bestaande situatie op de begane grond in 1931 (Bron: Collectie RVB)

Afb. 2.271: Detail van tekening uit 1940 'RVB div - Goederenlift 1717-008' (Bron: Collectie RVB)

(Linksonder) Afb. 2.272: Bestaande situatie op de begane grond in 1931 (Bron: Collectie RVB)

(Middenonder) Afb. 2.273: Doorsnede over goederenlift in tekening uit 1940 'RVB div - Goederenlift 1717-008' (Bron: Collectie RVB)

(Rechtsonder) Afb. 2.274: Op de foto is aangegeven waar de historische goederenlift tussen 1895 en 1997 gelopen heeft. Mogelijk zijn hier nog resten van aanwezig.

Afb. 2.275: Foto van de voorgevel uit 1943. Voor de hoofdingang is een luifeltje gemaakt. Boven de entree wapperen swastika-vlaggen. (Bron: HGA, id.nr. 0.56475, fotograaf onbekend, ca. 1943)

Afb. 2.276: Het ministerie van Koloniën lijkt geringe oorlogsschade te hebben opgelopen in de vorm van kapotte ramen. (Bron: HGA, id.nr. 881758, fotograaf J.C. van Tussenbroek, ca. 5 mei 1945)

2.4.9. Bouwfase 9: Jaren '50 - jaren '70

Tussen de jaren '50 en de jaren '70 van de 20e eeuw werd voornamelijk een aantal praktische wijzigingen uitgevoerd, alsmede een renovatie van de lift en de vervanging van de houten buitenramen in de buiten gevels. Deze wijzigingen zullen hieronder kort besproken worden.

2.4.9.1. Aanpassing ketelinstallatie

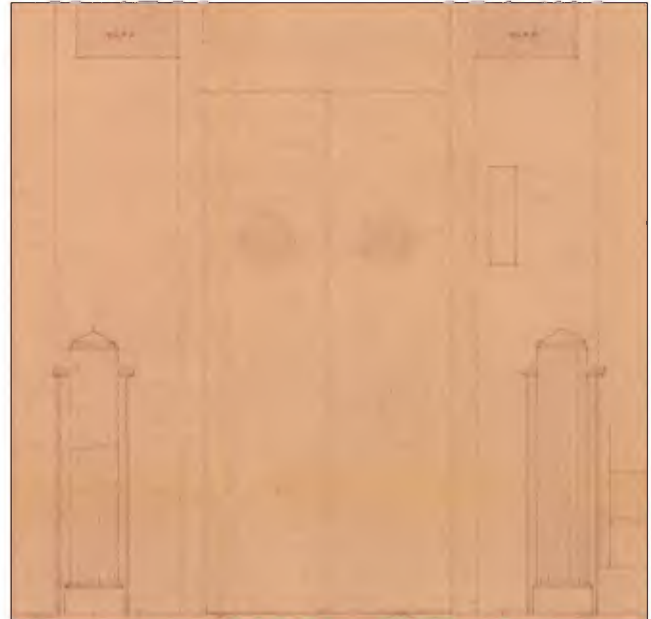
In 1950 werden er aanpassingen gedaan aan de ketelinstallatie, die sinds 1918 in het zuidelijke uitbreidingsdeel uit 1895 te vinden was (zie afb. 2.146).

2.4.9.2. Aanpassing centrale lift en liftopeningen

In 1954 werd de lift in het centrale trappenhuis vervangen en werden de liftopeningen op alle bouwlagen iets aangepast. Ook werden de ronde teakhouten kolommetjes die eindigen in een punt toegevoegd. Verder werd, helemaal bovenin dit bouwdeel, de vloer van de liftinstallatie vervangen.

Afb. 2.277: Een van de teakhouten kolommetjes uit 1954 voor de lift. De kolommetjes, platen en liftschacht zijn later overgeschilderd.

Afb. 2.278: Ontwerptekening uit 1954 voor het vernieuwen van de lift en liftopeningen (Bron: Collectie RVB).

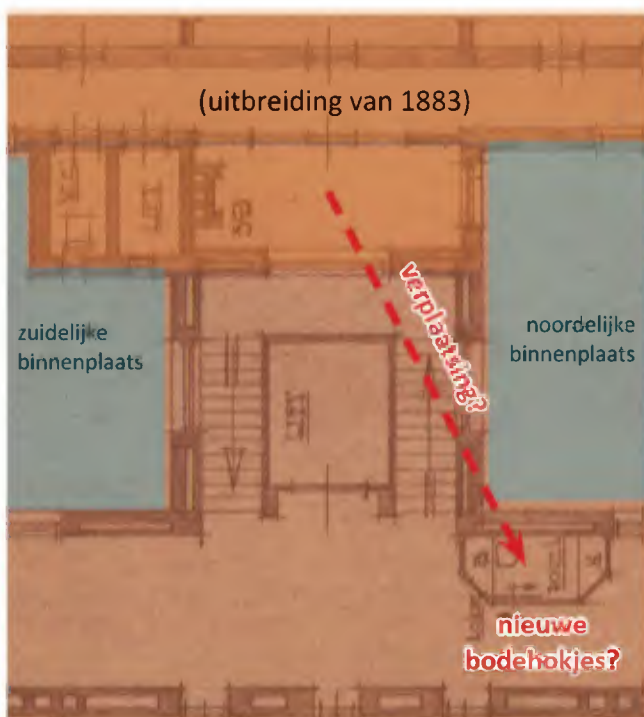
Afb. 2.279: Foto van de huidige situatie van de lift en een van de liftopeningen uit 1954 (NB lift is sinds 1954 nogmaals vervangen).

Afb. 2.280: Aan een beschadiging van de later aangebrachte verf is goed de oorspronkelijke taakhouten afwerking van de kolommetjes te zien.

2.4.9.3. Plannen voor werkkruimtes en bodeloges

Kennelijk was er in 1995 behoefte aan meer kantoorruimte, want uit dat jaar dateert een ontwerp-tekening om de bodekamers achter het trappenhuis, in het bouwdeel uit 1883 (zie bouwfase 3), te verbouwen tot werkkamers (afb. 2.281). In plaats daarvan zouden bodekamertjes geplaatst worden in de gang aan de voorzijde van het centrale trappenhuis. Deze bestonden uit hele kleine glazen hokjes met een kast, bureau en een loket, maar geen gevelramen (afb. 2.282). Het is niet bekend of deze plannen gerealiseerd zijn, want op een tekening van de bestaande toestand in 1979 zijn de bodehokjes niet aanwezig.

Afb. 2.281: Ontwerp voor nieuwe bodehokjes uit 1955.
(Bron: Collectie RVB; aanduidingen Bureau Bouwtijd)

Afb. 2.282: Ontwerp voor nieuwe bodehokjes uit 1955.
(Bron: Collectie RVB)

2.4.9.4. Verbetering typekamers en toevoeging toilet

In 1956 worden de bestaande typekamers op de begane grond in de noordelijke uitbreiding uit 1895 verbeterd door de plaatsing van een nieuwe glaswand in houten stijl- en regelwerk (afb. 2.285). Deze wand is tijdens het veldonderzoek teruggevonden **10.1.b Wob** (afb. 2.2.283 en 2.284), verstopt achter een moderne plaatafwerking.

In de noordelijke binnenplaats werd een extra toilet-faciliteit gebouwd in de vorm van een eenlaagse aanbouw. (afb. 2.286)

Afb. 2.283: Boven de systeemplafonds is te zien dat de glaswand uit 1956 **10.1.b Wob** nog bestaat.

Afb. 2.284: De glaswand uit 1956 **10.1.b Wob** is nog steeds aanwezig, maar aan het zicht onttrokken.

Afb. 2.285: Ontwerp voor de glaswand uit 1956.
(Bron: Collectie RVB)

2.4.9.5. Verhoging vloer in voormalige vestibule aan achterzijde i.v.m. bouw technische ruimtes

Vóór 1960 zijn er 10.1.b Wob

gemaakt in de voormalige vestibule uit 1883. Hiervoor is het 'split-level' vloerniveau van deze ruimte gelijkgetrokken door het lage gedeelte op te trekken tot het hogere gedeelte.¹⁶⁴ Waarschijnlijk zal het voormalige buitenvenster, dat sinds 1883 een binnenvenster was geworden (afb. 2.288) toen zijn verwijderd en de opening zijn dichtgezet (afb. 2.289).

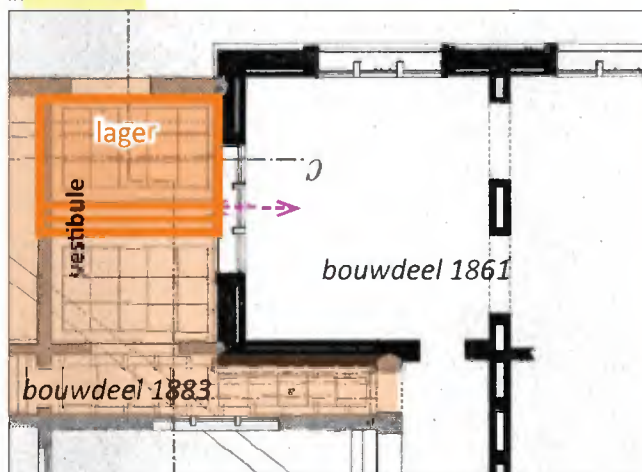
164 Wellicht zijn er onder deze vloerverhoging nog restanten van de marmeren vloer en granieten treden uit 1883 aanwezig. Wees hierop bedacht bij sloopwerkzaamheden.

Afb. 2.286: Toiletaanbouw uit 1956.

Afb. 2.287: De vloer in de voormalige vestibule uit 1883 is verhoogd 10.1.b Wob. Foto genomen in 10.1.b Wob

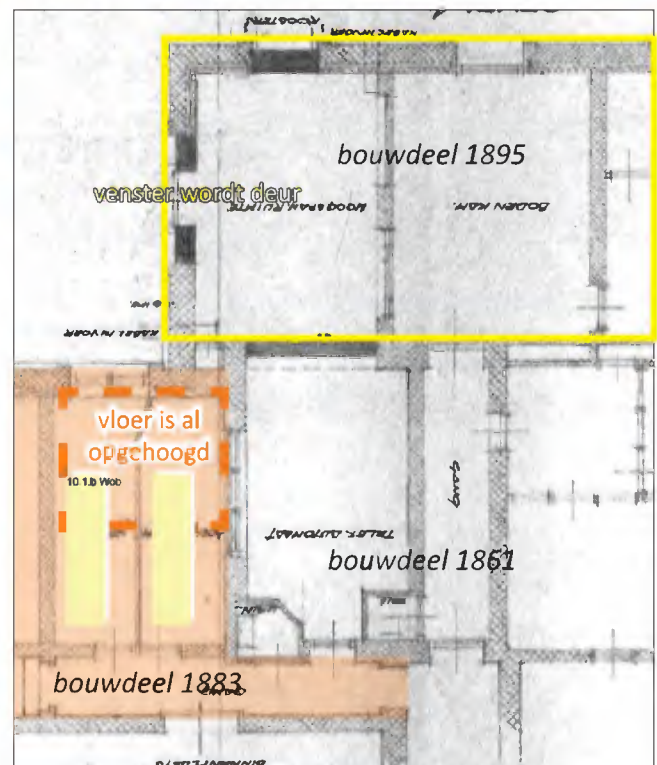

(Linksonder) Afb. 2.288: De vestibule uit 1883 aan de achterzijde van het gebouw heeft twee verschillende vloerhoogtes. Halverwege de ruimte liggen enkele treden om dit hoogteverschil te overbruggen. (Bron: Collectie RVB, aanduidingen Bureau Bouwtijd)

(Rechtsonder) Afb. 2.289: Tekening uit 1960 waarin is aangegeven dat in het bouwdeel uit 1895 een venster vervangen moet worden door een deur (gele tekst), 10.1.b Wob

In deze tekening is tevens te zien dat het lagere vloergedeelte van de vestibule uit 1883 al vóór deze tijd is opgehoogd (oranje tekst) 10.1.b Wob

(Bron: Collectie RVB, aanduidingen Bureau Bouwtijd)

2.4.9.6. Vervanging houten buitenramen door stalen buitenramen

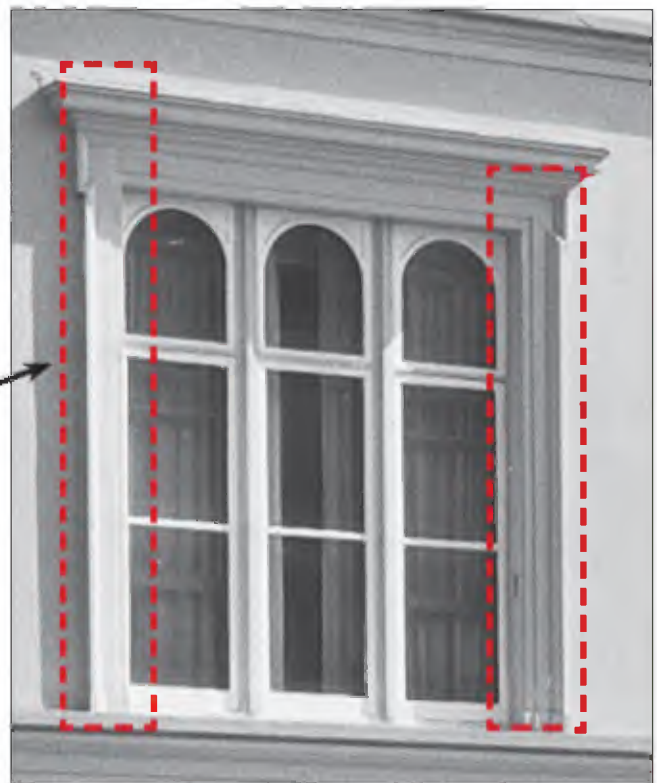
In 1959 vond een ingrijpende wijziging plaats in het exterieur. De houten buitenramen van de buitengevels (dus niet van de gevels aan de binnenplaatsen) werden vervangen door stalen buitenramen. Hierbij werden, vanwege hun slechte staat, de slanke gietijzeren sierkolommetjes¹⁶⁵ verwijderd die de vensters van de bel-etage omlijstten. Vanwege gebrek aan tijd en geld zijn ze helaas niet gereconstrueerd.¹⁶⁶

165 Vgl. § 2.4.3.4. De voormalige buitenvensters en afb. 2.112 t/m 2.122

166 Zie § 3.1.2.2. Aanpassingen aan de vensters na 1859 en Goudeau 1986, p. 154.

(Linksboven en rechtsboven) Afb. 2.290 en afb. 2.291: Foto waarop te zien is dat de vensters op de bel-etage omlijst werden door gietijzeren sierkolommetjes. (Bron: HGA, id.nr. 0.56471, fotograaf J.G. Happel, ca. 1910).

(Linksonder en rechtsonder) Afb. 2.292 en afb. 2.293: Foto uit 1960 waarop te zien is dat de gietijzeren sierkolommetjes die bij de vensters op de bel-etage aanwezig waren verwijderd zijn (Bron: RCE, id.nr. 59.514, fotograaf G. Th. Delemarre, 1960).

2.4.9.7. Deur i.v.m. toegang hoogspanningsruimte

In 1960 wordt in het noordelijke deel van de uitbreiding uit 1895 het zuidelijke venster gewijzigd in een deuropening, ten behoeve van de toegankelijkheid **10.1.b Wob** (afb. 2.289).

2.4.9.8. Funderingsverbetering ketelhuis i.v.m. verzakkingen

Tussen 1960 en 1962 werden er funderingsverbeteringen uitgevoerd **10.1.b Wob**, dat zich in het zuidelijke deel van de uitbreiding uit 1895 bevond (afb. 2.295). Hier waren namelijk verzakkingen ontstaan, vermoedelijk omdat dit uitbreidingsdeel gedeeltelijk gebouwd was op een gedempte gracht (de voormalige 'binnengracht' of Hofgracht, zie afb. 2.11 en 2.19) **10.1.b Wob**

167

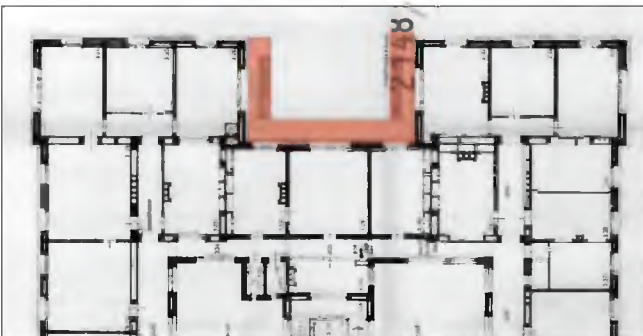
2.4.9.9. Verbouwing **10.1.b Wob**

In 1967 is het **10.1.b Wob** weer verbouwd, ditmaal i.v.m. de omschakeling van de stook op kolen naar de stook op olie. Volgens tekening werd naast het zuidelijke uitbreidingsdeel uit 1895 **10.1.b Wob** er aangebracht (afb. 2.296).

2.4.9.11. Noodtrappenhuis aan achterzijde

Op tekeningen van de bestaande toestand in 1979 is te zien dat er een noodtrappenhuis aan de achterzijde is aangebracht (afb. 2.297). Deze wordt bij de renovatie van 1979-1980 (zie bouwfase 10) verwijderd en vervangen **10.1.b Wob**

167 Cornelis 1961, 'Rapport inzake herstel fundering **10.1.b Wob** van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Plein 1-'sGravenhage' (Bron: Collectie RVB)

Afb. 2.294: In 1960 is ter plaatse van een venster in het noordelijke uitbreidingsdeel van 1895 een deur gemaakt, om de nieuwe **10.1.b Wob** erachter te ontsluiten.

Afb. 2.295: Tekening uit 1961 i.v.m. het funderingsherstel van het **10.1.b Wob** i.v.m. verzakkingen. **10.1.b Wob**

(Bron: Collectie RVB)

Afb. 2.296: Tekening uit 1967 van de wijziging **10.1.b Wob**

naast het zuidelijke uitbreidingsdeel uit 1895 geplaatst worden (ondergronds, zie de stippellijn) (Bron: Collectie RVB).

(Linksonder) Afb. 2.297: Tekening uit 1979 van de bestaande toestand op de 3e verdieping. Aan de achterzijde is een noodtrappenhuis aanwezig, wat hierna verwijderd zal worden. (Bron: Collectie RVB, tekening Architectenbureau Cees Dam).

2.4.10. Bouwfase 10: Renovatie / restauratie door Cees Dam resp. Joh. Goudeau 1979-1981

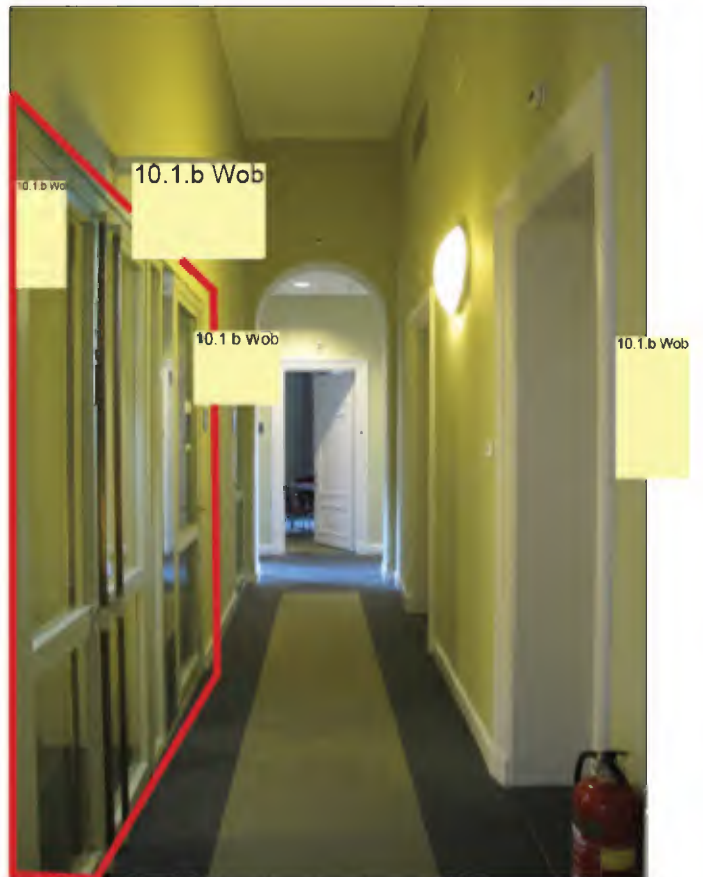
Tussen 1979 en 1981 vond een grote renovatie van gebouw K plaats om het geschikt te maken voor gebruik door de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Het ontwerp hiervoor was afkomstig van de Amsterdamse architect Cees Dam. Met name de veiligheidsvoorzieningen en de sanitaire voorzieningen moesten worden verbeterd en uitgebreid. Voor het eerste aspect werden overal glazen brandscheidingspuien geplaatst. Tevens werden er twee extra trappenhuisen gebouwd. Deze werden geplaatst in de ruimtes die, sinds de uitbreidingen en uit 1883 en 1895 (zie bouwfase 3 en 4) toch al volledig inpandig waren geworden. Ook werden hier extra toiletgroepen aangebracht.¹⁶⁸

Voor de restauratieve ingrepen was ir. Johan P.M. Goudeau, hoofdarchitect bij het toenmalige Landelijk Bureau Rijksmonumenten van de Rijksgebouwendienst, verantwoordelijk. Deze werkzaamheden betroffen met name de grootscheepse restauratie van de Regentenkamer en de restauratie van de kamers van voormalige kamers van de s.g. en de minister.¹⁶⁹

Daarnaast werden de buitengevels licht roze-grijs geschilderd, naar wat men dacht dat Rose's oorspronkelijke kleuridee was geweest: licht roze-grijs. Dit blijkt echter een onjuiste aanname te zijn geweest. Om kleurverschil te voorkomen had Rose de rode loodmenie zowel op de gietijzeren ramen als op de buitengevels laten aanbrengen. De rode loodmenie scheen onvoorzien door de grijze bepleistering van de gevels heen, waardoor het gebouw bij oplevering rose-rood oogde. Ten onrechte werd deze bijzondere kleur gezien als een door Rose bewust toegepast middel van eigentijdse architectonische vormgeving.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Overigens werden volgens Berens tijdens deze renovatie ook de sierkolommetjes (op de eerste verdieping) verwijderd, die vóór 1931 deel uitmaakten van de hoofdentree (zie 2.4.1.4. De indeling op de begane grond). (Berens 2001, p. 251-252). Aanbevolen wordt om bij de ontmanteling voorzichtig te werk te gaan, om eventuele resterende historische onderdelen niet te beschadigen.

¹⁶⁹ De precieze vroegere functies van deze laatste twee kamers waren in die tijd nog niet bekend. Tevens was iedereen, waaronder Goudeau zelf, in de veronderstelling dat de huidige inrichting van de Regentenkamer afkomstig was van de hand van Rose. In dit cultuurhistorisch totaalonderzoek is echter naar voren gekomen dat deze dateert uit 1898 en is aangebracht i.v.m. de ontvangst van Indische vorsten voor de inhuldiging van H.M. Kon. Wilhelmina (zie bouwfase 5).
¹⁷⁰ Berens 2001, p. 254-255. Zie voor verdere informatie hierover Haakma Wagenaar 1997 (en voor het kleurgebruik in het interieur: BBA 2020).

Afb. 2.298: Links op de foto is een van de 10.1.b Wob en toiletblokken te zien die in 1979 zijn aangebracht.

Afb. 2.299: De 10.1.b Wob die in 1979 voor het centrale trappenhuis is aangebracht. 10.1.b Wob houden overigens geen rekening met de perklijsten van het plafonds; ze zijn er dwars doorheen aangebracht.

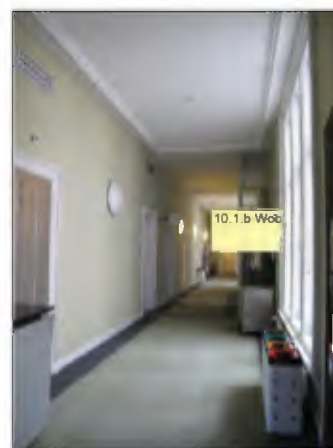
Afb. 2.300: Foto van kamer 10.1.b Wob, die net gerenoveerd is.
Bron: HGA nr. 056468 verwijzend naar Vaderland 12-8-1980, p.9.

Afb. 2.303: Foto van kamer 10.1.b Wob anno 2021.

Afb. 2.301: Foto van de gang op de 2e verdieping, die net gerenoveerd is (10.1.b Wob). Goed te zien is de forse glazen 10.1.b Wob die tussen de gang en het hoofdtrappenhuis is aangebracht. Bron: HGA nr. 056467 verwijzend naar Vaderland 12-8-1980, p.9).

Afb. 2.304: Foto van de gang op de 2e verdieping 10.1.b Wob anno 2021. De 10.1.b Wob uit 1979 is nog altijd aanwezig.

Afb. 302: De extra trappenhuisen en de toiletblokken uit 1979 zijn geplaatst in de ruimtes die sinds de uitbreidingen van 1883 en 1895 volledig inpandig waren geworden.

Afb. 2.305: Foto uit 2018 van de Regentenzaal (vertrek N° 26, de commissiekamer, nu 10.1.b Wob), die in 1979-1980 door Joh. Goudeau grondig gerestaureerd is (Bron: foto D. Valentijn, 2018, <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/plein-1>).

2.4.11. Bouwfase 11: Moderne toevoegingen 1988-1992 Architecten Cie

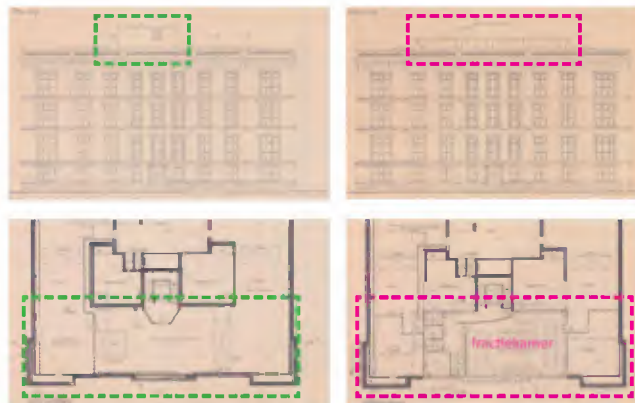
In 1988 is door de Architecten Cie¹⁷¹ aan de voorzijde op de zolderverdieping een fractiekamer met toiletten en andere faciliteiten gemaakt. Hoewel de dakopbouw hierdoor significant groter is geworden dan voorheen, is deze i.v.m. de plaatsing achter de forse gietijzeren balustrade van Rose niet zichtbaar vanaf het Plein (afb. 2.xxxx) Aan weerszijden van de fractiekamer met bijgebouwde faciliteiten zijn twee **10.1.b Wob** (afb. 2.xxx t/m 2.xxx).

In 1991 zijn er door de Architecten Cie aan tussen de zuidelijke uitbreiding uit 1895 van gebouw K en de nieuwe ontsluitingsstraat van het Binnenhof op elke verdieping verbindingen gemaakt. Deze bestaan uit sterk met het oude gebouw contrasterende glazen loopbruggen (afb. 2.xxx). voor de aanleg hiervan werden bestaande vensters van gebouw K uitgebroken (afb. 2.xxx). Door deze nieuwe verbindingen werd gebouw K voortaan toegankelijk vanaf wat, historisch gezien, altijd juist minst belangrijke zijde was geweest (zie § 2.2.10 Ingang verlegd naar achteren). Tevens zijn hier op dit moment twee extra liften geplaatst: één voor personen en één voor goederen (afb. 2.xxx). Ten slotte blijken de vensters **10.1.b Wob** (boven het centrale trappenhuis) te zijn dichtgezet.

171 Dit bureau is in 1988 opgericht door Pi. de Bruin, Frits van Dongen, Carel Weeber en Jan Dirk Peereboom Voller. <https://cie.nl/pidebruin>, geraadpleegd 13 okt. 2021.

Afb. 2.306: De glazen loopbruggen tussen de linkerachterzijde van gebouw K en de verbingsstraat uit 1991.

Afb. 2.307 t/m 2.310: Tekeningen i.v.m. het verbouwen van de zolder t.b.v. een nieuwe fractiekamer. Links bestaand, rechts nieuw. (Bron: Collectie RVB)

Afb. 2.311: De nieuwe fractiekamer uit 1991.

Afb. 2.312: Aansluiting van een van de glazen loopbruggen uit 1991 op de linkerachterzijde van gebouw K. Destijds is een vroeger venster verwijderd t.b.v. het maken van deze doorgang.

2.4.12. Bouwfase 12: Renovatie door Pi de Bruijn en Askon Eden 1997

Vanwege de steeds zwaardere klimaat- en veiligheidseisen 1997 pasten architect Pi de Bruijn en architect Askon Eden (de laatste werkzaam vanuit de toenmalige Rijksgebouwendienst) het gebouw in 1997 weer aan. Zo werden door hen de binnenplaat- sen overkapt met glas, vermoedelijk vanwege ener- getische redenen. Tevens werden de stalen ramen uit 1959 (afb. 2.314) vervangen door de huidige alumi- nium exemplaren met sterk spiegelen- dubbel glas. Hierbij is de ranke vormgeving van de roeden niet gereproduceerd; de huidige roeden zijn breder en platter vormgegeven (2.315).¹⁷²

10.1.b Wob

172 Roosmalen, R.M.I.F. van; et al., 2015, p.69.

10.1.b Wob

Afb. 2.313: Houten raam uit 1873 (bouwfase 2, NB: niet bouwfase 1!)

Afb. 2.314: Stalen raam uit 1959 (bouwfase 9)

Afb. 2.315: Aluminium raam uit 1997 (bouwfase 12)

(Rechtsmidden) Afb. 2.316: Foto van de glazen overkapping uit 1997 boven de noordelijke binnenplaats. Links is een deel van de tekst 'VADERLAND' te zien die in deze binnenplaats is aangebracht. In de zuidelijke binnenplaats is als tegenhanger de tekst 'MOEDERLAND' aangebracht. De teksten zijn in ca. 1998 aangebracht.

(Linksonder) Afb. 2.31: In vele ruimtes zijn grote moderne koven aangebracht 10.1.b Wob

Verder werd op dit moment het huidige klimaatsysteem aangebracht. Hiervoor werden in de kantorkamers aan de gangzijde grote koven aangebracht, **10.1.b Wob**

Deze ingreep is op veel plekken zonder oog voor de materie van de historische perklijsten uitgevoerd. Op plekken gaan ze dwars door deze perklijsten heen! (afb. 2.318). Ook is er geen oog geweest voor de symmetrische indeling van de historische plafonds, als onderdeel van de symmetrische indeling van de gehele ruimte. Op deze plekken zijn, om te verhullen dat de oude perklijsten geweld is aangedaan, stukken nieuwe perklijst gemaakt, welke vóór de installatiekoven zijn aangebracht (afb. 2.320). Hoewel de schade van de ingreep hierdoor 'hersteld' lijkt, levert het vaak een a-symmetrische plafondindeling in een verder symmetrisch ingedeelde ruimte (afb. 2.319).¹⁷³

¹⁷³ Zie ook de extra toelichting bij de Waardenkaarten van de Plafonds in Hfd. 5. Waardenstelling.

10.1.b Wob

Afb. 2.319: Voor het aanbrengen van de grote kooflijst uit 1997 is in **10.1.b Wob** een deel van de historische perklijsten verwijderd (blauwe stippels). Meer naar voren gelegen zijn nieuwe stukken perklijsten aangebracht (geel). De symmetrie van het plafond is hiermee verloren gegaan (zie ook extra toelichting bij de Waardenkaarten van de Plafonds in Hfd. 5. Waardenstelling).

10.1.b Wob

10.1.b Wob

10.1.b Wob

10.1.b Wob dwars door de oorspronkelijke kooflijst heen gebouwd. Er is geen moeite gedaan om deze ingreep te verhullen (vgl. afb. 2.320).

Afb. 2.320: Vóór de koof uit 1997 is **10.1.b Wob** een nieuw stuk perklijst aangebracht (geel) om te verhullen dat de oorspronkelijke perklijst gewijzigd is. Wanneer men het luik van de koof opent ziet men nog het oorspronkelijke tracé van de perklijst (blauw)

2.4.12. Bouwfase 13: Renovatie plafond Regentenkamer en plafonds 3e verdieping: 2007

In 2007 is het plafond van de Regentenkamer, wat scheuren vertoonde, gerestaureerd (afb. 2.323). Tevens zijn op met name de 3e verdieping veel plafonds gerepareerd (afb. 2.324). Daarnaast is ook een aantal perklijsten vervangen door nieuwe exemplaren (afb. 2.322), waaronder wat lijsten die vermoedelijk zélf al - niet getrouwe - vervangingen waren van de oorspronkelijke lijsten (afb. 2.321). In ieder geval zijn de nieuwe perklijsten te herkennen aan de zeer strakke profileringen en, vóór wie heel goed kijkt, aan de moderne, overschilderde schroeven voor de bevestiging van de nieuwe stukken aan het plafond (afb. 2.321)! De oorspronkelijke perklijsten zijn te herkennen aan de licht bobbelige afwerking, als gevolg van de vele verflagen die er in de loop van de geschiedenis op zijn aangebracht (afb. 2.325).

Afb. 2.323: Restauratie van het plafond van de Regentenkamer in 2007. (Bron: RVB, foto graaf onbekend, 2007).

Afb. 2.321: Aan de strakheid van deze perklijst en de overgeschilderde moderne bevestigingsschroef (omcirkeld) is te zien dat het hier in 10.1.b Wob om een replica uit 2007 gaat. Overigens betreft het hier vermoedelijk een replica van een plafondlijst die zelf ook al een vervanging was van de oorspronkelijke lijst uit 1861. De aanname is nl. dat dan bij die eerdere vervanging het oorspronkelijke profiel niet getrouw is nagemaakt.

Afb. 2.324: Restauratie van een van de plafonds incl. oorspronkelijke perklijst op de 3e verdieping in 2007. (Bron: RVB, foto graaf onbekend, 2007).

Afb. 2.322: Aan de strakheid van deze perklijst in 10.1.b Wob is te zien dat het hier om een replica (dus nieuwe perklijst) uit 2007 gaat.

Afb. 2.325: De oorspronkelijke perklijst van dit plafond is sinds 1861 een aantal keer overschilderd. Dit geeft een zeer licht bobbelig effect wat de ooit strak aangebrachte profiellijnen wat verzacht. Hierdoor is de authenticiteit van deze historische, oorspronkelijke perklijst goed zichtbaar.

Hfd. 3 Analyse specifieke onderdelen

3.1 Extérieur

3.1.1. De vensters

NB: In 1996 is in opdracht van de toenmalige Rijksgebouwendienst en Bureau Rijksbouwmeester door J. Kamphuis en A.J. Vlaardingerbroek uitgebreid onderzoek verricht naar de bouwhistorie van de vensters in het voormalige Departement van Koloniën. In de volgende paragrafen is dankbaar van de uitkomsten van dit onderzoek gebruik gemaakt.¹⁷⁴

De vensters zoals deze door Rose voor het ministerie van Koloniën werden ontworpen maakten een belangrijk en in het oog springend onderdeel uit van het architectonisch ontwerp van het gebouw. Innovatief waren de bijzondere grootte van de vensters, en het vele daglicht dat hierdoor het gebouw binnenviel. Deze nieuwigheid werd echter niet direct door iedereen gewaardeerd, zoals te lezen is in een commentaar in *De Nederlandsche Spectator*, waar een criticus het gebouw in 1861 vergeleek met: *...eene fabriek van 't een of ander dat buitengemeen veel licht vereischt, maar voor het overige in kleine en afzonderlijke lokalen bewerkt kan worden (...)* *Dat die glazen kast het gebouw van een Departement zou kunnen zijn, komt bij niemand op, die het niet vooraf vernomen heeft. Immers, waartoe die menigte van breede en hoge ijzeren vensters moet dienen, wanneer er niet anders dan schrijfwerk te doen valt, blijft een raadsel voor een ieder.*¹⁷⁵

De vensters onderscheidden zich niet alleen in afmeting van wat gebruikelijk was in die tijd, maar ook in hun vormgeving. De referenties naar classicistische architectuur kwamen duidelijk tot uiting in de omlijsting (de architraven) van de vensters en in de vensters zelf (afb. 3.1), maar Rose liet hierbij de kenmerkende verhoudingen en stijl grotendeels los.¹⁷⁶ Voor het

174 Kamphuis, J. en A.J. Vlaardingerbroek, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling, Het voormalig Departement van Koloniën, Plein 1, Den Haag, De Vensters*, Den Haag 1996. Voor een uitgebreid overzicht van de destijds gemaakte opmetingstekeningen en de detaillering van de vensters wordt verwezen naar deze rapportage. Kleurhistorisch onderzoek naar o.a. de vensters is in 1997 verricht door W. Haakma Wagenaar, eveneens in opdracht van het toenmalige Rijksvastgoedbedrijf en Bureau Rijksbouwmeester.

175 'De jongste werken den Rijksbouwmeester' 1861, 2-3.

176 Kamphuis en Vlaardingerbroek 1996, 6.

ministerie van Koloniën paste Rose neogotische en neoclassicistische motieven toe, evenals elementen van de Duitse Rundbogenstil, met als belangrijkste element de gekoppelde rondboogvensters in de draaiende delen. Rose had twee decennia eerder met deze stijl geëxperimenteerd in zijn ontwerp voor het Rotterdamse Coolsingelziekenhuis, en paste de kenmerkende rondbogen eveneens toe in zijn ontwerpen voor de Hoge Raad en het Koloniaal Militair Invalidenhuis Bronbeek, nabij Arnhem. Ook in het ontwerp voor een syfilis-ziekenhuis in Rotterdam in 1858 paste Rose rondboogvensters toe, die door de toepassing van een kroonlijst en zuiltjes veel overeenkomsten vertoonden met de vensters in het Ministerie van Koloniën.¹⁷⁷

3.1.1.1. Venstertypen

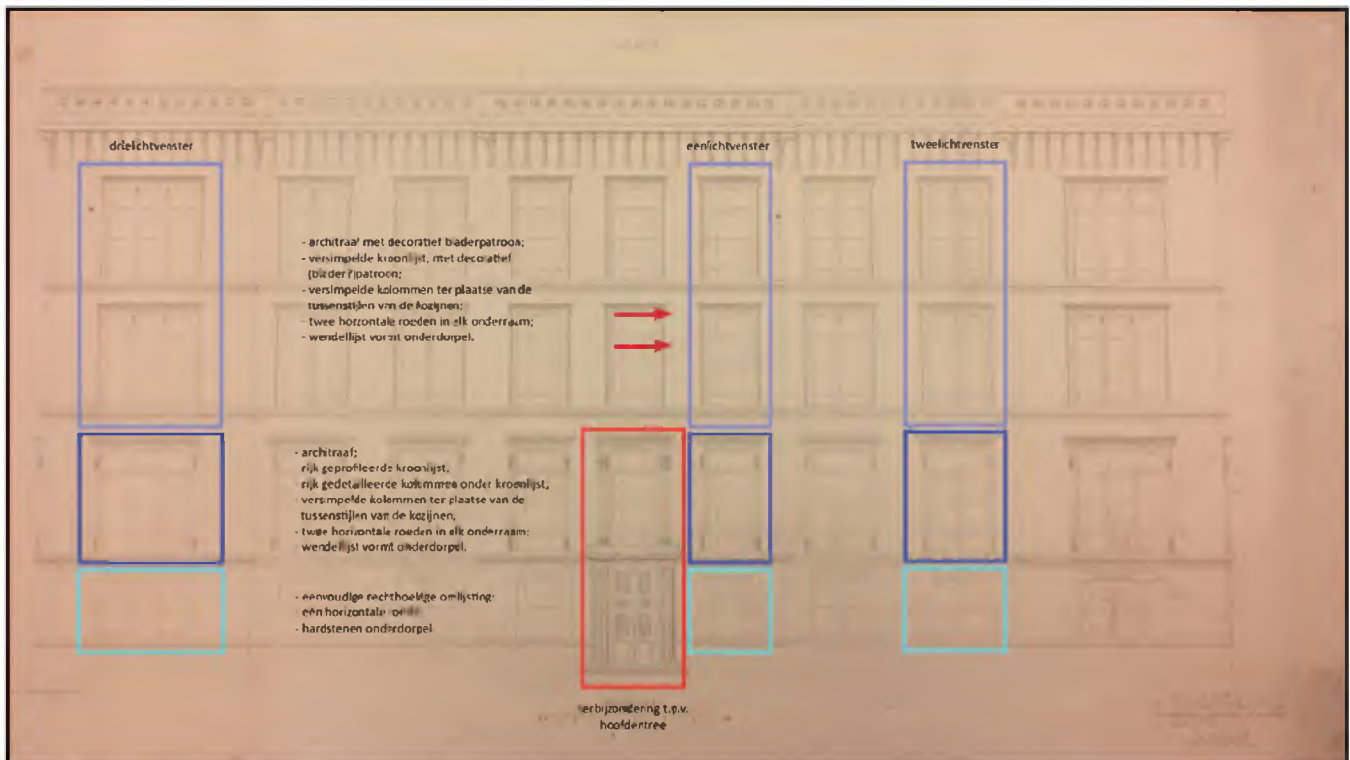
In het oorspronkelijke ontwerp uit 1859 werden op de verdiepingen in totaal drie verschillende typen vensters toegepast: éénlichtsvensters, tweelichtsvensters en drielichtsvensters (zie afbeelding 3.2). In 1865 sprak Rose in een artikel in *Bouwkundige Bijdragen* lovend over de meerwaarde van de toepassing van veellichten, waarbij een 'grootere rijkdom van zaamenstellingen bestaat'.¹⁷⁸ De drielichtsvensters bevonden zich in de voorgevel op de hoeken van het gebouw, de éénlichtsvensters centraal in de middelste beuk, en de tweelichtsvensters in de beuken daar-

177 Berens 2001, 196; Van der Peet en Steenmeijer 1995, 135.

178 Rose 1865, 15.

Afb. 3.1: Aanduidingen van de verschillende onderdelen van de vensters, foto gemaakt in 1981 (bron: RCE, inv. nr. D-050608, bewerking 10.2 e Wob)

Afb. 3.2: Voorgevel van het Ministerie van Koloniën volgens de bestektekening uit 1859. Aangeduid de drie venstertypen en de hiërarchie in de decoratie rond de vensters (bron: Het Nationaal Archief, bewerking 10.2.e Wob)

tussen. In de zijgevels werden ter plaatse van de hoek met de voorgevel drielichtvensters toegepast, en in de achterliggende beuken éénlichtsvensers. In de achtergevels, evenals overhoeks in de binnenhoven werden drielichtsvensers toegepast. De noordwestelijke en zuidoostelijke gevels van de binnenhoven werden voorzien van tweelichtsvensers. Op de begane grond bevonden zich sterk versoberde varianten van deze één-, twee- en drielichtsvensers, eveneens met roedeverdeling.

De decoratie en detaillering van de verschillende venstertypen toont duidelijk Rose's 19e-eeuwse interpretatie van historische vormen, waarbij het karakter van de verschillende elementen sterk werd bepaald door de materialisatie in ijzer. Alle onderdelen van en rond het venster, waaronder de architraven, kroonlijsten, kozijnen en draaiende en schuivende delen, waren in gietijzer uitgevoerd. De vensters waren oorspronkelijk geschilderd in lichte zandsteenkleur, met een rossige gloed als gevolg van de oranje menie die ter bescherming van het gietijzer als grondlaag was gebruikt. Na de uitbreiding van het gebouw in 1883 kregen de vensters een groene kleur, en even na 1900 werden de vensters in een olijfgroen geschilderd.¹⁷⁹

179 Voor details over de kleurstelling van het gebouw wordt

Afb. 3.3: Het decoratieve patroon van twee rijen omgevouwen bladeren langs de architraven van de vensters op de tweede en derde verdieping

De vensters waren ter plaatse van de bel-etage het meest prominent geprofileerd en gedecoreerd, gezien dit de hoofdverdieping was, waar zich de meest belangrijke vertrekken bevonden. Aan weerszijden van de vensters op de bel-etage bevonden zich, als onderdeel van de gietijzeren architraven, gietijzeren zuiltjes, welke een gietijzeren kroonlijst droegen. Ook de tussenstijlen tussen de ramen waren in gietijzer uitgevoerd, hoewel de zuiltjes ter plaatse van de tussenstijlen eenvoudiger gedecoreerd waren dan de zuiltjes die onderdeel uitmaakten van de architraven.

De vensters op de tweede en derde verdiepingen hadden eveneens een gietijzeren architraaf, maar hier zonder de zuiltjes ter plaatse van de architraven. De architraven waren hier gedecoreerd met wat in de architectuur wel eens 'eierlijsten' worden genoemd, maar in feite twee rijen omgevouwen bladeren betreffen (afb. 3.3). De getrouwe weergave van bladeren, die volgens Rose de oorspronkelijke Griekse decoratievormen betreffen, is kenmerkend voor zijn visie op de vormgeving van ornamenten. Ook op de tweede en derde verdieping waren de tussenstijlen in gietijzer uitgevoerd, in vormgeving gelijk aan die tussen de ramen op de bel-etage. De kroonlijst was op de tweede en derde verdieping minder geprofileerd uitgevoerd, maar eveneens gedecoreerd met het patroon van omgevouwen bladeren.¹⁸⁰ De vensters werden uitgevoerd als een dubbel raamsysteem, met aan de buitenzijde ijzeren draairamen (waarvan alleen de onderste helft kon draaien en de bovenste helft was uitgevoerd in vast glas), en aan de binnenzijde een ijzeren schuifraam met vast bovenlicht. De keuze voor dit dubbele raamsysteem hing samen met de toepassing van een systeem voor heteluchtverwarming, waarover meer in het vierde hoofdstuk over de klimaatinstallaties in het gebouw. De dagstukken waren eveneens uitgevoerd in gietijzer. De ramen konden worden geopend met behulp van koperen knoppen.¹⁸¹ Op de bel-etage, tweede en derde verdiepingen waren de kozijnen geplaatst op de gietijzeren wendellijsten, waarbij de wendellijst diende als dorpel. Het raam op de bel-etage direct boven de entree werd met dubbele zuilen uitgevoerd om de hoofdentree tot het gebouw te benadrukken.

verwezen naar het kleurhistorisch onderzoek, uitgevoerd door Haakma Wagenaar in 1997.

180 Bestek 1859, 22-24; Peeters 1891, 125.

181 Hoewel het bestek uit 1859 (pagina 23) spreekt over zowel schuivende boven- als onderlichten zijn de bovenlichten in de praktijk vermoedelijk als vast raam uitgevoerd.

Afb. 3.4: De entree met daarboven nog net zichtbaar de onderzijde van het venster met de dubbele rij kolommen, in 1935 (bron: Haags Gemeentearchief, inv. nr. 1043563)

De vensters van de begane grond waren veel terughoudender vormgegeven, hoewel ook deze vensters in gietijzer waren uitgevoerd en de roedeverdeling aansloot bij de ramen op de verdiepingen. Deze vensters waren echter minder hoog, en rechthoekig, om het eenvoudige, functionele karakter van de begane grond van het gebouw te benadrukken. Ook werd hier niet een dubbel raamsysteem maar een enkel raam toegepast. Op de begane grond werden ter plaatse van de vensters hardstenen onderdorpels toegepast.¹⁸²

De markiezen die vanaf 1864 zichtbaar zijn op foto's van de op het zuiden georiënteerde linker zijgevel, worden in het bestek van 1859 niet genoemd. In 1910 waren deze op de derde verdieping reeds verwijderd, vermoedelijk tijdelijk, omdat deze op een foto in 1930 weer zichtbaar zijn. In 1946 zijn de markiezen definitief niet meer aanwezig.

182 Bestek 1859, 18, 49, 52-53. Hoewel het bestek hier over hardsteen spreekt, is onduidelijk of dit ook echt zo is uitgevoerd. Sporen in de huidige gevels (roestplekken) kunnen ook wijzen op een uitvoering in gietijzer.

Afb. 3.5: Achtergevel van de uitbreiding uit 1883 volgens de bestektekening. Aangeduid de twee hier toegepaste venstertypen en de hiërarchie in de decoratie rond de vensters (bron: Het Nationaal Archief, bewerking 10.2.e Wob)

3.1.1.2. Aanpassingen aan de vensters na 1859

In 1873 werden zowel de oorspronkelijke ijzeren binnenschuiframen als de draaiende buitenramen vervangen door hout, nadat een van de schuiframen plotseling naar beneden viel en het hoofd van een medewerker van het departement maar net miste. Hierbij werd de roedeverdeling van de ramen vereenvoudigd en kwam een van de horizontale roeden in het onderraam te vervallen. De gietijzeren kozijnen bleven vermoedelijk deels gehandhaafd achter nieuwe houten kozijnen.¹⁸³

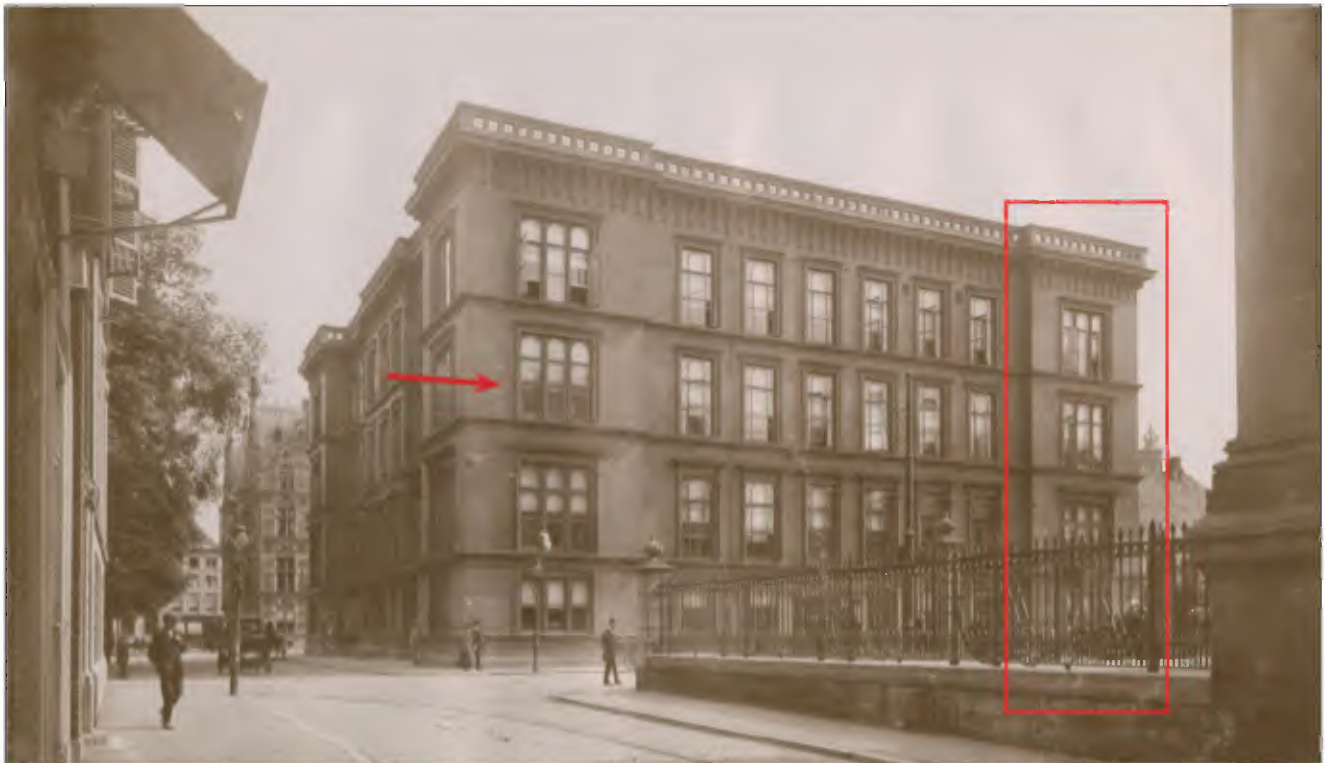
Voor de uitbreiding uit 1883 werd gekozen om zowel de kozijnen als de ramen, evenals de architraven en kroonlijsten (die laatste alleen op de bel-etage), in dit bouwdeel volledig uit te voeren in grenenhout, met de roeden in eiken. De vensterindelingen kwamen overeen met de twee- en drielichtvensters in het bouwdeel uit 1861. Ter plaatse van de binnenhoven werden de drielichtvensters uitgevoerd met enkele in plaats van dubbele ramen, met in het middendeel een vast raam en aan weerszijden een schuifraam. Aan de buitengevels werd wel een dubbel raamsysteem toe-

gepast, met aan de binnenzijde afhankelijk van het type venster twee dan wel drie schuivende delen, en aan de buitenzijde draaiende delen. Wat betreft de architraven en kroonlijsten op de bel-etage, tweede en derde verdieping werd dezelfde hiërarchie en profilering aangehouden als die in het oorspronkelijke gebouw, maar zonder de daar aanwezige decoratieve elementen als bladerlijsten en zuilen.

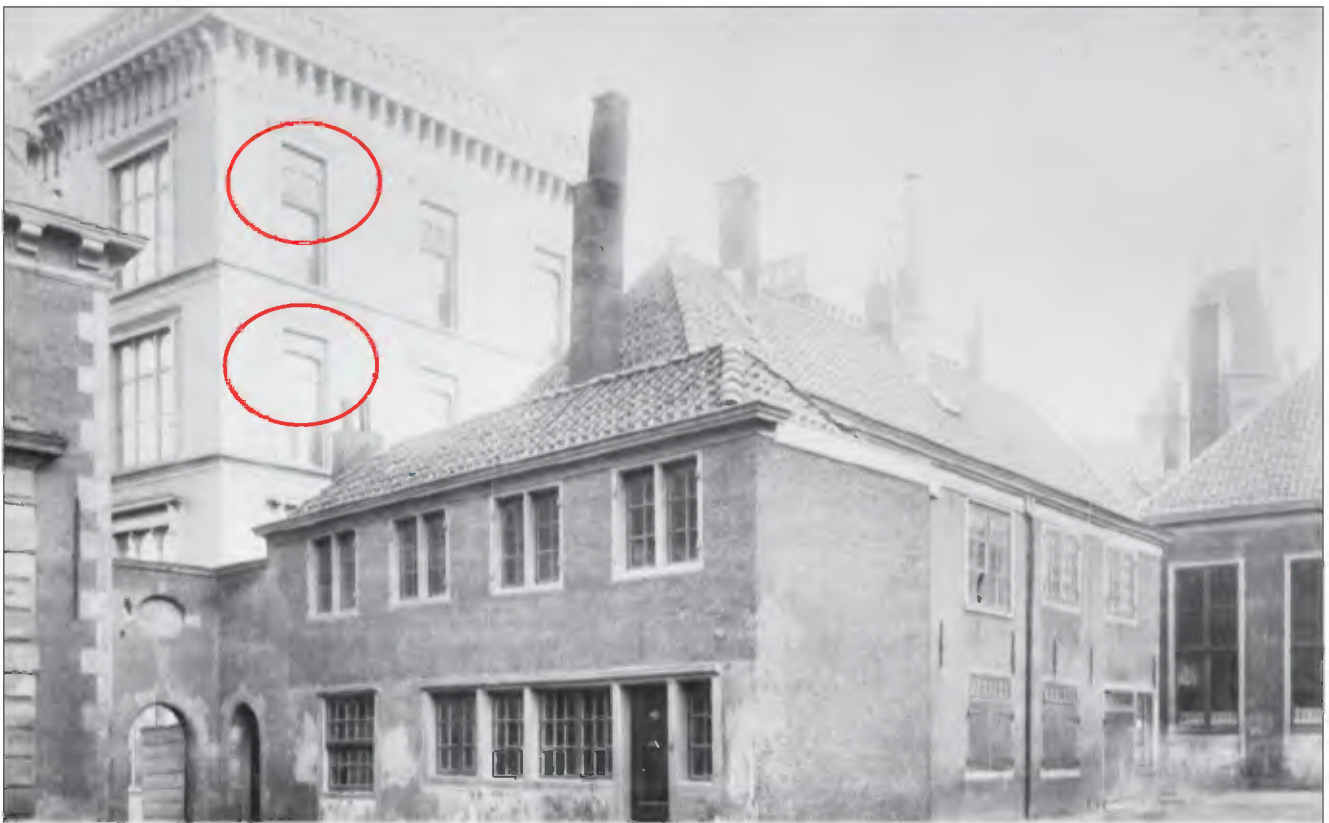
In het bouwdeel uit 1895 werd gebruik gemaakt van de ijzeren drielichten uit het bouwdeel van 1861, die moesten wijken voor de komst van dit nieuwe bouwdeel. Deze werden opnieuw geplaatst in houten kozijnen (zoals dit bij deze kozijnen ook al in 1873 was gebeurd), waarbij de ijzeren kozijnen als constructief- en stelkozijn werden gebruikt. De ramen werden hier uitgevoerd in grenenhout. De nieuwe éénlichtvensters werden uitgevoerd met houten kozijnen en houten dubbele ramen.¹⁸⁴ Voor de uitvoering van de omlijsting werd aangesloten bij de vensters uit 1859, met de met bladermotieven gedecoreerde architraven, de kroonlijsten en de zuilen, waarbij dezelfde hiërarchie in de plaatsing van deze onderdelen is gehanteerd als in 1861.

¹⁸³ Berens 2001, 251; Kamphuis en Vlaardingerbroek 1996, 7; Peeters 1891, 125.

¹⁸⁴ Kamphuis en Vlaardingerbroek 1996, 6-7.

Afb. 3.6: De rechter zijgevel van het ministerie van Kolonien (tegenover het Mauritshuis) omstreeks 1910 met in rood omkaderd de uitbreiding uit 1895 met de herplaatste kozijnen uit de achtergevel van het oorspronkelijke bouwdeel uit 1859. De ramen hebben op dit moment nog maar een horizontale roede ter plaatse van het te openen deel, waar oorspronkelijk twee horizontale roeden voor elk draaiend deel waren toegepast (bron: Haags Gemeentearchief, inv. nr. 1011278, bewerking 10.2.e Wob)

Afb. 3.7: Achtergevel van het bouwdeel uit 1895 omstreeks 1895-1897, voorzien van vermoedelijk houten jaloezieën in een omtimmering. In uitstraling is deze omtimmering gelijk aan die van de markiezen aan de zuidgevel, om zoninstraling aan deze op het westen gerichte gevel te beperken (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, inv. nr. 031545)

Los van het reguliere onderhoud en schilderwerk zijn er tot aan de Tweede Wereldoorlog waarschijnlijk geen aanpassingen verricht aan de gevels, met uitzondering van de verbouwing van de entreepartij in de jaren dertig.¹⁸⁵ Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de draaiende delen van de buitenste vensters in ieder geval ter plaatse van de linker zijgevel verwijderd. Deze zijn later teruggebracht. De meest ingrijpende wijzigingen vonden plaats in 1959, waarbij omwille van de technische staat de gietijzeren zuilen, zowel die ter plaatse van de architraven als de tussenstijlen van de vensters op de bel-etage en de verdiepingen, evenals de ijzeren kroonlijsten van de vensters van de verdiepingen (met uitzondering van de bel-etage), werden verwijderd.¹⁸⁶ Ook de gietijzeren wendellijsten zijn toen verwijderd en vervangen. Bij de renovatie in de jaren '80 zijn de houten ramen vervangen door aluminium. In de afgelopen decennia zijn eveneens de schuivende binnenramen stuk voor stuk verwijderd. Nog wel aanwezig zijn de gietijzeren architraven uit 1859. Ook de kroonlijsten boven de vensters op de bel-etage stammen nog uit de bouwtijd. Achter een voorzetwand **10.1.b Wob** is daarnaast nog een restant van een gietijzeren kozijn en zuilen uit 1859 zichtbaar, vermoedelijk in de oorspronkelijke kleurstelling (afb. 3.8). Het venster bevindt zich in ieder geval in de kleurstelling van 1883, toen de buitengevel waarin het kozijn zich bevindt een binnenmuur werd door de uitbreiding uit 1883. In ruimte **10.1.b Wob** is eveneens een venster ontdekt, evenals in ruimte **10.1.b Wob** waar achter een voorzetwand nog een deel van de oorspronkelijke gietijzeren architraaf zichtbaar is (afb. 3.9), eveneens in de oorspronkelijke kleur. Ook elders in het gebouw zijn nog oorspronkelijke architraven aanwezig.¹⁸⁷ Tenslotte bevinden zich op verschillende plekken in de gevels nog kapitelen en voeten van de tussenstijlen van de vensters (afb. 3.20 en afb. 3.21).

Afb. 3.8: Restant van een gietijzeren kolom en venster uit 1859 achter een voorzetwand in ruimte **10.1.b Wob**

Afb. 3.9: Omlijsting van een van de oorspronkelijke vensters uit 1859 achter een voorzetwand in ruimte **10.1.b Wob**

¹⁸⁵ Kamphuis en Vlaardingerbroek 1996, 7.

¹⁸⁶ Goudeau 1986, 154.

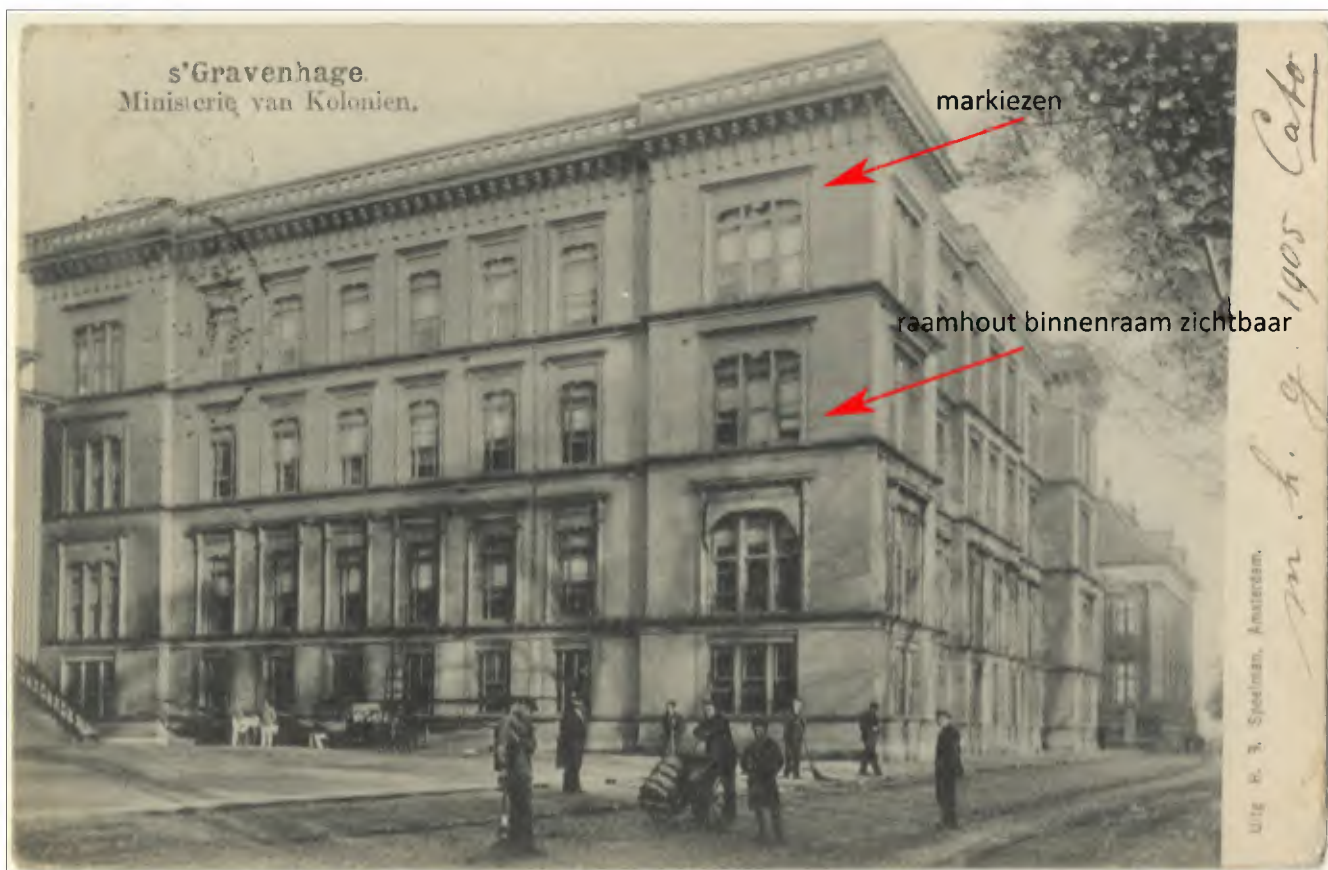
¹⁸⁷ Zie tevens Kamphuis en Vlaardingerbroek 1996 en Haakma Wagenaar 1997.

Afb. 3.10: De voorgevel en linker zijgevel van het gebouw in 1864. De vensters en omlijstingen zijn op dit moment nog volledig origineel, zoals op de bestektekeningen uit 1859. In de linker zijgevel, gericht op het zuiden, zijn bij enkele vensters markiezen te zien. Zie ook Kamphuis en Vlaardingebroek 1996, 23 (uitsnede, bron: Haags Gemeentearchief, inv. nr. 056453)

Afb. 3.11: De voorgevel aan het Plein omstreeks 1861 (uitsnede), hoewel de aanwezigheid van de steigers tevens aanleiding kan geven om de foto te dateren in 1873, op het moment dat de gietijzeren ramen werden vervangen door houten exemplaren (bron: Haags Gemeentearchief, inv. nr. 1010856))

Afb. 3.12: De linker zijgevel en de voorgevel in 1904. De schuivende binnenramen en draaiende buitenramen zijn inmiddels gewijzigd naar houten exemplaren. De markiezen zijn nu aanwezig bij alle vensters op de bel-etage, tweede en derde verdieping van de linker zijaengevel (bron: Haags Gemeentearchief, inv. nr. 1310909)

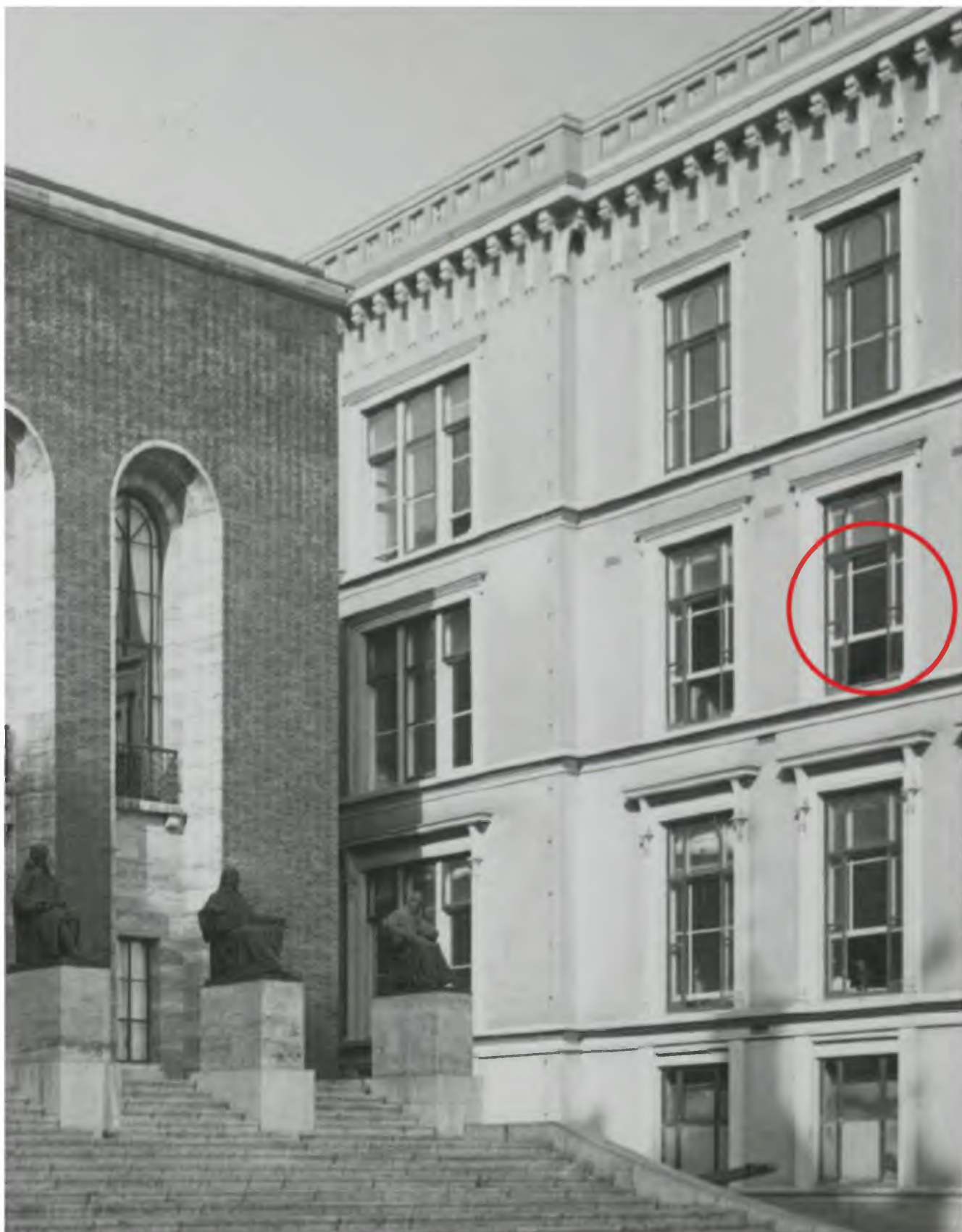
Afb. 3.13: Fragment van de rechter zijgevel omstreeks 1910. De oorspronkelijk gietijzeren architraven en zuilen, evenals de kroonlijsten, zijn nog aanwezig. Let ook op de openstaande houten draairamen in het buitenste venster (bron: : HGA, fotograaf J.G. Happel, ca 1910)

Afb. 3.14: De linker zijgevel rond 1910. De markiezen op de derde verdieping zijn inmiddels verwijderd (bron: Haags Gemeentearchief, inv. nr. 623502)

Afb. 3.15: De voor- en linker zijgevel rond 1930. Het openstaande raampje links op de bel-etage toont een roedeverdeling zoals deze door Rose oorspronkelijk in ijzer ontworpen was en hier inmiddels in hout is uitgevoerd. De markiezen op de derde verdieping zijn klaarblijkelijk opnieuw geplaatst (bron: Kamphuis en Vlaardingebroek 1996, 27)

Afb. 3.16: De linker zijgevel in 1946. De draaiende delen aan de buitenzijde zijn in de oorlog verwijderd, hoewel de buitenste kozijnen nog aanwezig zijn. De schuivende binnenramen zijn eveneens nog aanwezig, evenals de oorspronkelijke architraven, kroonlijsten en kolommen. De markiezen zijn verwijderd (bron: Kamphuis en Vlaardingerbroek 1996, 29)

Afb. 3.17: De voor- en rechterzijgevel in 1969. De gietijzeren zuilen, zowel die ter ondersteuning van de architraven als op veel plaatsen de tussenstijlen van de vensters op de bel-etage en de verdiepingen, zijn inmiddels verwijderd. De gietijzeren architraven zijn op alle verdiepingen behouden gebleven, evenals de kroonlijsten op de bel-etage. Ook de buitenste vensters zijn op dit moment nog aanwezig, uitgevoerd in hout (bron: Haags Gemeentearchief, inv. nr. 56472)

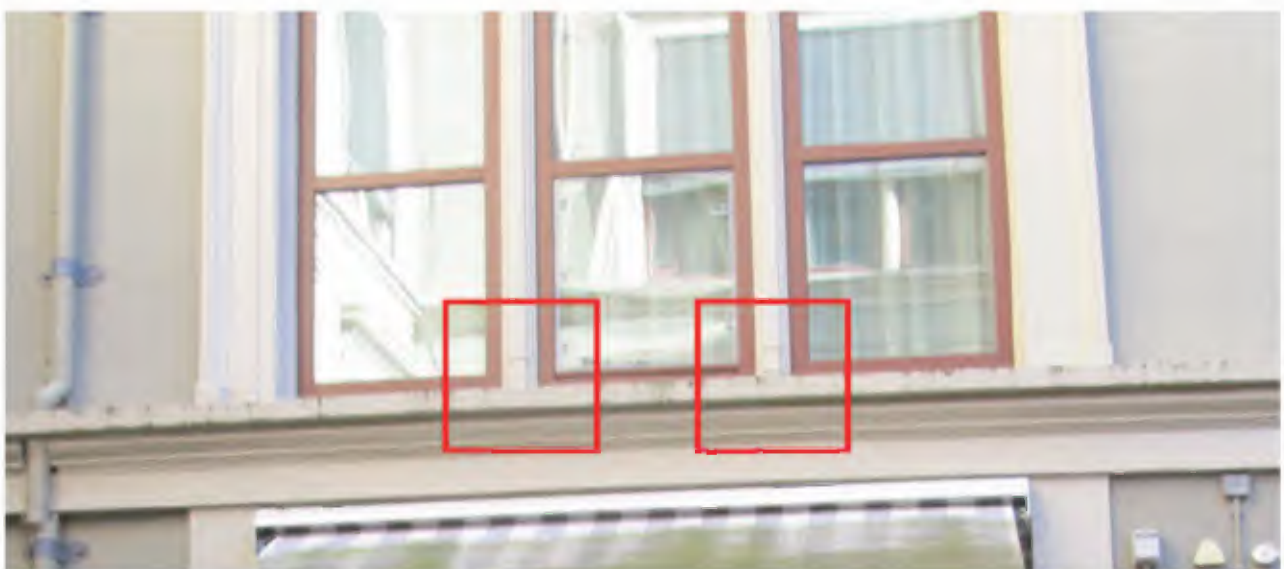
Afb. 3.18:: De voorgevel in 2021. De aluminium ramen zijn bij de renovatie in de jaren '80 aangebracht

Afb. 3.19: Venster in een van de binnenhoven, met de oorspronkelijke architraaf, kolommen en kroonlijst. Datering foto onbekend (bron: Polderman 2019, 34)

Afb. 3.20: Op sommige plekken resteren de oorspronkelijke kapitelen bovenin de stijlen, hier een foto van het bouwdeel uit 1895

Afb. 3.21: Op sommige plekken resteren de oorspronkelijke kolomvoeten onderin de stijlen, hier een foto van het bouwdeel uit 1895

3.2 Interieur

Hieronder worden de interieuronderdelen behandeld. Op sommige interieuronderdelen wordt dieper ingegaan dan op andere. Dit heeft ten eerste te maken hoeveel vragen de betrokken actoren over het onderdeel hadden. Zo vormden het bestuderen en analyseren van de hiërarchie in met name de plafonds een zéér groot deel van dit cultuurhistorisch onderzoek. Ook heeft het te maken met hoeveel informatie erover beschikbaar bleek. De historische vloerafwerking in het pand kon bijvoorbeeld slechts sporadisch onderzocht worden, omdat het veldonderzoek gehinderd werd door niet-verwijderbare moderne afwerkklagen. Ten derde worden onderdelen die in de loop der tijden veel veranderingen hebben meegemaakt uitvoeriger behandeld dan onderdelen die ongewijzigd tot ons zijn gekomen, zoals bijvoorbeeld het geval is met de diverse kapconstructies in de diverse bouwdelen.

Van boven naar beneden toewerkend zullen als eerste de onderlinge verschillen van deze kappen kort getoond worden aan de hand van enkele foto's. Vervolgens zullen de plafonds, die, zoals gezegd, een van de belangrijkste onderzoeksvragen van dit onderzoek vormden, uitgebreid behandeld worden. Vervolgens komen de muren en de vloeren, vanwege een kleinere hoeveelheid beschikbare informatie, beperkter aan bod. Ten slotte worden specifieke onderdelen zoals schouwen, hang- en sluitwerk etc. kort gepresenteerd.

3.2.1 Kapconstructies

In het oorspronkelijke bouwdeel uit 1861 is door Rose een smeed- en gietijzeren kapconstructie gemaakt, wat zeer innovatief was.¹⁸⁸ Tevens kon Rose een zeer flauwe hoek maken door het gebruik van zink als dakbedekking. Door de flauwe hoek is het dak vanaf de straat niet zichtbaar achter de hoge attiek, waarmee Rose de illusie van een plat bouwblok creeërt, zoals zijn Schinkel ook had gedaan met diens Bauakademie in 1836.¹⁸⁹

In de uitbreidingen uit 1883 en 1895 is beide keren gewoon weer traditioneel een houten kapconstructie gebouwd.¹⁹⁰

188 Zie § 2.3.3.5 Nieuwe bouwmaterialen

189 Zie § 2.3.2.4. Schinkels Bauakademie uit 1836

190 Zie bouwfases 3 en 4.

Afb. 3.22 t/m 3.24: Foto's van de oorspronkelijke smeed- en gietijzeren kapconstructie uit 1861, wat een voor die tijd heel modern materiaalgebruik was. Ook de flauwe dakhelling was modern, en bedoeld om het dak vanaf de straat achter de attiek te verstoppen..

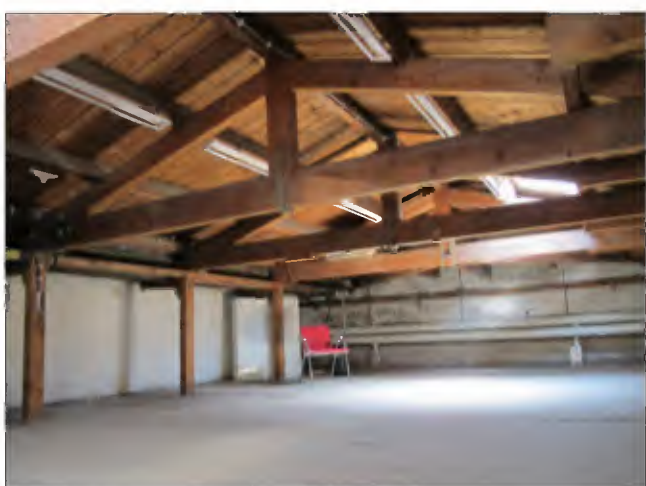
Afb. 3.25 De uitbreiding uit 1883 kreeg een traditionele houten kap.

Afb. 3.26: In de uitbreiding uit 1833 hebben vele timmermannen hun naam en het jaar waarin ze aan de kap werkten (onderhoud) erop gekrast of geschreven. Het oudste jaartal is uit 188, dus 2 jaar vóór de bouw. Is er gewoon in 1883 een 2 jaar oude balk gebruikt?

Afb. 3.27: Opvallend genoeg heeft de houten kap uit 1883 telmerken (II en III, maar geen telmerk I gevonden). Doorgaans stammen telmerken uit een veel eerdere tijd, nl. de 16e cf 17e eeuw, maar dit is dus een zeer laat voorbeeld.

Afb. 3.28: Een van de traditionele houten kapconstructies van de uitbreiding uit 1895.

Afb. 3.29: Ook in de uitbreiding uit 1895 hebben vele timmermannen hun naam en het jaar in de balken gekrast of erop getekend. Het oudste jaartal is uit 1890. De Fabryck begrenst deze bouwfase i.d.d. als 1890-1899 (De Fabryck 2012, p.42), maar dat lijkt niet te kloppen met de in dit onderzoek gevonden discussie in de Tweede Kamer uit 1895 omtrent de dan nog te maken uitbreiding (zie 2.4.4. Bouwfase 4: De uitbreiding van ca. 1895). Mogelijk heeft een timmerman gewoon in 1890 het jaartal in de balk gekrast, die pas 5 jaar later voor de uitbreiding gebruikt is?

3.2.2. Plafonds

3.2.2.1. Constructie

Volgens het bestek uit 1859 moesten er zowel vurenhouten als ijzeren 'bindten' (vloerbalken) worden gebruikt. In de gangen, waar een verlaagd plafond werd aangebracht i.v.m. de klimaatinstallatie (zie Hfd. 4), werden ook nog 'plafondhangers' geplaatst.¹⁹¹ Vervolgens moest op deze bindten of plafondhangers met schroeven beraggeling¹⁹² worden aangebracht. Hiertegen moesten rietmatten worden bevestigd, welke met ruwe kalk besmeerd moesten worden.¹⁹³ Op sommige plafonds (en wanden) moesten stucversieringen aangebracht worden. Waar de ondergrond van deze niet met metselwerk gemaakt kon worden, moest deze van vurenhout gemaakt worden.¹⁹⁴

3.2.2.2. Hiërarchie tussen de verdiepingen

In het gebouw is duidelijk de eerder genoemde hiërarchie tussen de verdiepingen toegepast in het wel of niet toepassen van verbijzonderingen aan de stucplafonds. Op bijvoorbeeld de begane grond, dat slechts de 'service'-afdeling was, werden alle stucplafonds vlak en zonder versieringen afgewerkt, zowel in de vertrekken als in de gangen (afb. 3.30 en 3.34).¹⁹⁵

De 1e verdieping daarentegen, als chicste verdieping, werd juist voorzien van de meest uitgebreide profileringen en plafondversieringen. Zo werd alleen op deze verdieping een hoge kooflijst aangebracht in de werkvertrekken (lijst die zowel de wand als het plafond raakt, afb. 3.30 en 3.33). De plafonds van de werkvertrekken op de 2e en 3e verdieping werden net iets minder chique uitgevoerd, met alleen geprofileerde plafondlijsten, geen kooflijsten of rozetten (afb. 3.30 t/m 3.32).

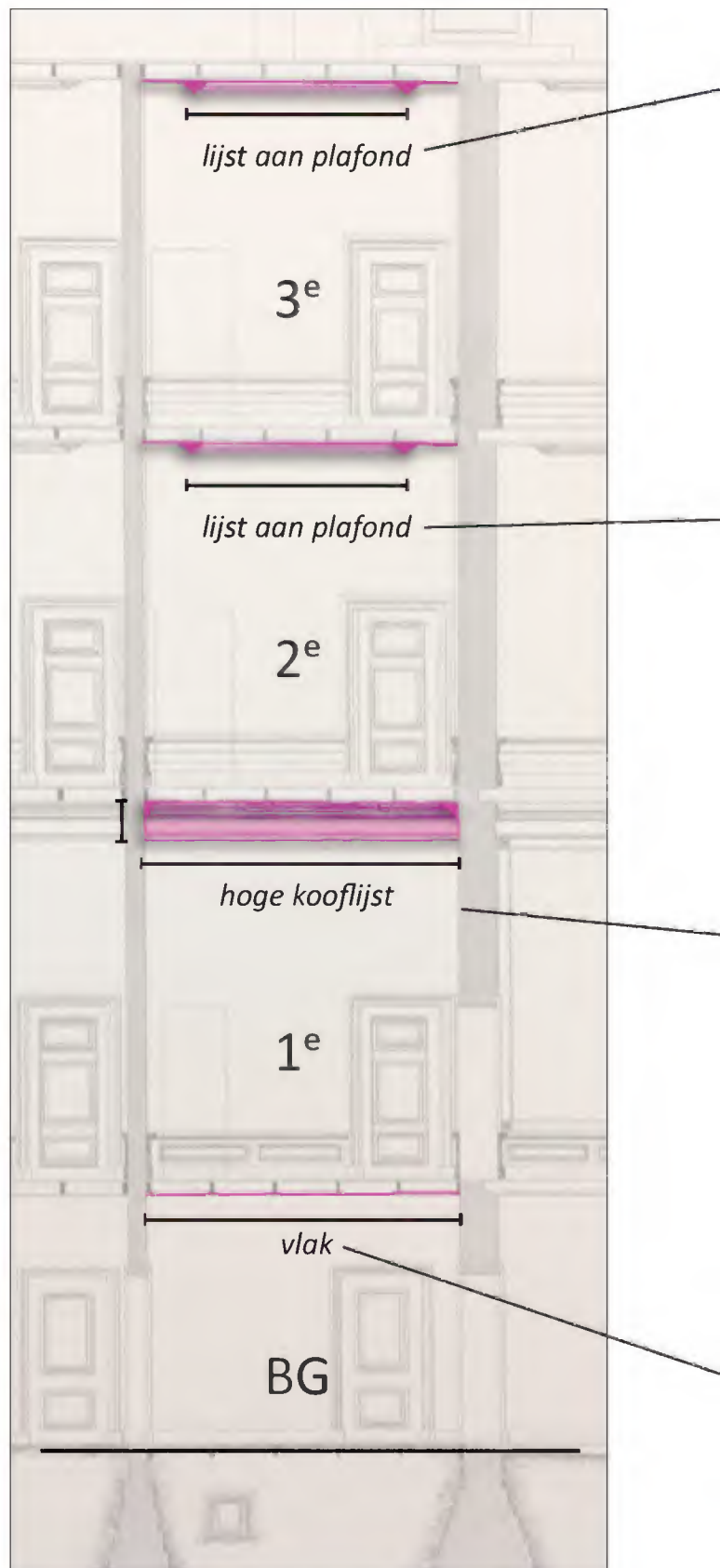
191 De tekst en de tekeningen van het bestek spreken elkaar tegen waar precies vurenhouten bindten en waar ijzeren bindten gebruikt moesten worden. Bestek 1859, p.13,14 en 60,61.

192 Een rachel is een tengel (houten latje) waaraan stucwerk wordt bevestigd.

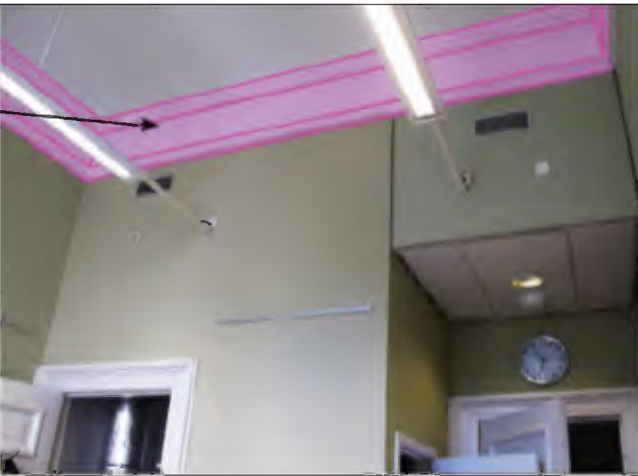
193 In de ijzeren bindten waren schroefgaten gemaakt voor de bevestiging van de vloer- en plafonddelen. Bestek 1859, p. 19.

194 Bestek 1859, p.14. Het is op dit moment nog niet duidelijk waar geen metselwerk voor versieringen en lijsten aangebracht kon worden en in plaats daarvan vurenhout gebruikt moest worden.

195 De enige uitzondering hierop was de vestibule. Deze wordt verderop besproken.

Afb. 3.30: Detail van doorsnede met daarin aangeduid het algemene principe van de verschillende plafondversieringen (roze aangeduid) in de vertrekken van de diverse verdiepingen. (Bron: NA, 4.RGD, inv.nr. 530, aanduidingen Bureau Bouwtijd).

Afb. 3.31: Plafond met perklijst (roze) op de 3e verdieping
 Afb.3.32: Plafond met perklijst (roze) op de 2e verdieping
 Afb. 3.33: Plafond met perklijst (roze) op de 1e verdieping
 Afb. 3.34: Vlak plafond op de begane grond.

De gangen op de begane grond kregen een vlakgestuct plafond. De gangen op de 1e, 2e en 3e verdieping werden wel voorzien van lijsten, maar de aanwezige lijsten wijken af van die in de bestektekeningen. Zo is in doorsnede E-F in de gangen op de 2e en 3e verdieping een kooflijst getekend (afb. 3.35 overigens een kooflijst van bescheidener hoogte dan die in de werkvertrekken op de 1e verdieping). In werkelijkheid is in deze gangen echter een sterk geprofileerde plafondlijst aanwezig, dezelfde als in de vertrekken op de 2e en de 3e verdieping (afb. 3.36 en 3.37).

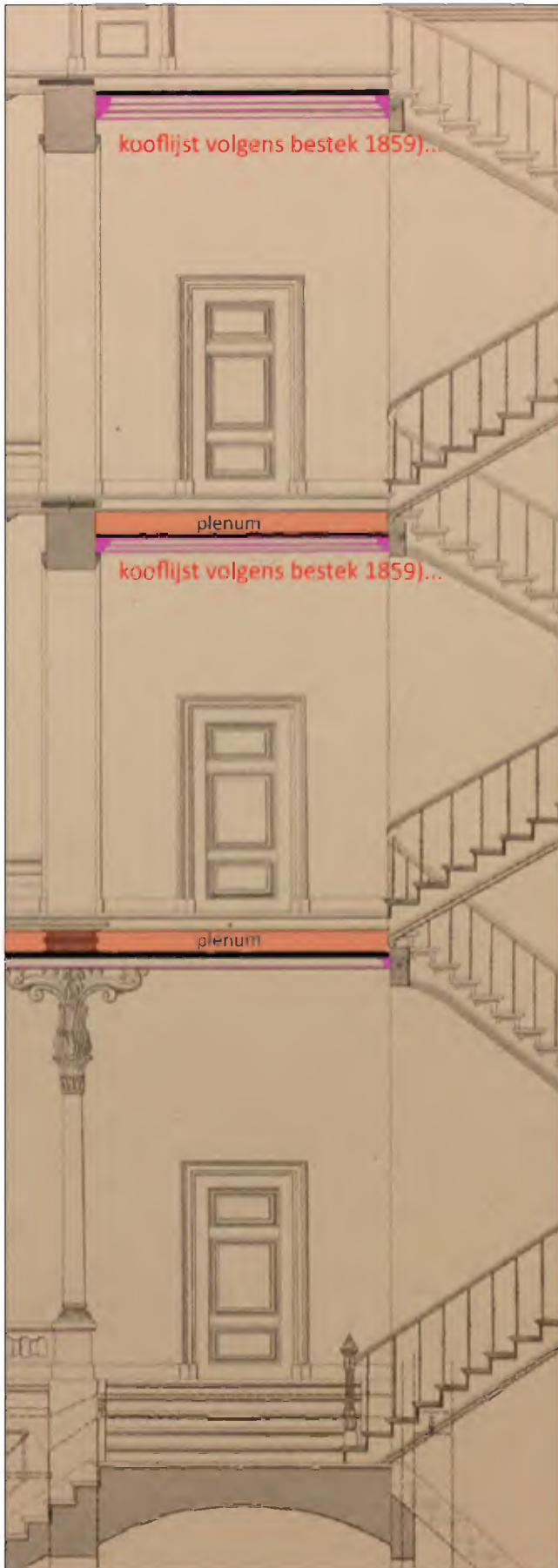
De afwijking van het bestek valt mogelijk te verklaren uit het volgende: De gangplafonds werden zoals vermeld verlaagd aangebracht, om ruimte te geven aan het klimaatinstallatiesysteem (zie Hfd. 4). Mogelijk vond men tijdens de bouw dat er hierdoor te weinig ruimte ('bouwkundig vlees') over bleef voor het aanbrengen een kooflijst in relatie tot de bovenzijde van de vensters (zie afb. 3.37). Of mogelijk is de beoogde kooflijst gewoon onder invloed van de strenge bezuinigingen tijdens de bouw versimpeld tot een geprofileerde perklijst. De conclusie is in ieder geval dat de gangplafonds op de 1e verdieping (m.u.v. de zone rondom de voormalige hoofdingang) hetzelfde zijn uitgevoerd als op de gangplafonds op de 2e en 3e verdieping.

Ten tijde van de start van dit cultuurhistorisch onderzoek was er overigens de vraag welke hoekoplossing oorspronkelijk was in gang 10.1.b Wob op de 1e verdieping: de lijst aan de noordelijke zijde van de gang, die níet de hoek omging naar zijgang 10.1.b Wob (afb. 3.38), of de perklijst aan de zuidelijke zijde, die wél de hoek omging naar zijgang 10.1.b Wob (afb. 3.39). Tijdens het veldonderzoek kon worden vastgesteld dat de laatste de oorspronkelijke hoekoplossing is, oftewel dat de perklijsten wél de hoek om werden geleid naar de zijgangen (afb. 3.41). Dit was te zien aan (vage) bouwsporen van de deels verwijderde noordelijke perklijst (zie afb. 3.40). Op de 2e en 3e verdieping gaan alle perklijsten in de gangen nog altijd de hoek om.

Ten slotte moesten de privés en kasten op álle verdiepingen, ongeacht de status van de verdieping, een vlak gestuct plafond krijgen.¹⁹⁶ De plafonds (en de wanden) van deze privés en kasten moesten specifiek gepleisterd worden met Luiksche kalk en pleister, vermoedelijk vanwege de goede kwaliteit en de grotere reinigingsbehoefte, gezien het gebruik als privés.¹⁹⁷

196 Bestek 1859, p.36 (foutief als p. 27 genummerd).

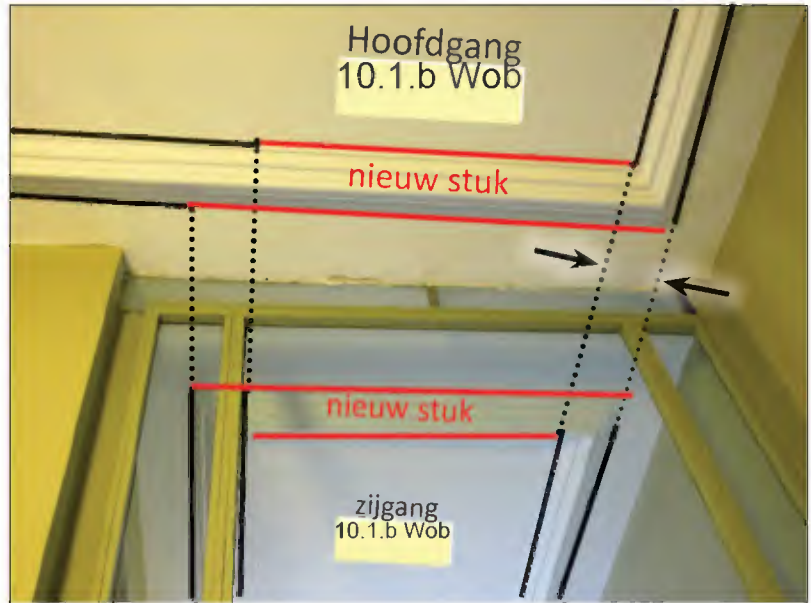
197 Luikse kalk werd beschouwd als een zeer goede kalk. Brade 1827, geciteerd door Van Hees e.a. 2003, p. 250.

Afb. 3.35: In de gang op de 2e en 3e verdieping moest volgens het bestek uit 1859 een kooflijst worden aangebracht

Afb. 3.36 en 3.37:maar in werkelijkheid is hier op de verdiepingen een plafondlijst gemaakt (foto in hoofdgang 10.1.b Wob).

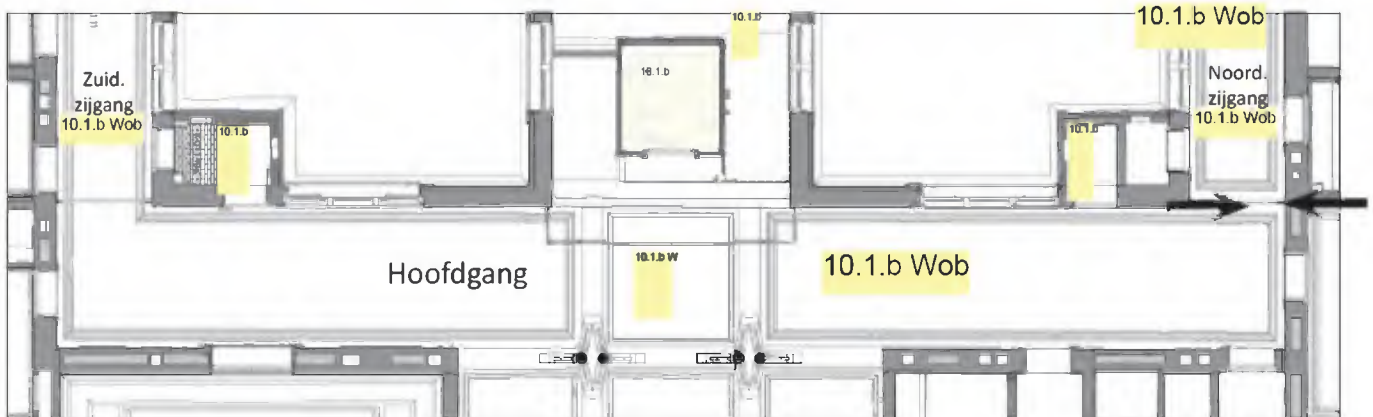
Afb. 3.38 De zwarte stippellijnen laten zien hoe de perklijsten vroeger wel de hoek omgingen bij de aansluiting van hoofdgang 10.1.b Wob op de noordelijke zijgang 10.1.b Wob.

Afb. 3.39. Bij de aansluiting van de hoofdgang 10.1.b Wob naar de zuidelijke zijgang 10.1.b Wob gaan de perklijsten nog wel de hoek om.

Afb. 3.40: De zwarte pijlen wijzen het bouwspoor van het verwijderde stuk perklijst aan.

Afb. 3.41.: Projectie van de perklijsten aan het plafond van de gang op de eerste verdieping. De hoekoplossing aan de zuidzijde van de hoofdgang is wel oorspronkelijk, die aan de noordzijde van de hoofdgang niet. Oftewel: de perklijsten werden niet beëindigd bij de hoeken, maar liepen de hoek om en liepen door in de zijgangen (Bron: WDJA 2021, met enige aanvulling en bewerking door Bureau Bouwtijd).

3.2.2.3 Hiërarchie per verdieping

Niet alleen tussen de verdiepingen, maar ook tussen de vertrekken onderling op een en dezelfde verdieping is een duidelijke hiërarchie zichtbaar in de plafondversiering. Deze hiërarchie, speciale vertrekken, alsook latere wijzigingen aan de plafonds, zullen in de volgende paragrafen per verdieping besproken worden.

3.2.2.4. Plafonds van de Begane Grond

Op de begane grond werden, zoals al gezegd, in 1859 geen plafondversieringen aangebracht. Boven de in 1997 aangebrachte systeemplafonds zijn de vlakke stucplafonds nog aanwezig, maar in zeer slechte staat: het pleisterwerk bladdert er af (zie afb. 3.34).

De enige ruimte op de begane grond die wél van plafondlijsten werd voorzien was de vestibule achter de hoofdentree, omdat daar natuurlijk ook de hogere ambtenaren en hoog bezoek binnenkwamen. Deze plafondversieringen bevonden zich feitelijk echter op het plafond van de 1e verdieping (gezien de vestibule twee bouwlagen hoog was). Deze oorspronkelijke versieringen zullen daarom pas verderop bij de 1e verdieping behandeld worden. Wat wel hier wordt behandeld zijn de huidige plafondlijsten in de vestibule, aangezien die zich wel op de onderste bouwlaag (begane grond) bevinden. Op de plek waar vroeger een vide was, is in 1931 namelijk een nieuw plafond ingevoegd (afb. 3.48 t/m 3.55). Deze dichtzetting had te maken met het vervangen van de centrale trap en het aanbrengen van een lift (zie bouwfase 7).

In tegenstelling tot de oorspronkelijke vestibule bij de hoofdingang, is bij de oorspronkelijke achteringang geen plafondversiering aangebracht **10.1.b Wob**, noordelijk deel van de gang). Wel is er plaatselijk een verhoging in het plafond gemaakt, in de vorm van ongeveer een halve ovaal. Vermoedelijk had deze simpelweg te maken met de draairuimte van de achterdeur. De plaatselijke halve ovaalvormige verhoging is nog altijd aanwezig, maar zit tegenwoordig verstopt achter systeemplafondplaten (zie rode (stippel)lijnen in afb. 3.42 t/m afb. 3.44 en afb. 3.47).

Ten slotte waren, met name aan de zuidelijke zijde van de begane grond, waar de archieven zich bevonden, oorspronkelijk veel doorgangen van het ene vertrek naar het andere en naar de gang toe uitgevoerd als togen (zie afb 3.45 t/m 3.47), gestippelde roze lijnen). Dit bood flexibiliteit in het gebruik, de togen konden nl. makkelijk dichtgezet en later weer opengemaakt wor-

10.1.b Wob

Afb. 3.42: Boven het systeemplafond in het noordelijke deel van gang **10.1.b Wob** is het oorspronkelijke plafond met het hoogteverschil ter plaatse van de oorspronkelijke achteringang nog aanwezig.

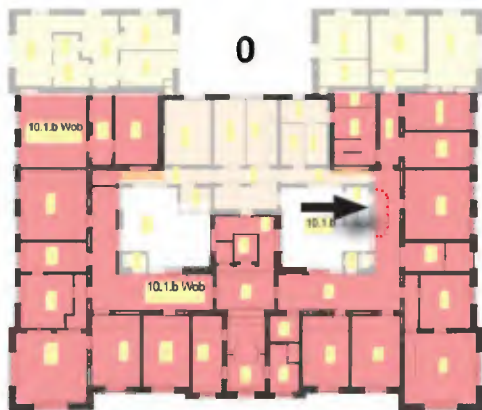
Afb. 3.43: Vanwege het systeemplafond uit 1997 is het plaatselijke hoogteverschil van het plafond dat er was vanwege de vroegere achteringang niet te zien in het noordelijk deel van gang **10.1 b Wob**.

den.¹⁹⁸ De doorgangen zijn in 1919 inderdaad dichtgezet,¹⁹⁹ maar op enkele plekken nog wel te herkennen. Deze getoogde doorgangen waren onversierd.²⁰⁰

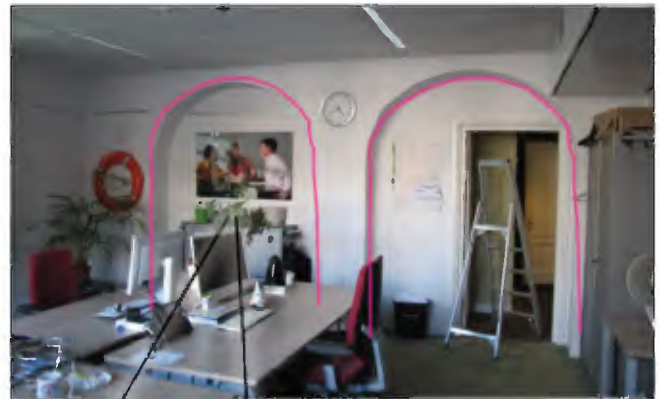
198 Zie § 2.3.3.2. Moderne ruimtelijke indeling.

199 Zie bouwfase 6.

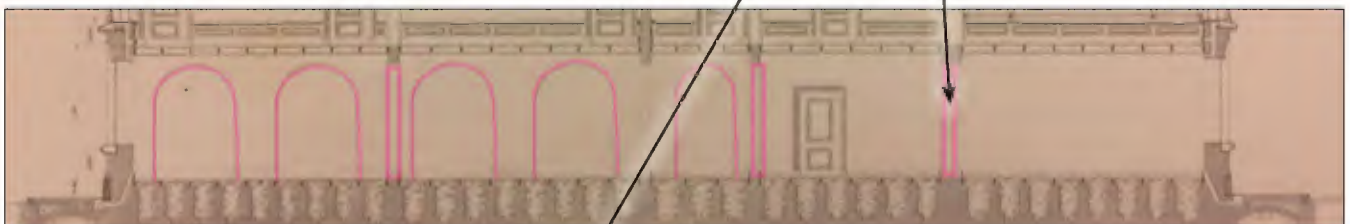
200 Op de bestektekeningen waren die op de overige verdiepingen wel versierd. Het is niet bekend of dit in het echt ook zo gemaakt is.

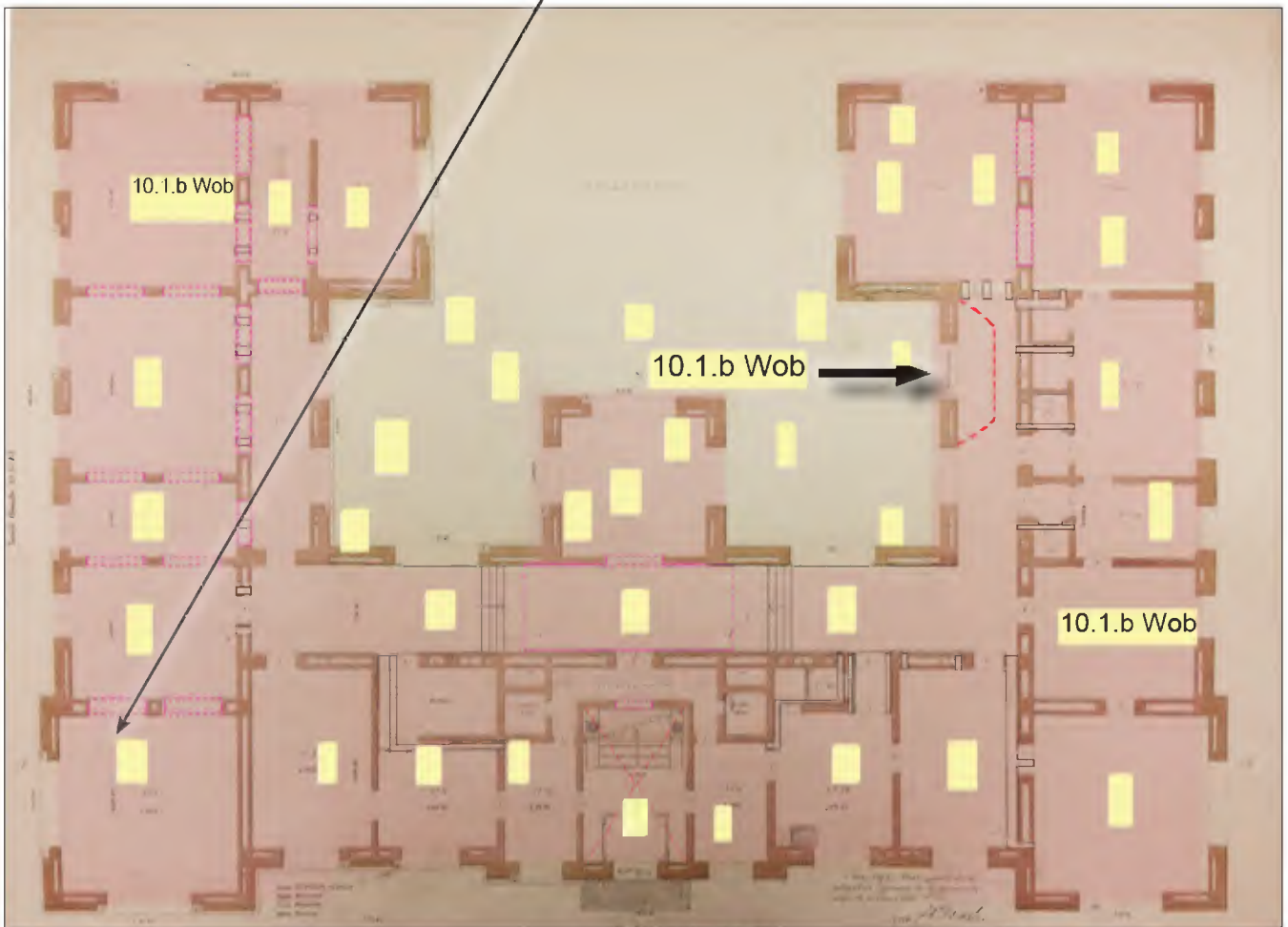
Afb. 3.44: Plattegrond van de begane grond anno 2021, met aanduiding van de locatie van de vroegere achteringang. In lichtrood is het oorspronkelijke gebouw aangeduid.

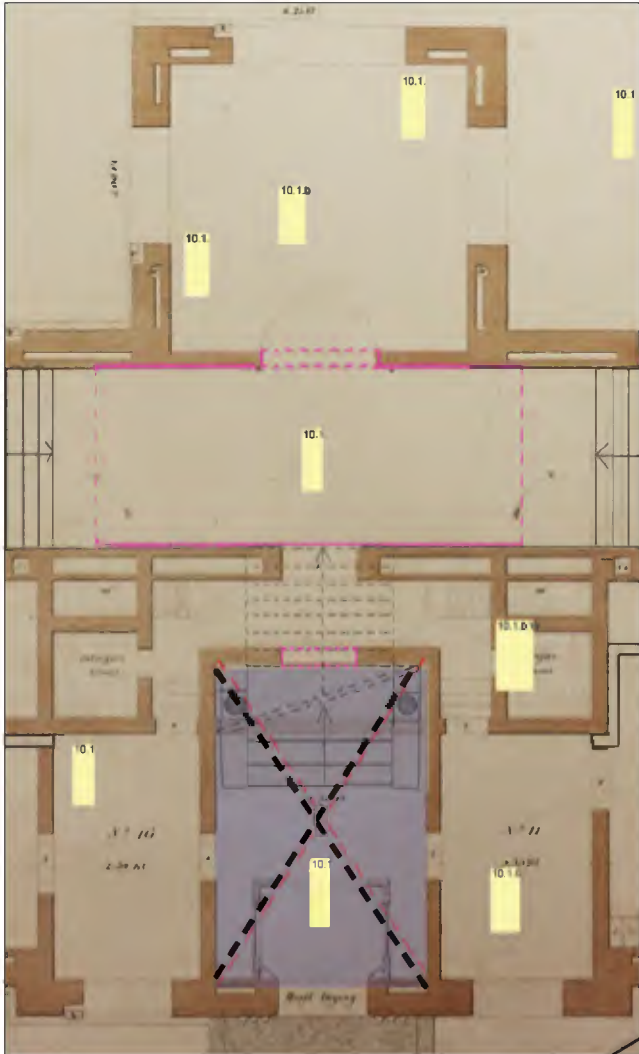
Afb. 3.45: De in 1919 dichtgezette togen in 10.1.b Wob zijn nog goed te herkennen. Oorspronkelijk was deze ruimte bedoeld als archiefruimte en via getoogde, open doorgangen (roze omlijnd) verbonden met meer archiefruimtes.

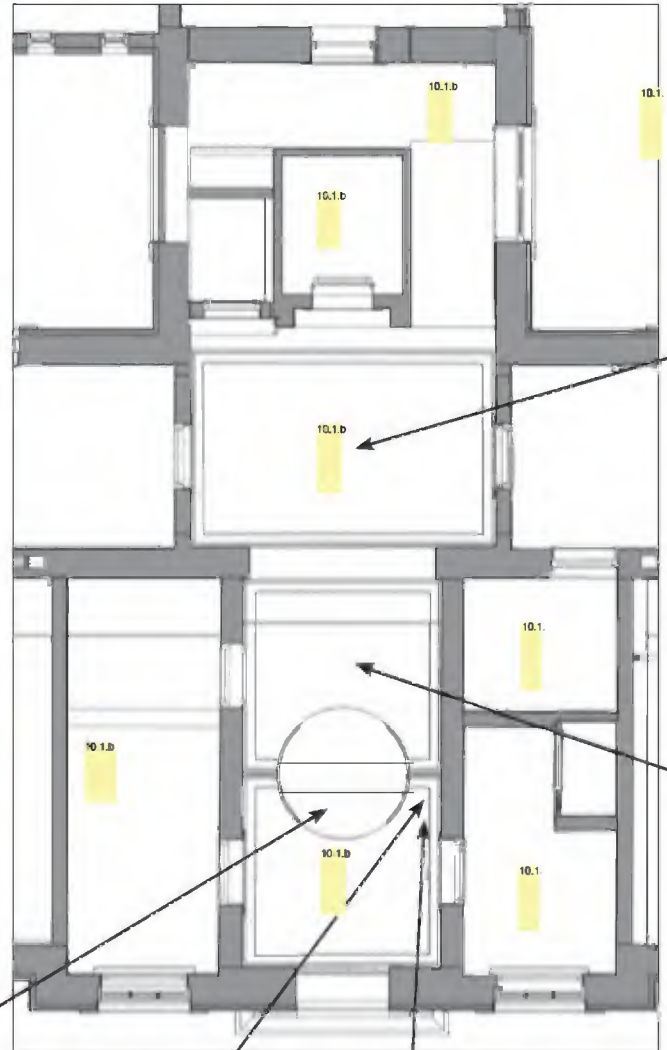
Afb. 3.46: In deze oorspronkelijke doorsnede over de begane grond van de zuidelijke vleugel van het gebouw zijn goed de vele getoogde doorgangen (roze aangeduid) te zien die oorspronkelijk allen open waren en de verschillende archiefruimtes met elkaar verbonden.

Afb. 3.47: In deze oorspronkelijke plattegrond van de begane grond zijn de vele getoogde doorgangen door Bureau Bouwtijd met roze streepjeslijnen aangeduid. Duidelijk is te zien dat met name de zuidelijke vleugel veel van dergelijke doorgangen had die de verschillende ruimtes aan elkaar verbonden. De vroegere achteringang is aangeduid met een dikke zwarte pijl.

Afb. 3.48: Detail van oorspronkelijke plattegrond van de begane grond met daarop aangeduid de oorspronkelijke vestibule.

Afb. 3.49: Detail van de huidige plattegrond van de begane grond met daarop aangeduid de locaties van de plafondfoto's op deze twee pagina's (Bron plattegrond: WDJIA 2021).

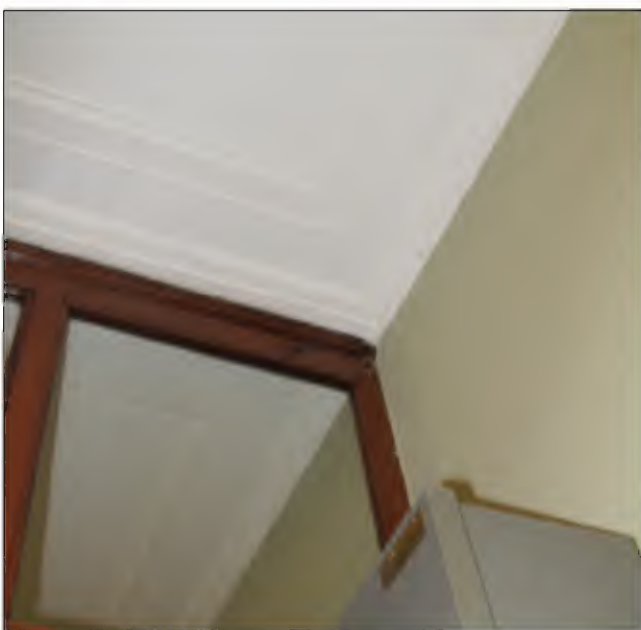
(Linksonder) Afb. 3.50 en (middenonder) afb. 3.51: Foto's van het plafond in de vestibule, aan de voorzijde van het tourniquet, alle uit 1931.

Afb. 3.52: Foto uit 1936, waarop Prins Bernhard het gebouw verlaat. Het plafond met perklijst uit 1931 is net zichtbaar (Bron: Prov. Geld. en Nijm. Courant, 6 nov. 1936).

Afb. 3.53: Overzicht van het plafond in het achterste deel van de vestibule uit 1931, met achterin het nieuwe trappenhuis met lift (die later is vervangen, zie verderop).

Afb. 3.54 Detail van de perglijst van het plafond uit 1931 in het vestibulegedeelte net achter het tourniquet.

Afb. 3.55 Overzicht van het plafond uit 1931 in het vestibulegedeelte net achter het tourniquet.

De plafonds op de begane grond van de uitbreiding van 1883 waren als volgt: De ruimte die bestemd werd als vuurkeuken (10.1.b Wob) kreeg een plafond bestaande uit ijzeren balken met gemetselde troggewelven. Momenteel is dit plafond aan het zicht onttrokken door een verlaagd plafond, maar bij veldonderzoek door derden is vastgesteld dat deze typisch eind 19e-eeuwse plafondconstructie nog aanwezig is (afb. 3.58).

Het plafond van de bergplaats voor brandstoffen (nu verdeeld in ruimtes 10.1.b Wob) moest vlak worden afgewerkt. De openingen naar de achterliggende eenvoudige gang werden getoogd uitgevoerd. Deze togen zijn nog steeds duidelijk aanwezig, ondanks dat ze gedeeltelijk zijn dichtgezet (afb. 3.59).

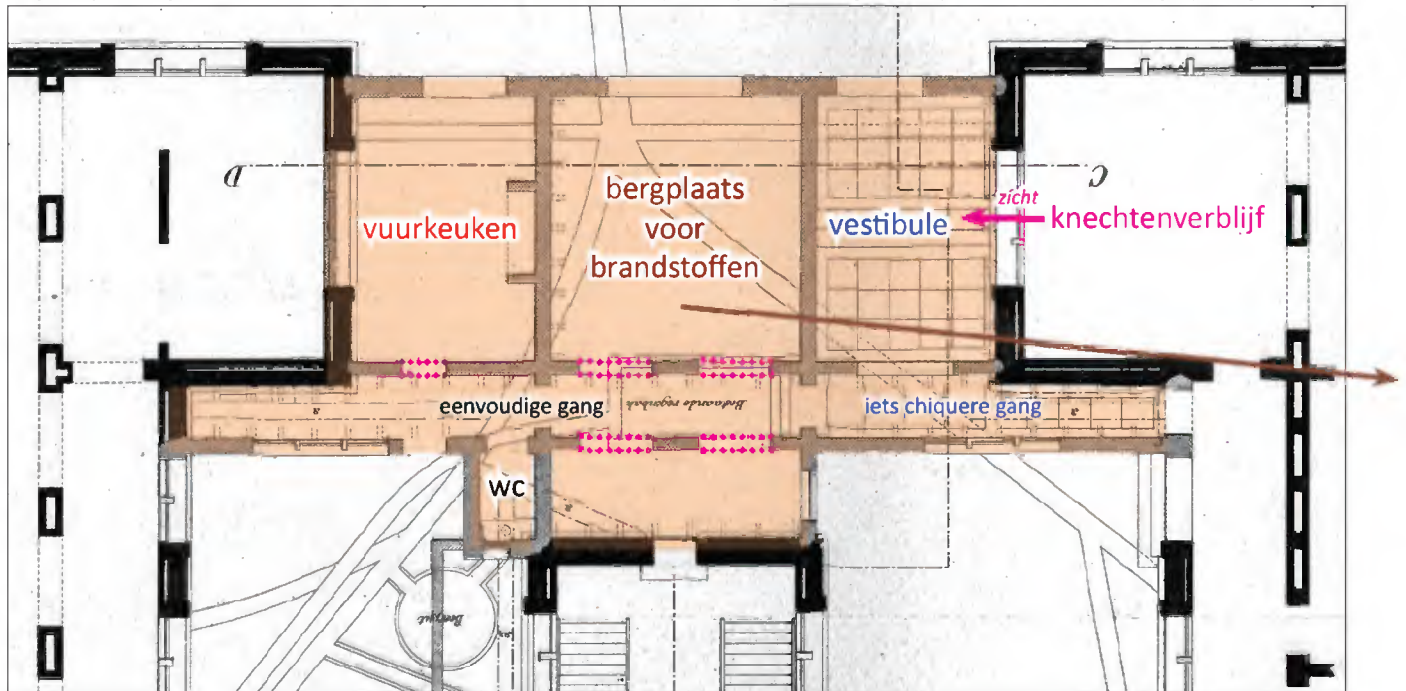
Het plafond van de nieuwe vestibule aan de achterzijde (nu verdeeld in ruimtes 10.1.b Wob)

werd ietsje chiquer afgewerkt, namelijk met een plat perklijstje. Deze perklijst werd zelfs netjes om het oude vensterpenant heen gemaakt (het venster werd op dat moment nog gehandhaafd i.v.m. het zicht op de vestibule vanuit een knechtenverblijf (afb. 3.56, afb. 3.57 en afb. 3.60)). Ook de ietsje chique gang achter de vestibule lag werd van een perklijstje voorzien (afb. 3.61). De aansluitingen van de nieuwe achtergang op het oorspronkelijke gebouw werden met een lichte toog uitgevoerd.

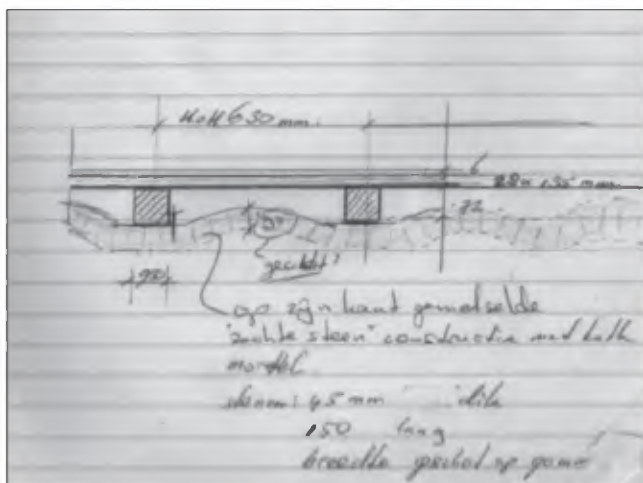
Van de plafonds op de begane grond van de uitbreiding van 1895 is niet veel bekend. Een deel van deze kon tijdens het veldonderzoek niet geïnspecteerd worden. Vermoedelijk zijn ze allen vlak, op de plafonds bij de aansluiting uit 1997 na, waar een eenvoudig perklijstje is aangebracht bij die verbouwing.

Afb. 3.56: Detail van doorsnede uit 1883 over de begane grond van de nieuwe uitbreiding. Aangeduid zijn de functies van de ruimtes, de plafondafwerking en wat er met de twee buitenvensters van het oorspronkelijke gebouw gebeurde, die door de aansluiting inpandig werden.

Afb. 3.57: Detail van de plattegrond uit 1883 van de begane grond van de nieuwe uitbreiding (welke lichtoranje is aangeduid). Aangeduid zijn ook de functies van de ruimtes. (Bron afb. 3.53 en afb. 3.54: Collectie RVB, maar ook aanwezig in NA.)

Afb. 3.58 Schets van het tijdens veldwerkzaamheden door Arcadis blootgelegde plafond van de vroegere vuurkeuken. Dit bestaat uit ijzeren balken met gemetselde troggewelven. Bron: Arcadis, Inspectierapport gebouw K, 18-2-2021

Afb. 3.60: Het voormalige buitenvenster naast de vestibule werd in eerste instantie nog gehandhaafd, om direct zicht te hebben op de vestibule vanuit het nieuwe knechtenverblijf. Het plafond van de vestibule kreeg een plat perklijstje.

Afb. 3.59: De dichtgezette togen vanuit de voormalige bergplaats voor brandstoffen naar de eenvoudige gang zijn nog herkenbaar. Het plafond van de bergplaats was vlak afgewerkt.

Afb. 3.61: Het plafond van de gang direct achter de vestibule, dus de 'iets chiquere gang' kreeg ook een plat perklijstje.

Afb. 3.62: Plattegrond van de begane grond anno 2021, met aanduiding van de diverse bouwdelen en specifiek de uitbreiding uit 1883, welke lichtoranje is gekleurd en met een zwart kader is aangeduid.

Afb. 3.63: Samenvatting plafonds van de begane grond (Bron plattegrond: WDJA, aanduidingen Bureau Bouwtijd)

3.2.2.5 Plafonds van de eerste verdieping

In de oorspronkelijke doorsnedetekeningen is te zien dat er op de 1e verdieping in (bijna) alle vertrekken hoge kooflijsten zijn getekend (afb. 3.64).²⁰¹ Deze zijn bijna allemaal nog aanwezig. Binnen de 'bandbreedte' van deze kooflijsten werden telkens de klepjes van de klimaatinstallatie aangebracht. Zo vielen de klepjes minder op (zie afb 3.65 en afb. 3.68 en Hfd. 4).

201 Kooflijsten zijn perklijsten die zowel het plafond als de wand raken. In het bestek worden ze geen kooflijsten genoemd, maar perklijsten. Overigens is niet in alle vertrekken van de 1e verdieping exact dezelfde kooflijst aangebracht. Zie hiervoor § Plafonds categorie 1-B 'met versieringen'.

Afb. 3.64: Detail uit oorspronkelijke doorsnedetekening over een vertrek op de 1e verdieping. Op deze verdieping hebben de plafonds hoge kooflijsten rondom.

Afb. 3.65: Detail van een oorspronkelijke kooflijst op de 1e verdieping in ruimte ^{10.1.b Wob}, met in de bandbreedte een oud ventilatieklepje.

Plafonds categorie 1-C

Kooflijsten 1-C

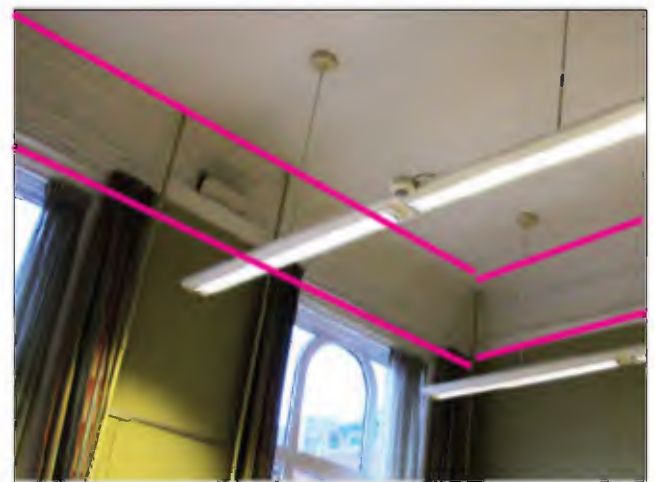
Bij de tien eenvoudigste vertrekken op de 1e verdieping, categorie 1-C, was de kooflijst de enige verfraaiing die aan het plafond werd aangebracht. De plafondvlakken zelf zijn verder volledig vlak gestuct en dus niet versierd (afb. 3.68).

Afb. 3.66: Bestektekening uit 1859 van de 1e verdieping, met daarin door Bureau Bouwtijd aangeduid de nummers én de hiërarchie van de ruimtes: hoe donkerder, hoe chiquer het interieur was afgewerkt.

§ 57. 1e verdieping			
8	102	Plafonds	3 Met versieringen. 1s v. 20, 26 m. 11
8	103	Plafonds	4 blen. 1s v. 25, 26, 27 m. 20
8	104	Plafonds en	10 Met perklijsten.

Afb. 3.67 Detail uit het bestek uit 1859, waarin de hiërarchie van de plafondafwerkingen op de 1e verdieping door Bureau Bouwtijd is verduidelijkt: hoe donkerder, hoe chiquer.

Afb. 3.68: Foto van een openstaand oorspronkelijk ventilatieklepje in de kooflijst op de 1e verdieping (^{10.1.b Wob})

Plafonds categorie 1-B

De vier gemiddeld chique vertrekken, (categorie 1-B, oftewel N° 24, 30, 32 en 35)²⁰² moesten volgens art.8 § 163 (afb. 3.67) voorzien worden van stucplafonds 'met versieringen'. Helaas wordt in het bestek zelf niet duidelijk gemaakt waaruit deze 'versieringen' bestaan. De oorspronkelijke detailtekeningen, waarop deze versieringen vast wel gespecificeerd stonden, zijn helaas (ook) in dit onderzoek niet teruggevonden.²⁰³

Toch valt wel te herleiden wat voor versieringen in de categorie 1-B vertrekken zijn aangebracht. Het betreft hier hoge kooflijsten die verbijzonderd zijn ten opzichte van de 'gewone' hoge kooflijsten op deze verdieping (zie Plafonds categorie 1-C) en ook nog gestucte middenrozetten. Als eerste zullen hier de verbijzonderde hoge kooflijsten besproken worden.

Kooflijsten 1-B

In twee van de vier categorie 1-B vertrekken, N° 30 (10.1.b Wob) en N° 32 (10.1.b Wob), zijn verbijzonderde hoge kooflijsten aanwezig. Opvallend is dat het om twee totaal verschillende decoraties gaat. De kooflijst van vertrek N° 32 is versierd met een bladerlijst (afb. 3.71) en die van N° 30 met meerdere eierlijsten (afb. 3.69 en 3.70).²⁰⁴ Helaas is de reden voor het verschil in decoraties niet naar voren gekomen.²⁰⁵

Zoals reeds is besproken had Rose zeer uitgesproken ideeën omtrent de vormgeving van ornamenten, welke hij uiteen heeft gezet in zijn boek 'De leer van het ornament' uit 1863.²⁰⁶ Wanneer men de vormgeving van de eierlijsten van vertrek N° 30 vergelijkt met deze opvattingen is duidelijk te zien dat deze eierlijst zeker voldoet aan zijn vormgevingsleer. In zijn boek stelt Rose namelijk dat eierlijsten in feite ook bladerlijsten zijn, bestaande uit twee - in verstek geplaatste

- rijen omgevouwen bladeren. Hij zou daarom nooit een eierlijst aan laten brengen waarin echte 'eivormen' zijn gemaakt, maar alleen eierlijsten waarin de blader-oorsprong in te herkennen is. In de eierlijsten van vertrek N° 30 zijn deze bladvormen voor de geïnformeerde kijker inderdaad goed te herkennen (zie ook het kader 'Eierlijsten').

Afb. 3.69. De met eierlijsten verbijzonderde hoge kooflijst in vertrek N 30 (10.1.b Wob)

Afb. 3.70: Detail van een van de eierlijsten van de hoge kooflijst in vertrek N 30 (10.1.b Wob). Duidelijk is te zien dat de eierlijst is vormgegeven als twee rijen - in verstek geplaatste - omgevouwen bladeren, en niet als echte 'eieren' en dus voldoet aan Rose's opvattingen omtrent vormgeving van ornamenten.

Afb. 3.71 De met rechtopstaande bladeren verbijzonderde hoge kooflijst in vertrek N 32 (10.1.b Wob), waarin nog een ventilatieklepje aanwezig is. Helemaal bovenin deze afbeelding is overigens nog een smal kraalprofiel aan het plafond te zien.

202 Het bestek spreekt dus foutief over N^o36.

203 Bij archiefopischoningen werden in het verleden detailtekeningen helaas nog wel eens weggegooid en bleven alleen de overzichtstekeningen (plattegronden en doorsneden) bewaard.

204 In feite is een eierlijst ook een type bladerlijst. Zie de uitleg in het kader verderop)

205 In de tekst van het bestek en in de doorsnedetekeningen worden nl. geen verschillende types kooflijsten gespecificeerd voor deze ruimtes. Vermoedelijk werd dit wel aangeduid in de helaas niet teruggevonden detailtekeningen. Hierdoor is het niet bekend of de keuze voor een specifieke decoratie verband hield met de oorspronkelijke gebruiker of functie van het werkvertrek.

206 Zie §2.3.1 De architect W.N.Rose.

In vertrek N° 32 komt de slankheid van de fier recht-opstaande bladeren in de kooflijst overeen met Rose's opvatting dat elementen die geen gewicht hoeven te dragen ('sluitingen', zie kader 'Bladeren en bladerlijsten') slank uitgevoerd moesten worden. Het is wel opvallend dat de kooflijst 'een sprong in de lucht' ophoudt (hier wordt later verder op ingegaan). Wat voor de authenticiteit van deze kooflijst pleit is de aanwezigheid van een ventilatieklepje in de bandbreedte (afb. 3.71).

Bladeren en bladerlijsten

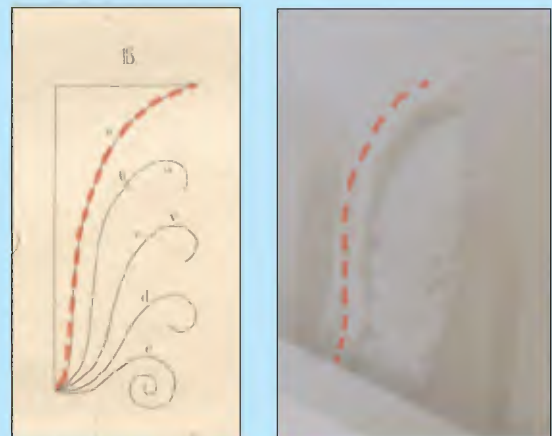
Rose's voorkeur voor slankheid en bevalligheid in de ornamentiek komt duidelijk naar voren in zijn boek 'De leer van het ornament' uit 1863. Met betrekking tot de hoge kooflijst met bladeren in vertrek N° 32 (10.1.b Wob) is zijn bespreking van het onderwerp 'sluitingen' interessant. Dit betreffen ornamenten waar niet iets bovenop geplaatst mag worden. Aangezien de sluitingen dus geen kracht hoeven uit te oefenen, kunnen ze bevallig en slank uitgevoerd worden. Rose vindt spitsere vormen behaaglijker voor het oog dan stompe vormen, omdat bij de eerste door 'het stijgende van de punt het karakter van afsluiting nog vermeerderd wordt'. Bovendien herkent men er dan meer een blad in (vgl. fig. 7 met fig. 9).

De kromming van de bladeren (de 'bekleding') wordt natuurlijk bepaald door het profiel van de onderliggende grondvorm, de 'Lysis' (dit is dus de in feite de doorsnede van de hoge kooflijst). De Lysis mag niet te sterk overhellen, want dan krijgt de lijst een te zwaar karakter. Het kenmerkende van de Lysis is namelijk juist 'dat zij een ongedrukt voorkomen moet hebben': Een 'regt opstijgende [Lysis heeft] een (...) fiks en vrij

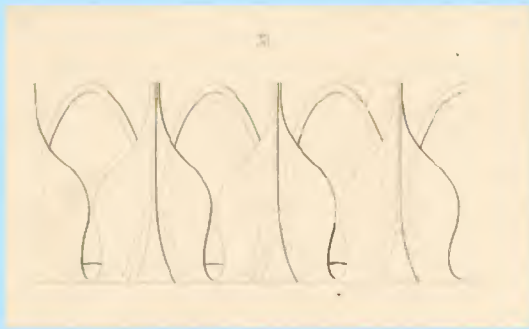
voorkomen'. Inderdaad stijgt de Lysis van deze kooflijst nogal recht, waardoor ook de bladeren fier omhoog staan, en niet 'uitzakken' (fig 18a). Rose benadrukt dat de vormgeving van ornamenten op deze wijze een betekenis krijgt: de bladeren geven door fier rechtop te staan dat ze slechts zeer weinig gewicht hoeven te dragen.

De doorsnede van de bladeren zelf bestaat uit een lichte kromme lijn met een buigpunt, oftewel een 'Ojief'. Van onderen buigen de bladeren eerst een héél klein beetje uit, alvorens ze omhoog inbuigen. Dit type Ojief wordt door Rose een 'Klok-ojief' genoemd.

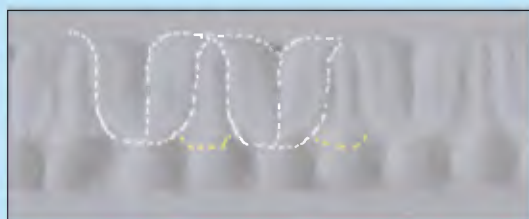

Welk bladtype exact is afgebeeld is niet helemaal duidelijk. Vaak worden in de klassieke (en neoclassicistische) bouwkunst acanthusbladeren afgebeeld. Deze hebben doorgaans een iets dieper ingesneden blad (getande zoom) dan hier het geval is. Door de frontale plaatsing in een rij doen de bladeren enigszins denken aan palmetten, al hebben die gewoonlijke geen langwerpige, maar iets rondere vormen.

Dat de bladeren er overigens enigszins onnatuurlijk strak uitzien, klopt met Rose's opvattingen over de toepassing van 'natuurvormen' in zijn gebouwen. Hij vond namelijk dat in de 'Schoone Bouwkunst' (in tegenstelling tot in de 'Pure Ornamentiek') je de natuurlijke vormen móest wijzigen om een bevallig beeld voor het oog te creëren. Zo moesten alle gebruikte natuurvormen symmetrisch gemaakt worden en moest men 'verkeerde' kromme lijnen ver-

Afb. 3.75 t/m 3.77: Fig. 25, 33 en xx uit Rose's leer geven de door hem gestelde oorsprong als twee omgevouwen rijen bladeren van 'eierlijsten' in de bouwkunst aan.

Afb. 3.78: Detail van een eierlijst in vertrek N 30 10.1.b Wob, waarvan de vormgeving duidelijk gebaseerd is op omgevouwen bladeren.

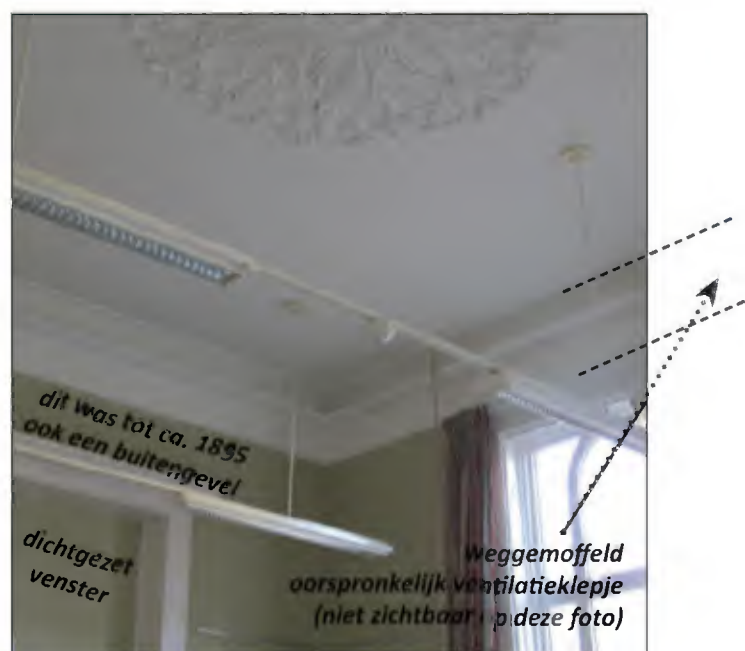
Afb. 3.79: Detail van de gietijzeren vensteromlijstingen, waarvan de eierlijsten ook zijn afgeleid van bladeren.

mijden. Men mocht natuurvormen zoals bladeren best wat laten omkrullen alsof de wind er mee speelde, maar dan moesten wel alle bladeren exact dezelfde krulling krijgen.

Eierlijsten

Het aanbrengen van eierlijsten was begonnen in de klassieke Griekse bouwkunst, die bij Rose zeer hoog in het vaandel stond. In zijn boek stelt Rose dat de zogenaamde Griekse 'eierlijsten' in feite helemaal niet gebaseerd waren op eieren. Volgens hem waren het in feite ook bladerlijsten, welke bestaan uit twee - in verstek geplaatste - rijen omgevouwen bladeren (zie afb. 3.75 t/m 3.78). In zijn ontwerpen geeft Rose dan zijn eierlijsten ook duidelijk herkenbaar vorm als omgevouwen bladeren (zie afb. 3.78 en 3.79).

Volgens Rose hadden de Romeinen bij het overnemen van vele elementen uit de klassieke Griekse bouwkunst de bladeroorsprong van de eierlijsten niet herkend en het daarom foutievelijk gekopieerd, door de achterste omgebolde bladeren vorm te geven alsof het 'echte' eieren betrof, en de voorste rij alsof het pijlpunten waren.

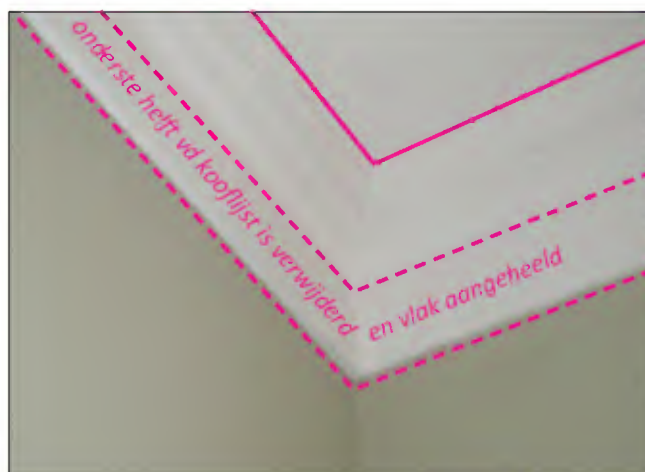
Afb. 3.80: De kooflijst in N° 35 10.1.b Wob is (voor het grootste deel) niet oorspronkelijk; ter plekke van het weggemoffelde ventilatieklepje is vermoedelijk wel een oorspronkelijk stuk van de oorspronkelijke kooflijst aanwezig.

In het derde categorie 1-B vertrek N° 24 **10.1.b Wob** is vreemd genoeg géén specifiek verbijzonderde kooflijst aanwezig. Het lijkt erop dat hier oorspronkelijk een *standaard* hoge kooflijst is aangebracht, zoals in de categorie 1-C vertrekken. Later moet bij een renovatiebeurt de onderzijde van deze kooflijst eraf gehaald zijn, want deze ontbreekt! Vervolgens is het onderste gedeelte vlak aangeheeld (afb. 3.81). Hier ontbreken ook de typische ventilatieklepjes van het oorspronkelijke klimaatsysteem (zie Hfd. 4), die aangebracht waren in de bandbreedte van de kooflijst die tegen de gevelmuur zat. De reden waarom in dit categorie 1-B vertrek geen *verbijzonderde* hoge kooflijst is aangebracht is niet bekend. Mogelijk heeft het te maken gehad met de harde bezuinigingen die Rose gedwongen werd door te voeren.

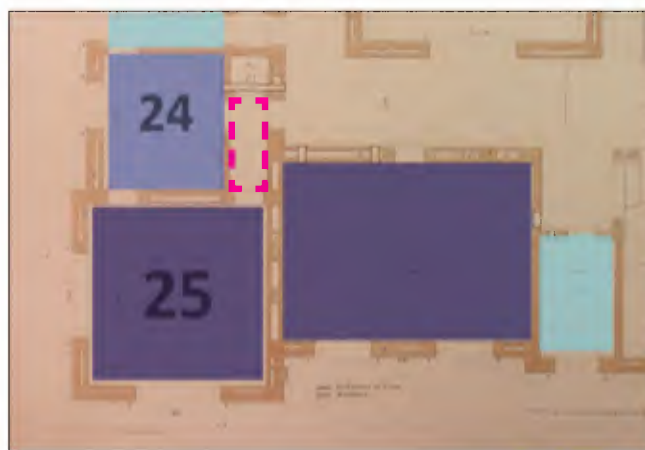
Daarentegen is het dan wel vreemd dat in het gangetje náast vertrek N° 24 **10.1.b Wob** en 25 **10.1.b Wob** ook een hoge kooflijst is aangebracht (inmiddels zwaar beschadigd door moderne installaties, zie afb. 3.82 en 3.83). Deze hoge kooflijst is namelijk 'extra', want hij stond niet voorgeschreven in het bestek! Bovendien is in geen enkele andere gang of gangetje een hoge kooflijst aangebracht, maar enkel perklijsten aan de plafonds.

Ten slotte roept de hoge kooflijst in het laatste categorie 1-B vertrek, N° 35 **10.1.b Wob**, afb. 3.80), ook wat vraagtekens op. De aldaar aanwezige hoge kooflijst is namelijk geheel anders vormgegeven dan de andere kooflijsten: veel strakker en met minder profileringen. Verder zit er ook een abrupte 'sprong' in²⁰⁷. Het lijkt erop dat ook hier sprake is geweest van een renovatie waarbij de kooflijst is aangepast. Niet alleen oogt deze door zijn strakheid veel moderner, ook is nog nét te zien dat aan de noordgevel een historisch ventilatieklepje is weggemoffeld. Bovendien was de westelijke muur van dit vertrek tot ca. 1895 (zie bouwfase 3) ook een buitengevel, dus hadden, als de kooflijst wel oorspronkelijk was geweest, ook nog ventilatieklepjes in de bandbreedte van de kooflijst moeten zien, wat niet het geval is. Deze kooflijst is dus niet oorspronkelijk (of hoogstens op sommige plekken nog een héél klein beetje, zoals bij het weggemoffelde ventilatieklepje in de noordgevel, zie afb. 3.80).

²⁰⁷ Een dergelijke sprong is zoals vermeld ook aanwezig in de kooflijst in categorie 1-B vertrek N 32 **10.1.b Wob**. Hier zal verderop nog worden ingegaan.

Afb. 3.81: In categorie 1-B vertrek N° 24 **10.1.b Wob** is (mogelijk vanwege bezuinigingen) een standaard kooflijst aangebracht. Hiervan is later de onderste helft verwijderd en vlak aangeheeld.

Afb. 3.82: In het voorhalletje bij de vertrekken N° 24 **10.1.b Wob** en N° 25 **10.1.b Wob** is een hoge kooflijst aanwezig.

10.1.b Wob

Afb. 3.83: De in het voorhalletje van de vertrekken N° 24 **10.1.b Wob** en N° 25 **10.1.b Wob** aanwezige hoge kooflijst is beschadigd bij het taanbrengen van moderne installaties.

Middenrozetten 1-B

Behalve gedecoreerde kooflijsten zijn in de categorie 1-B vertrekken ook gestucte middenrozetten aan het plafond aangebracht ter versiering. Twee zijn exact hetzelfde, namelijk die in vertrek N° 24 ^{10.1.b Wob} en N° 30 ^{10.1.b Wob} (vgl. afb. 3.85 en 3.86). Het derde middenrozet, in vertrek N° 35 ^{10.1.b Wob}, afb. 3.88), en het vierde, in vertrek N° 32 ^{10.1.b Wob}, afb. 3.90), zijn beide anders. In het volgende kader zal eerst een toelichting worden gegeven op Rose's opvattingen omtrent de vormgeving van rozetten, waarna vervolgens besproken zal worden welke van de vier rozetten wel en niet aan zijn opvattingen voldoen.

Rozetten

Rose definieert in zijn boek 'De leer. van het ornament' vier kenmerken van rozetten, die volgens hem toenemen in zwaarte. Het betreft hier ten eerste, in algemene zin maar ook voor elk rozet op zich, het 'eigenaardige karakter', waarmee hij de bijzonderheid bedoelt. Het karakter van een rozet moet passen bij het voorwerp waar het op wordt toegepast.

Ten tweede noemt hij de vorm, die regelmatig (bijv. een cirkel, vierkant of regelmatige veelhoek) of onregelmatig (bijv. een rechthoek of een ovaal) kan zijn. Het zal de lezer niet verbazen dat Rose's voorkeur uitgaat naar de regelmatige vormen, die hij het sierlijkst vindt.

Ten derde noemt hij de indeling, die hij meer gewicht toekent. Het gaat er hierbij in hoeveel afdelingen een rozet is ingedeeld, gezien van binnen naar buiten. De afdelingen moeten concentrisch zijn, oftewel een gemeenschappelijk middelpunt hebben. Er moet altijd een kern zijn waar de assen zich kruisen. Bij voorkeur wordt de kern het 'krachtigst' uitgevoerd en worden de afdelingen minder krachtig naarmate ze verder van de kern liggen. Ook neemt de straallengte bij voorkeur toe naarmate ze meer naar buiten liggen. Hij geeft aan dat de binnenafdelingen

soms met opzet minder weelderig ontworpen worden, om zo de buitenafdelingen, die hij belangrijker acht, beter te doen uitkomen. Simpel gezegd moet het rozet in de kern compact en krachtig zijn, en naar buiten toe groter, opener en weelderiger worden.

Ten vierde noemt hij ten slotte de bekleding van de rozet, die hij het allerbelangrijkst vindt. De bekleding kan bestaan uit natuurvoorwerpen (bladeren, bloemen etc.), 'kunstvoorwerpen' (een band met cirkels, puntvormen, vlechtwerk etc.), of een samenstelling van beide. De natuurvoorwerpen dienen wederom i.v.m. de behaaglijkheid voor het oog niet té natuurgetrouw nageemaakt te worden, maar te bestaan uit bijv. 6- of 8-delige blader- of bloemkronen. Deze mogen wel omkrullen of de illusie wekken enigszins door de wind opgewaaid te worden, zolang alle (bloem-)bladeren maar volledig identiek worden uitgevoerd.

Afb. 3.84: Detail uit Rose's 'De Leer.' met diverse voorbeelden van middenrozetten.

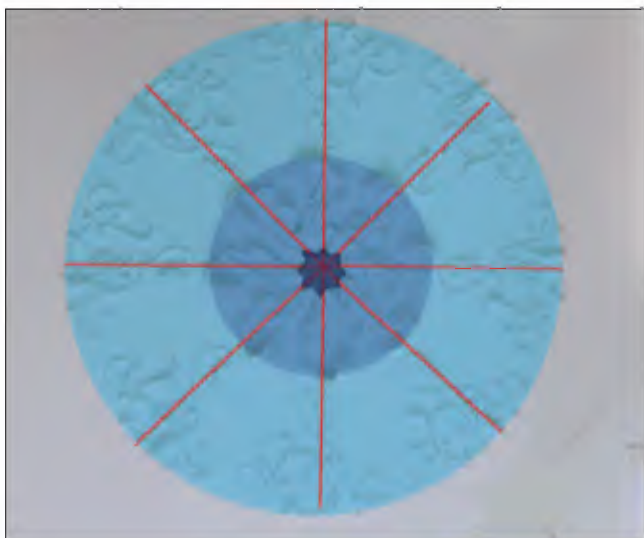
Twee van de vier rozetten in de categorie 1-B vertrekken voldoen volledig aan Rose's vormgevingsleer. Ten eerste hebben deze twee identieke (!) middenrozetten in N° 24 ^{10.1.b Wob}, afb. 3.82) en N° 30 (^{10.1.b Wob} een regelmatige vorm (cirkel) en bestaan ze uit drie afdelingen, met acht assen (rode lijnen). De kern bestaat telkens uit een achtpuntige ster (donkerblauw aangegeven); in de volgende afdeling zijn acht bovenaan omgekrulde, identieke bladeren gemaakt (blauw), en in de buitenste afdeling acht opengewerkte, sierlijke takken (lichtblauw). De lengte van de straal van elke afdeling wordt naar buiten toe steeds groter (afb. 3.87).

Afb. 3.85: Het middenrozet in vertrek N 24 (10.1.b Wob)

Afb. 3.86: Het middenrozet in vertrek N 30 (10.1.b Wob).

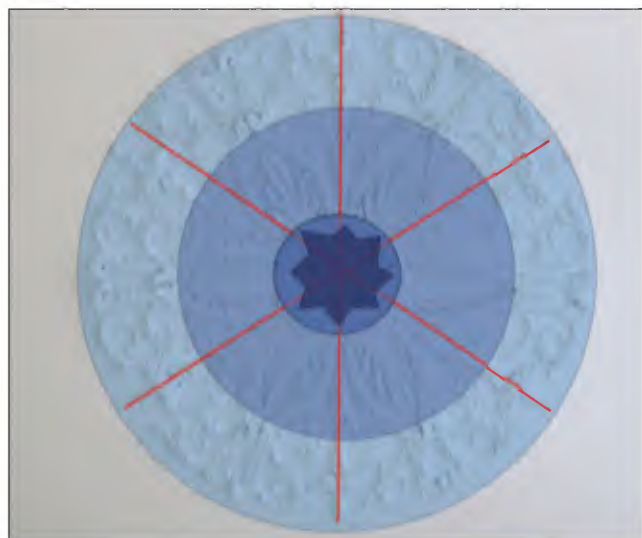
Afb. 3.87: De identieke middenrozetten van N24 (10.1.b Wob) en N30 (10.1.b Wob) voldoen volledig aan Rose's vormgevingstheorieën.

Ook het middenrozet in het derde categorie 1-B vertrek, N° 35 (10.1.b Wob), voldoet aardig aan de vormgevingsregels voor rozetten van Rose. Het betreft een regelmatige vorm (cirkel). De kern van het rozet is compact en krachtig uitgevoerd met een soort zon, met daaromheen een snoer of kraallijst. Het rozet heeft een indeling in vier afdelingen. Deze worden naar buiten toe wel iets opener, maar er is niet een overduidelijk verloop van een dichte kern naar een veel openere buitenste afdeling.²⁰⁸ Verder is er geen sprake van acht assen, maar zes (wat Rose op zich ook een goed aantal vond). Op deze assen bevinden zich zes identieke natuurvormen (samenstel van bloembladeren) (afb. 3.89).

²⁰⁸ Hierbij in acht nemend dat de kroonlijst in deze ruimte niet oorspronkelijk is, zou men kunnen twijfelen of dit rozet dat wel is.

Afb. 3.88: Het middenrozet in vertrek N 35 (10.1.b Wob)

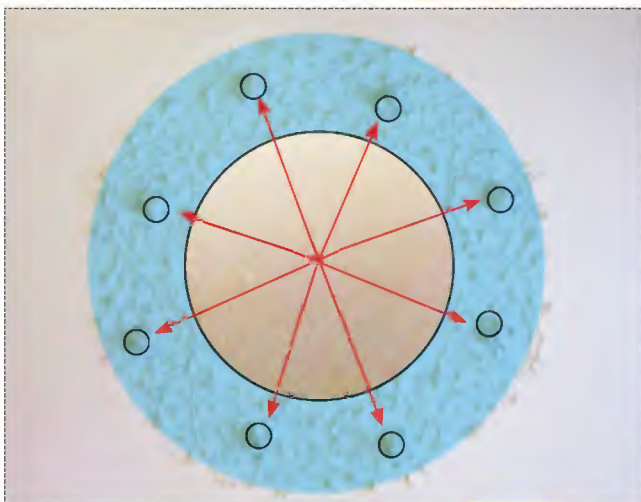
Afb. 3.89: Het middenrozet in vertrek N 35 (10.1.b Wob) voldoet redelijk aan Rose's vormgevingstheorieën, maar is wel naar buiten toe minder 'open' dan Rose's leer voorschrijft.

Het vierde en laatste middenrozet in een categorie 1-B vertrek, nl. dat in N° 32 (10.1.b Wob), druist daarentegen grotendeels in tegen zijn vormgevingsopvattingen (afb. 3.91). Hoewel hier wel sprake is van een regelmatige vorm (cirkel), is er überhaupt geen kern aanwezig, laat staan een krachtige kern.²⁰⁹ Van een indeling in verschillende afdelingen van binnen naar buiten is vervolgens ook geen sprake; er is slechts één afdeling. En alhoewel er wel acht assen zijn terug te vinden, varieert de lengte van de stralen: de ene roos ligt verder van het centrum dan de andere. Van een bewuste ordening van de lengte van de assen is dus geen sprake. Ten slotte lijkt het er ook nog op dat er acht individueel vormgegeven rozen zijn gemaakt, in plaats van acht identieke rozen. Mogelijk is dit rozet dus helemaal niet door Rose ontworpen, maar betreft het een vervanging van een oorspronkelijk rozet.

209 Ter vergelijking: Geen enkele van zijn rozetvoorbeelden uit 'De leer.' bevat een leeg centrum.

Afb. 3.90: Het middenrozet in vertrek N 32 (10.1.b Wob)

Afb. 3.91.: Het middenrozet in vertrek N 32 (10.1.b Wob) druist grotendeels in tegen Rose's vormgevingstheorieën.

Plafonds categorie 1-A vertrekken

Uiteraard moesten de plafonds van de meest luxe vertrekken in het gebouw, die met categorie 1-A, ook voorzien worden van 'versieringen' (art.8 § 162, afb. 3.67). Het betreft hier dus vertrekken N° 25 (10.1.b Wob), N° 26 (10.1.b Wob, nu de Regentenzaal) en N° 31 (10.1.b Wob). Wederom wordt helaas in de tekst van het bestek niet uitgelegd waaruit deze versieringen bestaan, en ook niet wat het verschil was met de hierboven besproken plafondversieringen van de categorie 1-B vertrekken. Hieronder zullen de aanwezige plafondversieringen van de categorie 1-A vertrekken besproken worden, waarbij eerst weer gekeken zal worden naar de kooflijsten en vervolgens naar de middenrozetten.

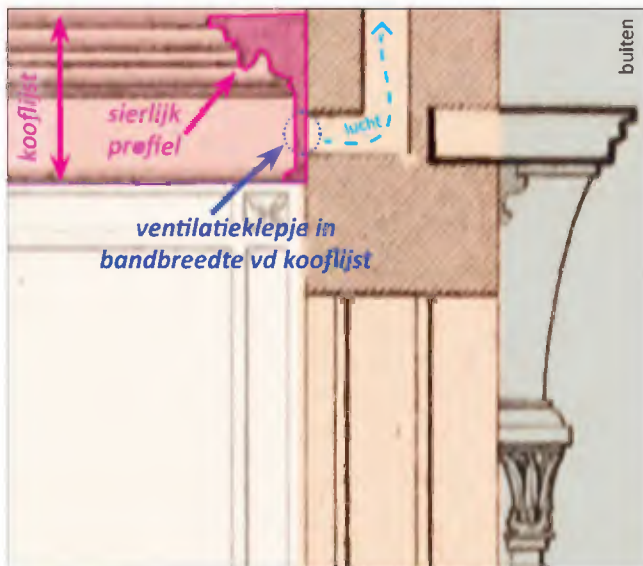
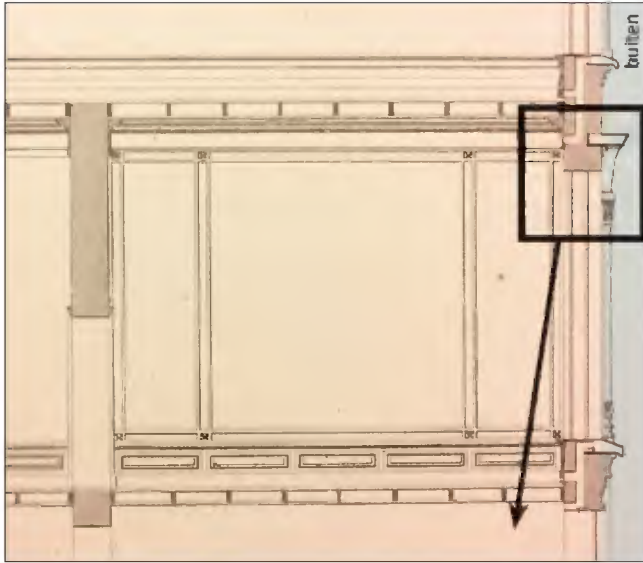
Kooflijsten 1-A

Met de kooflijsten van de drie categorie 1-A vertrekken is iets vreemds aan de hand. In vertrek N° 25 (de voormalige kamer van de sg, nu 10.1.b Wob is in de doorsnedetekening C-D van het bestek een sierlijk geprofileerde kooflijst getekend, net als in de andere kantoorvertrekken op de 1e verdieping (afb. 3.92 en 3.93).²¹⁰

In de huidige situatie is hier echter een hele andere kooflijst aanwezig. Niet alleen de vorm wijkt af (deze kooflijst is uitgevoerd met een kromming i.p.v. als een rechtopstaande kooflijst), maar ook de vormgeving is veel strakker en eenvoudiger, met slechts schaarse en slanke profilering, waaronder een 'eenzaam' slank kraalprofiel rondom het plafond (afb. 3.94 t/m 3.96).²¹¹ Ten slotte valt op dat de inmiddels bekende ventilatieklepjes van het oorspronkelijke klimaatsysteem, die in de bandbreedte van de kooflijst aanwezig zouden moeten zijn, in beide gevelmuren ontbreken. Het is dus duidelijk dat de oorspronkelijke kooflijst uit 1861 met ventilatieklepjes en al ooit vervangen is door de huidige, strakkere, gekromde kooflijst.

210 Overigens is in de bestekstekening met doorsnede A-B telkens een iets andere kooflijst getekend in de vertrekken van de 1e verdieping. Het lijkt weer een van de typische onachtzaamheden van dit bestek (zie bouwfase 1: Een slordig bestek). De doorsnedetekening A-B lijkt met minder aandacht voor details getekend te zijn dan doorsnedetekening C-D, omdat alleen in de laatste de ventilatiekanalen in de gevels zijn aangeven.

211 Dergelijke kraalprofielen zijn ook aanwezig in vertrekken N32 (10.1.b Wob) en N35 (10.1.b Wob). Ook in categorie 1-A vertrek N31 (10.1.b Wob, dat zodirect wordt behandeld, is een dergelijk smal kraalprofiel aan het plafond aangebracht.

Afb. 3.92 en 3.93. Doorsnede en detaildoorsnede van vertrek N 25 10.1.b Wob van de kooflijst in besteksdoorsnede C-D uit 1859.

Afb. 3.94. en 3.95. De daadwerkelijk in vertrek N 25 10.1.b Wob aanwezige kooflijst wijkt qua vorm en profileringen sterk af van wat in de doorsnedetekening van het bestek was voorgeschreven.

Afb. 3.96. De typische ventilatieklepjes in de bandbreedte van de kooflijst, die behoorden bij het oorspronkelijke klimaatsysteem, ontbreken in vertrek N 25 10.1.b Wob.